

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૫૮૮૮ કિંમત ૧-૪-૦

ગ્રંથનામ ૨૧ વર્ષેદાંત-સિદ્ધાંત-સમસંગ્રહ

વર્ગાંક ૫૬૨૩

છેલ્લી અર્ધી સદીમાં મહાગુજરાતે
મહાપિ દયાતાંદ સરસ્વતી, મહા-
ત્મા ગાંધીજી અને ભિક્ષુ અખં-
ડાનંદ—એ ત્રણ મહાપુરુષો આપ્યા છે.

એ ત્રણે મહાપુરુષોએ જનતાના
હિતનો મહાન સિદ્ધાંત વિચાર્યો, જાહેર
કર્ચો ને પોતાના જ જીવન દ્વારા અનેક
મુશ્કેલીઓનો સામનો કરીને કિયાના
પ્રદેશમાં એ સિદ્ધાંતને સફળ કર્યો.

સંત અને કમચોગી એવા ભિક્ષુ
અખંડાનંદે જનસેવાનો ઉચ્ચ
પ્રકાર દેખાડ્યો છે.

૧૮૭૪ / ૧૯૪૨

તેમણે અજ્ઞાનરૂપી અંધારો દૂર કરવા માટે પુસ્તકો દ્વારા ઉત્તમ
વાચનરૂપી રસાયન લાખો ગુજરાતીઓને પૂરું પાડ્યું છે.

તેમણે ઋષિમુનિઓની વાણી અને વિદ્વાન લેખકોના વિચારોનો
પ્રચાર કરી, જનતાને નવું જીવન આપ્યું છે. તેમણે સાહિત્યના મહાન
ક્ષેત્રમાંથી ત્રણસો જેટલાં ઉત્તમ પુસ્તકો ચૂંટીને સર્વ રીતે શુદ્ધ
કરીને સરળ અને સહેલાઈથી વાંચી શકાય તેવા મોટા અક્ષરોમાં
છપાવ્યાં અને તેની લાખો પ્રતો ગરીબમાં ગરીબ માણસને પોસાય
એવી સસ્તી કિંમતે ગુજરાતના ઘરેઘરમાં પહોંચાડી છે.

આ અગ્રગણ્ય સંતપુરુષે ‘કથયન્તો માં નિત્યમ્’ એ ગીતાસૂત્ર
પ્રમાણે છેક છેવટની ધડી સુધી ગુજરાતના જીવનમાં અનેક શુભ
સંસ્કારો રેખા છે.

તે શ્રેષ્ઠ કાર્ય તેમની પાછળ ચાલુ રહે તેવી વ્યવસ્થા પણ
તેમણે કરી છે.

જ્ઞાનનું દાન એ સૌથી જીવ્યું દાન છે; અને એ પ્રદેશમાં પહેલી
પંક્તિએ એસનાર દાતા ભિક્ષુ અખંડાનંદનું સ્થાન ગુજરાતના
મોરચમાં—હિંદના રાષ્ટ્રજીવનમાં અપ્રતિમ રહેશે.

સસ્તું સાહિત્ય વધેડ કાયાલિય { અમદાવાદ
ને મુંબઈ-૨

“સસ્તુ” સાહિત્ય” એટલે “ઉંચામાં ઉંચું” સાહિત્ય”

ભગવાન શંકરાચાર્ય વિરચિત

સર્વવેદાંત-સિદ્ધાંત-સારસંગ્રહ

ગુજરાતી સરલ અર્થ સહિત

✧

વિક્રમ અખંડાભટ્ટની પ્રણયે
સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધન અર્વાવત

કે.લક્ષ્મણે અમદાવાદ અને કાલ્યાણેવી સીડ મુંબઈ-૨

★

સં. ૨૦૦૨

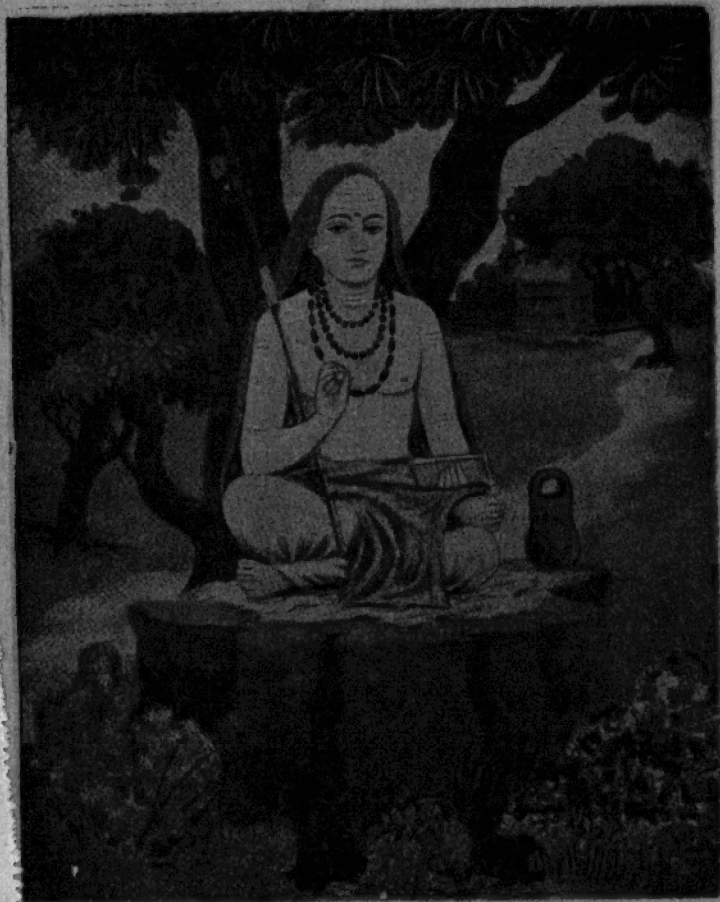
::

પ્રત. ૩૫૦૦

સના રૂપિયો

ભગવાન શંકરાચાર્ય વિરચિત

સર્વવેદાંત-સિદ્ધાંત-સારસંગ્રહ

ભિક્ષુ આનંદાનંદની પ્રભુદેવ
સારતું આહિત્વ વર્ધત ડાર્વાલત

કે. જી. પાનં આચાર્યજી એવે આનંદાનંદની જેઠ મુદ્રા-૩

સવા રૂપિયા

અનુવાદક :

શાસ્ત્રી ગિરિજાશંકર મયાશંકર

૫૬૨૩

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૫૬૮૮

[સર્વ હક્ક પ્રકાશક-સંસ્થાને સ્વાધીન છે.]

મુદ્રક અને પ્રકાશક :
ત્રિભુવનદાસ ક૦ ઠક્કર,
સરવું સાહિત્ય મુદ્રણાલય,
રાયખડ :: અમદાવાદ

નિવેદન

આ ગ્રંથમાં શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે ગુરુ તથા શિષ્યના સંવાદથી વિવેક, વૈરાગ્ય, પદ્મસંપત્તિ, દમ, તિતિક્ષા, ઉપરતિ, વગેરે તેમ જ આત્મા-અનાત્માનો વિવાદ, આત્માનું લક્ષણ વગેરે અનેક વિષયો ૧૦૦૬ શ્લોકોમાં સમજાવ્યા છે. સજ્જનોના હૃદયની (અજ્ઞાનરૂપ) ગાંઠને કાપવા સારુ આ ગ્રંથની રચના થઈ છે એમ શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય પોતે આ ગ્રંથની છેવટે જણાવ્યું છે.

આચાર્ય, ધર્મશાસક અને કર્મયોગી આદ્ય શંકરાચાર્ય એક યુગપુરુષ હતા. ૩૨ વર્ષની દ્વંદ્વી જિંદગીમાં તેમણે મહાન કાર્ય કરી નાખ્યું. અધર્મનો ફેલાવો અટકાવી, સમગ્ર ભારતદેશમાં સદ્ધર્મની ભાવના તેમણે પ્રસરાવી. તેને લઈને તેમને અંશાવતાર માનવામાં આવે છે.

જગતના ઇતિહાસમાં જનમાલનો નાશ કરીને ખીજની સંપત્તિ હરનાર સૈનિકોનાં નામો જળવાયાં છે; પણ તેના કરતાં પશુત્વ-માંથી માનવપણામાં લઈ જનાર અને માનવપણામાંથી મોક્ષમાં લઈ જનાર ધર્મની ભાવના અનેક વિપરીત સંજોગો વચ્ચે જગાવી આપનારનું વીરત્વ અને શૌર્ય એ અત્યંત અદ્ભુત હોય છે. આજે હજારો વર્ષ પછી પણ શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે પ્રકટાવેલી જ્ઞાનજ્યોતિથી અનેક સાધકો મોક્ષના પંથ ઉપર પ્રયાણ કરે છે. વિચારની સીમાની

પાર જઈને તેમણે રચેલું ‘વેદાંત’ આજે પણ હિંદમાં જ નહિ, પણ સમસ્ત મનુષ્યજાતિમાં પેદા થયેલા ચિંતકોમાં તેમને અપ્રતિમ સ્થાને સ્થાપે છે. છેવટના મુમુક્ષુને જોઈતું બ્રહ્મજ્ઞાન તેમણે પૂરું પાડ્યું છે; એટલું જ નહિ, પણ ઘણાં દેવ-દેવીઓનાં સ્તોત્રો તેમણે મધ્યમ પ્રકારનાં અને શરૂઆતનાં ભક્તોને માટે પણ રચ્યાં છે. અનેક પંથનો સમન્વય કરનાર પંચાયતનની ભાવના પણ તેમણે જ ઊભી કરી હતી. ગીતા ઉપરનું મહાન ભાષ્ય લખવા ઉપરાંત આત્મવિધાના પ્રમાણભૂત એવા અનેક ગ્રંથો તેમણે રચ્યા છે. તેમાંનો એક ગ્રંથ ‘વિવેકચૂડામણિ’ નામનો મૂળ શ્લોકો તથા અનુવાદ સાથે આ સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયો છે, અને હવે આ “સર્વવેદાંત સિદ્ધાંત સારસંગ્રહ”નો બીજો ગુજરાતી વાચકબંધુઓ સમક્ષ મૂકતાં અમને આનંદ થાય છે.

શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય વિરચિત બીજા પુસ્તકો પણ સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થવાનાં છે; અને તેની વિગત આ પુસ્તકના છેડે પાન ૨૨૪ પર આપેલી છે, તે તરફ વાચકોનું ધ્યાન દોરવામાં આવે છે.

ન્યુ દિલ્હી,
તા. ૫-૪-૪૬

}

‘સરૂં સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટ’ના ટ્રસ્ટીઓ વતી
મનુ સૂએદાર (પ્રમુખ)

ગ્રંથનો મુખ્ય વિષયક્રમ

વિષય	શ્લોકાંક
મંજલાયરણુ	૧-૩
ગ્રંથપ્રતિજ્ઞા	૪
ચાર અનુબંધો-અધિકારી ઇત્યાદિ	૫-૧૨
ચાર સાધનો-વિવેક, વૈરાગ્ય ઇત્યાદિ	૧૩-૬૩
શમાદિ પદ-સંપત્તિ	૬૪-૨૫૦
શુરુનું શરણુ, લક્ષણુ ઇત્યાદિ	૨૫૧-૨૬૮
અજ્ઞાન	૨૬૯-૩૦૭
સમષ્ટિ અજ્ઞાન : માયા... ..	૩૦૮, ૩૦૯
માયાયુક્ત ઇશ્વર	૩૧૦-૩૧૨
કારણ શરીર	૩૧૩-૩૧૫
બ્યષ્ટિ અજ્ઞાન એ જ અવિદ્યા ઇં	૩૧૬-૩૨૨
ઇશ્વર અને પ્રાણ એક જ	૩૨૩-૩૨૭
ચોથું શુદ્ધ ચૈતન્ય	૩૨૮-૩૩૦
ઇશ્વર જ સૃષ્ટિનું કારણ અને તેમની સૃષ્ટિ ઇત્યાદિ	૩૩૧-૩૩૮
લિંગ શરીર	૩૩૯-૩૪૯
વિજ્ઞાનમય કોશ	૩૫૦-૩૫૪
મનોમય કોશ	૩૫૫-૩૭૪
પાંચ કર્મેન્દ્રિયો તથા પાંચ વાયુ અને તેની ઉત્પત્તિ	૩૭૫-૩૮૦
પ્રાણમય કોશ	૩૮૧-૩૮૪
સમષ્ટિ લિંગ શરીર, હિરણ્યગર્ભ, સૂત્રાત્મા અથવા પ્રાણુ	૩૮૫-૩૮૯
બ્યષ્ટિ લિંગ શરીર અને તૈજસ	૩૯૦-૩૯૫
સ્થૂલ પ્રપંચ	૩૯૬, ૩૯૭
પંચીકરણુ અને સ્થૂલ ભૂતો	૩૯૮-૪૧૦
જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયોનું કામ અને તેઓના દેવો... ..	૪૧૧-૪૨૧
આત્માનું સ્વરૂપ	૪૨૨-૪૨૯
જગતની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર	૪૩૦, ૪૩૧
ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓ અને તેઓનું અન્ન	૪૩૨-૪૪૨
સ્થૂલ શરીર એ જ અન્નમય કોશ	૪૪૩-૪૫૦

વિશ્વ અને વૈશ્વાનર એક જ છે	૪૫૧-૪૫૫
આત્મા ને અનાત્માનો વિવેક	૪૫૬-૪૬૨
અધ્યાસ પ્રકરણ	૪૬૩-૪૮૬
અધ્યાસનું કારણ-અવિદ્યાની બે શક્તિ	૪૮૭-૫૦૧
જીવની પેઠે પરમાત્માને બંધન કેમ નથી? ઇત્યાદિ	૫૦૨-૫૦૯
જ્ઞાનથી જ અજ્ઞાન દૂર થાય છે	૫૧૦-૫૧૯
આત્મા ને અનાત્મા સંબંધે વિવાદ	૫૨૦-૬૨૨
આત્માનું લક્ષણ તથા આત્મા સર્વ કરતાં વધારે પ્રિય ઇ	૬૨૩-૬૪૮
નિત્યાનંદ માટે વિષય-સુખ ઇચ્છવું ન જોઈએ	૬૪૯-૬૫૪
બિંબરૂપ આનંદ એ જ આત્મા	૬૫૫-૬૭૨
સત, ચિત્ત ને આનંદ પરમાત્માનું સ્વરૂપ જ છે	૬૭૩-૬૭૮
વિવર્ત અને અપવાદ	૬૭૯-૬૯૯
‘તત્ત્વ ત્વમ્’ પદાર્થ શું? વગેરે	૭૦૦-૭૬૧
ઉપાધિ દૂર થતાં ઉપાધિનો વિરોધ છે જ નહિ	૭૬૨-૭૬૭
બ્રહ્મમાં ત્રણે કાળે ભેદ નથી	૭૬૮, ૭૬૯
એક જ અદ્વિતીય બ્રહ્મ ઇત્યાદિ	૭૭૦-૭૯૪
મુખ્ય ને ગૌણ-બે અધિકારી	૭૯૫-૮૦૬
વસ્તુના જ્ઞાન માટે શ્રવણાદિની જરૂર	૮૦૭-૮૧૦
શ્રવણ-મનન-ધ્યાનનું સ્વરૂપ ઇત્યાદિ	૮૧૧-૮૧૮
સમાધિના બે પ્રકાર-તેનું સ્વરૂપ ઇત્યાદિ	૮૧૯-૮૩૪
આત્મામાં દર્યનો લય કરવાની રીત	૮૩૫-૮૪૩
મુક્તિ શું અને ક્યારે?	૮૪૪-૮૪૮
કલેશો કયા?	૮૪૯, ૮૫૦
જ્ઞાનનિધાની જરૂર ઇત્યાદિ	૮૫૧-૮૭૨
નિર્વિકલ્પ સમાધિ ક્યારે થાય ઇત્યાદિ	૮૭૩-૯૨૫
શિષ્યનો સ્વાનુભવ ઇત્યાદિ	૯૨૬-૯૩૭
જ્ઞાનની સાત ભૂમિકાઓ ઇત્યાદિ	૯૩૮-૯૬૪
જીવન્મુક્ત કોણ?	૯૬૫-૯૭૮
વિદેહમુક્તિ ક્યારે? ઇત્યાદિ	૯૭૯-૧૦૦૬

“સસ્તુ” સાહિત્ય” એટલે “જિંઆમાં જિંચું” સાહિત્ય”

‘સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી’

૧૮ પુસ્તકોની પહેલી યોજના

- આ શ્રેણીના દરેક પુસ્તકની છૂટક કિંમત દસ આના રહેશે.
- બધાં પુસ્તકો માટે નામ નોંધાવનારને ૧૮ પુસ્તકો દસ રૂપિયામાં મળશે.
- ટપાલથી મંગાવનારે રૂ. ૧-૮-૦ ટપાલખર્ચનો મોકલવો.
- પ્રસિદ્ધ થનારાં પુસ્તકોમાં સંન્મેગવશાત્ સંસ્થા ફેરફાર કરી શકશે.

નીચેનાં તેર પુસ્તકો તૈયાર છે

૧. પ્રકાશનાં પગલાં : (સચિત્ર) લેખક : શ્રી. કરસનદાસ માણેક
★ જગતના બિન્નબિન્ન ધર્મોની પ્રેરક કથાઓ ૦-૧૦
૨. રાખની ઢગલી : (સચિત્ર) લેખક : શ્રી. ‘સૌજન્ય’
★ વાર્તાના સ્વરૂપમાં સંસારની સળગતી સમસ્યાઓ ૦-૧૦
૩. હાસ્યતરંગ : (સચિત્ર) લેખક : શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હંબલે
★ જીવનમાં દરરોજ દેખાતા પ્રસંગો ઉપરના કટાક્ષ-લેખો ૦-૧૦
૪. જીવનની કલા : લેખક : શ્રી. રવિશંકર મહેતા
★ જીવનની સફળતા માટેનું વ્યવહારુ માર્ગદર્શન ૦-૧૦
૫. જગતમાં જાણુવા જેવું : (સચિત્ર) લે. છોટાલાલ કામદાર
★ જગતની અદ્ભુતતા અને ઉપયોગિતાનો પરિચય ૦-૧૦
૬. જીવનપરિવર્તન : (સચિત્ર) લેખક : શ્રી. ‘સોપાન’
★ જીવનપલટાની એક કરુણ-મંગલ સળંગ વાર્તા ૦-૧૦
૭. ઇતિહાસને અજવાળે : (સચિત્ર) લે. ઇન્દ્ર વસાવડા
★ ઇતિહાસની પરાક્રમી વ્યક્તિઓની જીવનરેખા ૦-૧૦

૮. શૃહજીવનની કલા : (સચિત્ર) લે૦ “સમાજશાસ્ત્રી”
 * ધરમાં સુખ ને સંપત્તી કેમ રહી શકાય તેનાં સૂચનો ૦-૧૦
૯. ગામડું બોલે છે : (સચિત્ર) લે૦ યુનીલાલ મડિયા
 * હિંદના નમૂનારૂપ એક ગામડાનું સાચું જીવન ૦-૧૦
૧૦. શૃહજીવનનાં દરચો : (સચિત્ર) લેખિકા: શ્રી. કુમુદ શેઠ
 * આપણાં શૃહકુટુંબનાં સાચાં શબ્દચિત્રો ૦-૧૦
૧૧. ભારો ભારત દેશ : (સચિત્ર) લે૦ કાન્તિલાલ પરીખ
 * ભારતવર્ષનાં સૌંદર્ય અને વૈવિધ્યનો પરિચય ૦-૧૦
૧૨. આરોગ્યસાધના : (સચિત્ર) લે૦ ડુંગરશી ધ૦ સંપટ
 * આરોગ્યના સંરક્ષણ અંગે માર્ગદર્શન ૦-૧૦
૧૩. ભગવાનન છાત્ર : (સચિત્ર) લે૦ પુરાતન બુચ
 * હરિજનોના જીવનપ્રસંગોનો હૂબહૂ ચિતાર ૦-૧૦

નીચેનાં પાંચ પુસ્તકો હવે પછી પ્રકટ થશે

- પાંચ પુસ્તકો તૈયાર થયે તેનાં નામ અને લેખક વિષે
 જાહેરાત કરવામાં આવશે. આજની ધારણા પ્રમાણે
 એ પુસ્તકોમાં નીચેના વિષયોનો સમાવેશ થશે :
૧૪. રવીન્દ્ર-જીવન :
 * કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના જીવનનો પ્રેરણાત્મક પરિચય
૧૫. ગુજરાતના સેવકો :
 * આજના ગુજરાતને ઘડનારા મૂંગા સેવકોની જીવનકથા
૧૬. માતૃત્વ :
 * જાળઉછેરને લગતા પ્રશ્નો અને ઉત્તરો
૧૭. જાગ્રત નારી :
 * નારીજીવનને પ્રેરણા આપતા લેખો ને જીવનચરિત્રો
૧૮. સાહસકથાઓ :
 * લોકકથાઓ અર્થે સાહસ કરનારા વીરોની કથાઓ

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ડૉ. લદ્દ, નદી જવાને રસ્તે, સેશન્સ કોર્ટ પાસે, અમદાવાદ
 અને ઠાણાદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજે માળે, સુબર્બ-૨

શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય વિરચિત

સર્વવેદાંત-સિદ્ધાંત-સારસંગ્રહ

ગુજરાતી સરળ અનુવાદ સહિત

મંગલાચરણ

અલ્પાંકનંદસંવોધો વંદનાદ્યસ્ય જાયતે ।

ગોવિંદં તમહં વંદે ચિદાનંદતનું ગુરુમ્ ॥ ૧ ॥

જેમને વંદન કરવાથી અખંડ આનંદનું ઉત્તમ જ્ઞાન થાય છે, તે સચ્ચિદાનંદરૂપ શરીરવાળા શ્રીગોવિંદ ગુરુને હું વંદન કરું છું. ૧

અલ્પં સચ્ચિદાનંદમવાહ્મનસગોચરમ્ ।

આત્માનમલિલાધારમાશ્રયેઽમીષ્ટસિદ્ધયે ॥ ૨ ॥

અખંડ, સત્-ચિત્-આનંદમય, વાણી અને મનના અવિષય અને સર્વના આધાર આત્મસ્વરૂપનું ઇષ્ટસિદ્ધિ માટે હું શરણ લઉં છું. ૨

યદાલંબો દરં હન્તિ સતાં પ્રત્યૂહસંભવમ્ ।

તદાલંબે દયાલંબં લંબોદરપદાંબુજમ્ ॥ ૩ ॥

જેમનું શરણ સજ્જનોને વિધ્નોથી થનાર ભયને નાશ કરે છે, તે દયાના આધાર શ્રી ગણપતિના ચરણકમળનું હું શરણ લઉં છું. ૩

અંથપ્રતિષ્ઠા

વેદાન્તશાસ્ત્રસિદ્ધાન્તસારસંગ્રહ ઉચ્યતે ।

પ્રેક્ષાવતાં મુમુક્ષુણાં રૂપબોધોપપત્તયે ॥ ૪ ॥

વિચારશીલ મુમુક્ષુઓને અનાયાસે જ્ઞાનસિદ્ધિ થાય, તે માટે વેદાંતશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતનો સારરૂપ સંગ્રહ હું કરું છું. ૪

ચાર અનુબંધો

અસ્ય શાસ્ત્રાનુસારિત્વાદનુબંધચતુષ્ટયમ્ ।

યદેવ મૂલં શાસ્ત્રસ્ય નિર્દિષ્ટં તદિહોચ્યતે ॥ ૫ ॥

આ સારસંગ્રહ વેદાંતશાસ્ત્રને અનુસરે છે, તેથી વેદાંત-શાસ્ત્રના મૂળરૂપ ચાર અનુબંધો જે બતાવ્યા છે, તે જ અહીં (પ્રથમ) કહેવાય છે. ૫

અધિકારી ચ વિષયઃ સંબંધશ્ચ પ્રયોજનમ્ ।

શાસ્ત્રારંભફલં પ્રાહુરનુબંધચતુષ્ટયમ્ ॥ ૬ ॥

વિદ્વાનો કહે છે, કે અધિકારી, વિષય, સંબંધ અને પ્રયોજન-આ ચાર અનુબંધો (હરકોઈ) શાસ્ત્રના આરંભનું ફળ છે. ૬

અધિકારી

ચતુર્ભિઃ સાધનૈઃ સમ્યક્સંપન્નો યુક્તિદક્ષિણઃ ।

મેધાવી પુરુષો વિદ્વાનધિકાર્યત્ર સંમતઃ ॥ ૭ ॥

જે પુરુષ (નીચે દર્શાવેલાં) ચાર સાધનોથી સારી રીતે યુક્ત હોય, યુક્તિઓ કરવા સમર્થ, બુદ્ધિશાળી અને વિદ્વાન હોય, તેને આ વેદાંતશાસ્ત્રમાં અધિકારી માન્યો છે. ૭

વિષય

વિષયઃ શુદ્ધચૈતન્યં જીવબ્રહ્મૈક્યલક્ષણમ્ ॥

યત્રૈવ દૃશ્યતે સર્વવેદાન્તાનાં સમન્વયઃ ॥ ૮ ॥

શુદ્ધ અને પ્રદક્ષી એકતા જેને લીધે જણાય છે, તે શુદ્ધ ચૈતન્ય વેદાંતશાસ્ત્રનો વિષય છે; અને એમાં જ સર્વ વેદાંતોનો સમન્વય જોવામાં આવે છે. ૮

સંબંધ

एतदैक्यप्रमेयस्य प्रमाणस्यपि च श्रुतेः ।

संबंधः कथ्यते सांख्ययोगोपपत्त्यङ्गः ॥ ९ ॥

શુદ્ધ-પ્રદક્ષી એકતા એ (અનુભવજ્ઞાનથી જાણવા યોગ્ય)

પ્રમેય છે અને શ્રુતિ (ઉપનિષદો) પ્રમાણ છે (એ એકતાને જણાવનાર છે). એ બન્નેના સંબંધને સત્પુરુષો બોધ્ય-બોધક (સંબંધ) કહે છે. ૯

પ્રયોજન

ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं सन्तः प्राहुः प्रयोजनम् ।

येन निःशेषसंसारबंधात्सद्यः प्रमुच्यते ॥ ૧૦ ॥

બ્રહ્મ અને જીવાત્માની એકતાના અનુભવ-જ્ઞાનને સમજીને (વેદાંતશાસ્ત્રનું) પ્રયોજન કહે છે, જેના વડે સંસારનાં સમગ્ર બંધનથી તરત જ છૂટી જવાય છે. ૧૦

प्रयोजनं संप्रवृत्तेः कारणं फललक्षणम् ।

प्रयोजनमनुद्दिश्य न मंदोऽपि प्रवर्तते ॥ ૧૧ ॥

આ પ્રયોજન જ હરકોઈ ઉત્તમ પ્રવૃત્તિનું કારણ છે અને તેને જ ક્ષણ કહે છે. પ્રયોજન વિના મૂર્ખ માણસ પણ કોઈ કાર્ય કરવા તૈયાર થતો નથી. ૧૧

साधनचतुष्टयसंपत्तिर्यस्यास्ति धीमतः पुंसः ।

तस्यैवैतत्फलसिद्धिर्नान्यस्य किञ्चिद्भूतस्य ॥ ૧૨ ॥

જે મનુષ્ય બુદ્ધિમાન હોય અને જેનામાં ચાર સાધનોરૂપી સંપત્તિ હોય, તેને જ આ વેદાંતશાસ્ત્રના જ્ઞાનરૂપ ક્ષણની સિદ્ધિ થાય છે, પરંતુ બીજા એ સાધનસંપત્તિની લેશ પણ ન્યૂનતાવાળાને એ ક્ષણસિદ્ધિ થતી નથી. ૧૨

ચાર સાધનો

चत्वारि साधनान्यत्र वदन्ति परमर्षयः ।

मुक्तिर्येषां नु सद्भावे नाभावे सिध्यति ध्रुवम् ॥ ૧૩ ॥

આ વેદાંતના જ્ઞાનમાં મહર્ષિઓ ચાર સાધનો કહે છે; એ સાધનો હોય તો જ મુક્તિ થાય છે, નહિ તો ચોક્કસ મુક્તિ થતી નથી. ૧૩

આદ્યં નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેકઃ સાધનં મતમ્ ।

इहामुत्रार्थफलभोगविरागो द्वितीयकम् ॥ ૧૪ ॥

શમાદિષદ્કસંપત્તિસ્ત્રીયં સાધનં મતમ્ ।

तुरीयं तु मुमुक्षुत्वं साधनं शास्त्रसंमतम् ॥ ૧૫ ॥

નિત્ય તથા અનિત્ય વસ્તુનેા વિવેક એ 'પહેલું' સાધન છે; આ લોક તથા પરલોકના વિષયલોગ ઉપર વૈરાગ્ય એ બીજું સાધન છે; શમ આદિ છની સંપત્તિ એ ત્રીજું સાધન છે અને મુમુક્ષુતા એ ચોથું સાધન છે. આ સાધનોને વેદાંતશાસ્ત્રમાં અતિશય માન્ય ગણ્યાં છે. ૧૪, ૧૫

વિવેક

ब्रह्मैव नित्यमन्यत्तु ह्यनित्यमिति वेदनम् ।

સોડ્યં નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક ઇતિ કથ્યતે ॥ ૧૬ ॥

તેમાં 'બ્રહ્મ જ નિત્ય છે, બીજું અનિત્ય છે' એમ સમજવું, એ નિત્ય-અનિત્ય વસ્તુનેા 'વિવેક' કહેવાય છે. ૧૬

मृदादिकारणं नित्यं त्रिषु कालेषु दर्शनात् ।

ઘટાદ્યનિત્યં તત્કાર્યં યતસ્તન્નાશ ઈક્ષ્યતે ॥ ૧૭ ॥

તથૈવૈતજ્જગત્સર્વમનિત્યં બ્રહ્મકાર્યતઃ ।

તત્કારણં પરં બ્રહ્મ ભવેન્નિત્યં મૃદાદિવત્ ॥ ૧૮ ॥

માટી વગેરે કારણ ત્રણે કાળમાં દેખાય છે, તેથી નિત્ય છે; અને એ માટીનાં કાર્ય-ઘડા વગેરે અનિત્ય છે, કારણ કે તેના નાશ ભેવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે આ સર્વ જગત અનિત્ય છે, કારણ કે તે બ્રહ્મનું કાર્ય છે; પરંતુ બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે, તેથી માટી વગેરેની જેઠે નિત્ય છે. ૧૭, ૧૮

सर्गं वक्तव्यस्य तस्माद्वा एतस्मादित्यादि श्रुतिः ।

સકાશાદ્બ્રહ્મણસ્તસ્માદનિત્યત્વે ન સંશયઃ ॥ ૧૯ ॥

શ્રુતિ યથુ 'તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સંભૂતઃ'—'તે

આ આત્માથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું ' ઇત્યાદિ વાક્યો વડે પ્રદક્ષી જગતની ઉત્પત્તિ કહે છે; (એ ઉપરથી જગત પ્રદક્ષનું કાર્ય ઠરે છે અને) તેથી તેના અનિત્યપણામાં સંશય નથી. ૧૯

સર્વસ્યાનિત્યત્વે સાવયવત્વેન સર્વતઃસિદ્ધે ।

વૈકુંઠાદિષુ નિત્યત્વમતિર્ભ્રમ एव मूढबुद्धीनाम् ॥ ૨૦ ॥

'જે વસ્તુ અવયવવાળી હોય, તે અનિત્ય હોય' એમ સર્વ પ્રકારે સર્વ કાર્ય અનિત્ય ઠરે છે; છતાં વૈકુંઠ આદિ લોકને નિત્ય માનવા, એ મૂઢ બુદ્ધિવાળાઓનો ભ્રમ જ છે. ૨૦

अनित्यत्वं च नित्यत्वमेवं यच्छ्रुतियुक्तिभिः ।

विवेचनं नित्यानित्यविवेक इति कथ्यते ॥ ૨૧ ॥

એ રીતે શ્રુતિઓ તથા યુક્તિઓના આધારે અનિત્યપણું તથા નિત્યપણું બરાબર અલગ અલગ સમજવું, તેને 'નિત્યાનિત્ય-વિવેક' કહે છે. ૨૧

વૈરાગ્ય

ऐहिकामुष्मिकार्थेषु ह्यनित्यत्वेन निश्चयात् ।

नैःस्पृहां तुच्छबुद्ध्या यत्तद्वૈરાગ્યમितीर्यते ॥ ૨૨ ॥

આ લોકના તથા પરલોકના વિષયો અનિત્ય છે એવો નિશ્ચય થવાથી તેના પર તુચ્છ બુદ્ધિ થાય અને તેથી તેમના ઉપરની સ્પૃહા નીકળી જાય, તેને 'વૈરાગ્ય' કહે છે. ૨૨

नित्यानित्यपदार्थविवेकात्पुरुषस्य जायते सद्यः ।

स्रक्चंदनवनितादौ सर्वत्रानित्यवस्तुनि विरक्तिः ॥ ૨૩ ॥

નિત્ય તથા અનિત્ય પદાર્થના વિવેકથી પુરુષને તરત જ પુષ્પમાળા, ચંદન, સ્રી આદિ બધી અનિત્ય વસ્તુ ઉપર વૈરાગ્ય થાય છે. ૨૩

काकस्य विष्ठावदसह्यबुद्धिर्भोग्येषु सा तीव्रविरक्तिरिष्यते ।

प्रदृश्यते वस्तुनि यत्र दोषो न तत्र पुंसोऽस्ति पुनः प्रवृत्तिः ॥૨૪॥

ભોગવવાના સર્વ પદાર્થો કાગડાની વિદ્યા જેવા અસદ્ય છે એમ સમજાય, એ 'તીવ્ર વૈરાગ્ય' કહેવાય છે; અને જ્યાં વસ્તુમાં સારી રીતે દોષ દેખાય, ત્યાં તે માટે પુરુષની ફરી પ્રવૃત્તિ હોતી નથી. વિરક્તિતીવ્રત્વનિદાનમાહુર્ભોગ્યેષુ દોષેક્ષણમેવ સન્તઃ ।

અન્તર્મહારોગવર્તી વિજાનન્કો નામ વેશ્યામપિ રૂપિર્ણી વ્રજેત્ ॥૨૫॥

સજ્જનો કહે છે, કે ભોગ્ય પદાર્થોમાં દોષો જેવા એ જ તીવ્ર વૈરાગ્યનું પ્રથમ કારણ છે. વેશ્યા રૂપાળી હોય પણ (તેને) અંદરના ભાગમાં મોટા રોગવાળી હોવાનું જાણનાર કયો પુરુષ તેની પાસે જશે ? ૨૫

અત્રાપિ ચાન્યત્ર ચ વિદ્યમાનપદાર્થાદિદર્શનમેવ કાર્યમ્ ।

યથાપ્રકારાર્થગુણાભિમર્શનં સંદર્શયત્યેવ તદીયદોષમ્ ॥ ૨૬ ॥

આ લોકમાં અને પરલોકમાં જે જે પદાર્થો છે, તેમનો વિચાર કરવો જ જોઈએ. પદાર્થોના ગુણોનો વિચાર જે પ્રકારે તેમના ગુણોને સારી રીતે દર્શાવે છે, તે જ પ્રમાણે તેમના દોષોનો વિચાર દોષોને બતાવે છે. ૨૬

કુક્ષૌ સ્વમાતુર્મલમૂત્રમધ્યે સ્થિતિ તદા વિદ્ક્રિમિદંશનં ચ ।

તદીયકૌક્ષેયકવદ્વિદાહં વિચાર્ય કો વા વિરતિ ન યાતિ ॥ ૨૭ ॥

(ગર્ભવાસમાં) પોતાની માતાના પેટમાં મળ-મૂત્રની વચ્ચે રહેવું પડે તે વખતે વિદ્યાના કીડા કરડે તેમ જ ત્યાંના જઠરાગ્નિથી દાહ થાય છે; તેનો વિચાર ક્યાં પછી કયો મનુષ્ય વૈરાગ્ય ન પામે ? સ્વકીયવિષ્ણમૂત્રવિસર્જનં તદ્વોત્તાનગત્યા શયનં તદા યત્ ।

બાલગ્રહાદ્યાહતિભાવચ્ચ શૈશવં વિચાર્ય કો વા વિરતિ ન યાતિ ॥૨૮॥

(જન્મ્યા પછી બાળપણમાં) પોતાનાં વિદ્યા-મૂત્રમાં પડી રહેવાનું હોય, ચત્તા સૂઈ રહેવું પડે તેમજ બાળગ્રહો વગેરેની પીડા ભોગવવી પડે છે; આવા બાળપણનો વિચાર કરી કયો મનુષ્ય વૈરાગ્ય ન પામે ? ૨૮

સ્વીયૈઃ પરૈસ્તાઙનમજ્ઞભાવમતંગત્તાલ્પ્યમસત્ક્રિયાં ચ ।

કુમારભાવે પ્રતિષિદ્ધવૃત્તિં વિચાર્ય કો વા વિરતિં ન યાતિ ॥૨૯॥

પછી કુમારવસ્થામાં પોતાનાં ને પારકાં લોકો માર મારે, અજ્ઞાનીપણું હોય, અત્યંત અપળતા હોય તેમ જ અનાદર તથા અપમાનનો અનુભવ થાય છે; આવાં અનિષ્ટ વર્તનનો વિચાર કરી કયો મનુષ્ય વૈરાગ્ય ન પામે ? ૨૯

મશેદ્ધતિ માન્યતિરસ્કૃતિં ચ કામાતુરત્વં સમયાતિલંઘનમ્ ।

તાં તાં યુવત્યોદિતદુષ્ટવેષ્ટાં વિચાર્ય કો વા વિરતિં ન યાતિ ॥૩૦॥

પછી યુવાવસ્થામાં મદને લીધે ઉદ્ધતાઈ, માન્ય પુરુષોના તિરસ્કાર, કામાતુરપણું વગેરે સ્થિતિમાં ઘણો સમય વિતાવવો પડે અને તે દરમિયાન જુવાન સ્ત્રીઓએ જણાવેલી દુષ્ટ ચેષ્ટાઓ સહન કરવી પડે; એનો વિચાર કરી કયો મનુષ્ય વૈરાગ્ય ન પામે ? ૩૦

વિરૂપતાં સર્વજનાદવજ્ઞાં સર્વં વૈન્યં નિજગુણિભ્યઃ ।

વૃદ્ધત્વસંભાવિતદુર્દશાં તાં વિચાર્ય કો વા વિરતિં ન યાતિ ॥ ૩૧ ॥

(ઘડપણમાં) બેડોળ દેખાવ, સર્વ લોકનાં અપમાન, બધે દીનતા અને પોતાની બુદ્ધિમાં ઊણપ વગેરે વૃદ્ધ અવસ્થાની દુર્દશા વિચારીને કયો મનુષ્ય વૈરાગ્ય ન પામે ? ૩૧

પિત્તજ્વરાર્શઃ ક્ષયગુલ્મશૂલશ્લેષ્માદિરોગોદિતતીવ્રદુઃખમ્ ।

દુર્ગંધમસ્વાસ્થ્યમનૂનચિંતાં વિચાર્ય કો વા વિરતિં ન યાતિ ॥ ૩૨ ॥

(ઉપરાંત) પિત્તના તાવ, હરસ, ક્ષય, ગોળો, શૂળ, સ્ત્રો-ખમ વગેરે રોગોથી થયેલાં તીવ્ર દુઃખોનો, દુર્ગંધનો, અસ્વસ્થ સ્થિતિનો તથા ઘણી જાતની ચિંતાઓનો વિચાર કરી કયો મનુષ્ય વૈરાગ્ય ન પામે ? ૩૨

યમાવલોકોદિતમીતિકંપમર્મવ્યથોચ્છ્વાસગતીશ્ચ વેદનામ્ ।

પ્રાણપ્રયાણે સ્વસ્ત્યમાનનં વિચાર્ય કો વા વિરતિં ન યાતિ ॥૩૩॥

પછી પ્રાણ જતી વેળા યમરાજનાં દર્શન, તેથી ઉત્પન્ન થતાં

ભય, કંપારી, મર્મસ્થાનોમાં પીડા અને શ્વાસ થઈ જવો વગેરે દેખાતી ચોતરફ વેદનાનો વિચાર કરી કયો મનુષ્ય વૈરાગ્ય ન પામે ?

અંગારનદ્યાં તપને ચ કુંભીપાકેऽપિ વીચ્યામસિપત્રકાનને ।

દૂતૈર્યમસ્ય ક્રિયમાણબાધાં વિચાર્ય કો વા વિરતિં ન યાતિ ॥૩૪॥

(મર્થા પછી નરકમાં) અંગારા જેવી (વૈતરણી) નદીમાં, અગ્નિમાં, ડોઠીઓમાં રંધાતી વેળા, વિચિ નામના નરકમાં અને તરવાર જેવાં પાંદડાંવાળાં-અસિપત્ર વનમાં ચમરાજના દૂતો દુઃખ દે છે, તેનો વિચાર કરી કયો મનુષ્ય વૈરાગ્ય ન પામે ? ૩૪

પુણ્યક્ષયે પુણ્યકૃતો નભઃસ્થૈર્નિપાત્યમાનાઞ્ચિથિલીકૃતાંગાન્ ।

નક્ષત્રરૂપેણ દિવદ્વચ્યુતાંસ્તાન્વિચાર્ય કો વા વિરતિં ન યાતિ ॥૩૫॥

(મર્થા પછી સ્વર્ગમાં જાય તો પણ) પુણ્ય કરનારનાં પુણ્ય ખૂટી જાય, ત્યારે સ્વર્ગના દેવો નીચે ધકેલી મૂકે છે, અંગોને ઢીલાં કરી નાખે છે તેમ જ તે વેળા નક્ષત્રરૂપે સ્વર્ગમાંથી તેઓ ખરી પડે છે; તેનો વિચાર કરીને કયો મનુષ્ય વૈરાગ્ય ન પામે ? ૩૫

ઞાત્યર્જુણ દ્રિમુખાન્સુરેદ્રાનીશોગ્રમીત્યા ગ્રથિતાંતરંગાન્ ।

વિપક્ષલોકૈઃ પરિદૂયમાનાન્વિચાર્ય કો વા વિરતિં ન યાતિ ॥ ૩૬ ॥

વાયુ, સૂર્ય, અગ્નિ કે ઇંદ્ર વગેરે દેવોના રાજાઓ છે, તેઓનાં હૃદય પણ ઈશ્વરના ઉગ્ર ભયથી ગૂંથાયેલાં જ રહે છે અને તેઓ પણ શત્રુપક્ષથી દુઃખને પામ્યા જ કરે છે; તેનો વિચાર કરી કયો મનુષ્ય વૈરાગ્ય ન પામે ? ૩૬

શ્ચુત્યા નિરુક્તં સુખતારતમ્યં બ્રહ્માંતમારમ્ય મહીમહેશમ્ ।

ઔપાધિકં તત્તુ ન વાસ્તવં ચેદાલોચ્ય કો વા વિરતિં ન યાતિ ॥ ૩૭ ॥

બ્રહ્માથી માંડી પૃથ્વીના રાજા સુધીનાં સુખો ઓછાં-વધતાં કેવળ ઉપાધિયુક્ત જ છે અને તે પણ વાસ્તવિક નથી; આમ વેદ કહે છે, તો તેનો વિચાર કરી કયો મનુષ્ય વૈરાગ્ય ન પામે ? ૩૭

સાલોક્યસામીપ્યસરૂપતાદિભેદસ્તુ સત્કર્મવિશેષસિદ્ધઃ ।

ન કર્મસિદ્ધસ્ય તુ નિત્યતેતિ વિચાર્ય કો વા વિરતિં ન યાતિ ॥ ૩૮ ॥

સાલોક્ય, સામીપ્ય અને સારૂપ્ય આદિને મુક્તિના ભેદો કહેવામાં આવે છે, પણ તે બધા અમુક અમુક સત્કર્મોથી સિદ્ધ થાય છે; અને જે વસ્તુ કોઈ કર્મથી સિદ્ધ થઈ હોય તે નિત્ય હોતી જ નથી એવો વિચાર કરી કયો મનુષ્ય વૈરાગ્ય ન પામે? ૩૮

યત્રાસ્તિ લોકે ગતિતારતમ્યં ઉચ્ચાવચત્વાન્વિતમત્ર તત્કૃતમ્ ।

યથેહ તદ્વત્સલુ દુઃખમસ્તીત્યાલોક્ય કો વા વિરતિં ન યાતિ ॥ ૩૯ ॥

લોકમાં જ્યાં ઉત્તમ-અધમ ગતિ છે, ત્યાં તેને લીધે જેમ ઉચ્ચ-નીચપણું હોય છે, તેમ જ દુઃખ પણ હોય જ છે; આવો વિચાર કરીને કયો મનુષ્ય વૈરાગ્ય ન પામે? ૩૯

કો નામ લોકે પુરુષો વિવેકી વિનશ્વરે તુચ્છસુખે ગૃહાદૌ ।

કુર્યાદ્રતિં નિત્યમવેક્ષમાણો વૃથૈવ મોહાન્પ્રિયમાણજંતૂન્ ॥ ૪૦ ॥

ઘર વગેરેનાં તુચ્છ સુખ અવશ્ય નાશવંત છે, એમ સમજનારો કયો વિવેકી પુરુષ તેના પર પ્રેમ કરે? વળી વ્યર્થ મોહથી મરણ પામતાં પ્રાણીઓને પોતે નિત્ય ભોઈ રહ્યો છે તેથી તેને તેના પર પ્રેમ થાય જ કેમ? ૪૦

સુખં કિમસ્ત્યત્ર વિચાર્યમાણે ગૃહેऽપિ વા યોષિતિ વા પદાર્થે ।

માયાતમૌઽધીકૃતચક્ષુષો યે ત યવ મુહ્યન્તિ વિવેકશૂન્યાઃ ॥ ૪૧ ॥

જો વિચારવામાં આવે તો ઘરમાં સ્ત્રીમાં કે બીજા કોઈ પદાર્થમાં શું સુખ છે? જેઓની દષ્ટિ માયારૂપ અંધકારથી અંધ બની હોય અને જેઓ વિવેકશૂન્ય હોય, તેઓ જ મોહ પામે છે. ૪૧

અવિચારિતરમણીયં સર્વમુદુંબરફલોપમં ભોગ્યમ્ ।

અજ્ઞાનામુપેભોગ્યં ન તુ તજ્ઞાનાં યોષિતિ વા પદાર્થે ॥ ૪૨ ॥

સર્વ ભોગ્ય પદાર્થો, ઉંબરાના ફળ જેવા છે; તે સંબંધી

વિચાર કર્યો ન હોય ત્યાંસુધી જ રમણીય લાગે છે; જે મનુષ્યે સ્ત્રી કે ખીજા પદાર્થ વિષે સાચું સ્વરૂપ સમજતા નથી, તેમને જ તે પદાર્થો ભોગવવા લાયક લાગે છે; પરંતુ તેમના સ્વરૂપને સમજનારા-ઓને તો તે તે પદાર્થો ભોગવવા જેવા જણાતા જ નથી. ૪૨
ગતેऽપિ તોયે સુષિરં કુલીરો હાતું હ્યશક્તો મ્રિયતે ત્વેમોહાત્ ।

યથા તથા ગેહસુખાનુષ્કો વિનાશમાયાતિ નરો ભ્રમેણ ॥ ૪૩ ॥

કોઈ પાણી ભરેલું પોલાણ હોય તેમાંથી પાણી સુકાઈ ગયું હોય છતાં તેના ઉપરના અતિશય મોહને લીધે કરચલો (નામે જળજીવ) તેને છોડી દેવા અશક્ત બની (છેવટે) જેમ મરણ પામે છે, તેમ ભ્રમને લીધે ધરના સુખમાં વળગી રહેલો મનુષ્ય છેવટે નાશ પામે છે. ૪૩

કોશક્રિમિસ્તંતુભિરાત્મદેહમાવેષ્ઠ્ય ચાવેષ્ઠ્ય ચ ગુપ્તિમિચ્છન્ ।

સ્વયં વિનિર્ગન્તુમશક્ત एव संસ્તતસ્તદંતે મ્રિયતે ચ લગ્નઃ ॥ ૪૪ ॥

યથા તથા પુત્રકલત્રમિત્રસ્નેહાનુબંધૈર્મ્રથિતો ગૃહસ્થઃ ।

કદાપિ વા તાન્પરિમુચ્ય ગેહાદ્રન્તું ન શક્તો મ્રિયતે મુઘૈવ ॥ ૪૫ ॥

જેમ રેશમને કીડો પોતાની લાળના તાંતણાથી પોતાને વીંટી વીંટીને પોતાનું રક્ષણ ઇચ્છે છે; પરંતુ છેવટે પોતે એ તાંતણાઓ-માંથી બહાર નીકળી શકતો જ નથી અને તેમાં વળગી રહી મરણ પામે છે; તેમ પુત્ર, સ્ત્રી, મિત્ર, વગેરેના સ્નેહપાશથી બંધાયેલો ગૃહસ્થ કોઈ કાળે તેમાંથી છૂટી શકતો નથી અને છેવટે ઘરમાંથી નીકળી જવા અશક્ત બની વ્યર્થ તેમાં જ મરણ પામે છે. ૪૪, ૪૫

કારાગૃહસ્યાસ્ય ચ કો વિશેષઃ પ્રદૃશ્યતે સાધુ વિચાર્યમાણે ।

મુક્તેઃ પ્રતીપત્વંમિહાપિ પુંસઃ કાંતાસુખાભ્યુત્થિતમોહપાશૈઃ ॥ ૪૬ ॥

ગૃહસ્પૃહા પાદનિબદ્ધચુંચલા કાંતાસુતાશા પટુકંઠપાશઃ ।

શીર્ષે પતદ્ભૂર્યશનિર્હિ સાક્ષાત્પ્રાણાન્તહેતુઃ પ્રબલા ધનાશા ॥ ૪૭ ॥

આશાપાશશતેન પાશિતપદો નોત્યાતુમેવ ક્ષમઃ

કામક્રોધમદાદિભિઃ પ્રતિમટૈઃ સંરક્ષ્યમાણોઽનિશમ્ ।

સંમોહવરણેન ગોપનવતઃ સંસારકારાગૃહા-

ભિર્ગન્તું ત્રિવિધેષણાપરવશઃ કઃ શક્નુયાદ્યાગે ॥ ૪૮ ॥

જે સારી પેઠે વિચારવામાં આવે, તો કેદખાના અને સંસાર વચ્ચે કયો ફેરફાર દેખાય છે? (કોઈ પણ નહિ.) જેમ કેદખાનામાંથી છૂટવા માટે વિરોધી વસ્તુઓ હયાત હોય છે, તેમ આ સંસારમાંથી છૂટવા માટે પણ સ્ત્રી-સુખમાંથી જન્મેલા મોહપાશો વિરોધી વસ્તુઓ રૂપે હાજર જ હોય છે. જેમ કેદખાનાના કેદીના પગે બેંડીઓ હોય છે, તેમ સંસારીને પણ ઘર ઉપરની અંખના પગે બાંધેલી બેંડીઓ જ છે; કેદીના ગળામાં જેમ ફાંસો હોય છે, તેમ સંસારીને પણ પુત્ર, સ્ત્રી આદિની આશા ગળે બંધાયેલો મજબૂત ફાંસો છે અને ધન વિષેની પ્રબળ આશા માથા ઉપર તૂટી પડતી સાક્ષાત વીજળી જેવી પ્રાણના નાશનું કારણ છે. વળી, સંસારી મનુષ્ય (કેદીની પેઠે) સેંકડો આશાઓરૂપી પાશોથી પગે બંધાયેલો જ હોય છે તેથી ભલો થવા અશક્ત છે. જેમ કેદખાનાની ચારે બાજુ સિપાઈઓ ચોકી કરતા હોય છે, તેમ આ સંસારમાં પણ કામ, ક્રોધ, મદ વગેરે ચોકિયાતો નિરંતર ચોકી કર્યા જ કરે છે; વળી જેમ કેદખાનાની ચારે બાજુ મજબૂત દીવાલ વીંટાઈને રક્ષણ કરે છે, તેમ સંસારની ચારે બાજુ મોટા મોહરૂપી દીવાલનું રક્ષણ રહેલું જ છે; એટલે તેના ઉપર રાગવાળા મનુષ્યોમાં ત્રણ બાતની એવણા (ધરણા)ઓને પરવશ થયેલો કયો મનુષ્ય આ સંસારરૂપ કેદખાનામાંથી બહાર નીકળવા સમર્થ થાય? ૪૬-૪૮ કામાંધકારેણ નિરુદ્ધદષ્ટિર્મુહ્યત્યસત્યપ્યબલાસ્વરૂપે ।

ન હ્યંધદષ્ટેરસતઃ સતો વા સુખત્વદુઃસ્વત્વવિચારણાસ્તિ ॥ ૪૯ ॥

કામરૂપી અંધકારથી ઘેરાયેલી દષ્ટિવાળો મનુષ્ય સ્ત્રીના જૂઠા સ્વરૂપમાં મોહ પામે છે; અને તેથી આંધળી દષ્ટિવાળા તે દુર્જનને કે સજ્જનને સુખ અથવા દુઃખનો વિચાર જ હોતો નથી. ૪૯

શ્રેષ્ઠોદ્ધારિ મુખં સ્રવન્મલવતી નાસાશ્રુમલ્લોચનં

દેહદ્વાદિ મલાભિપૂર્ણમભિતો દુર્ગંધદુષ્ટં વપુઃ ।

અન્યદ્વક્તુમશક્યમેવ મનસા મન્તું ક્વચિન્નાર્હતિ

સ્ત્રીરૂપં કથમીદશં સુમનસાં પાત્રીભવેન્નેત્રયોઃ ॥ ૫૦ ॥

જેનું મોઢું કંદને કાઢ્યા કરે છે, નાકમાંથી લીંટ વહ્યા કરે છે, આંખમાંથી આંસુ ઝર્યા કરે છે અને દુર્ગંધથી ગંધાતું શરીર પરસેવાથી વ્યાપ્ત હોઈ ચારે બાજુ મેલથી ભરપૂર હોય છે; વળી, બીજું તો કહેવાને પણ અશક્ય છે—મનથી વિચારવાને પણ કદી યોગ્ય નથી એવું સ્ત્રીનું રૂપ ઉત્તમ મનવાળા પુરુષોનાં નેત્રોનું વિષય કેમ થાય? અર્થાત્ સત્પુરુષોએ સ્ત્રીના એ રૂપને આંખથી જોવું પણ ઠીક નથી. ૫૦

દૂરાદવેક્ષ્યાગ્નિશિખાં પતંગો રમ્યત્વબુદ્ધ્યા વિનિપત્ય નશ્યતિ ।

યથા તથા નષ્ટદગેષ સૂક્ષ્મં કથં નિરીક્ષેત વિમુક્તિમાર્ગમ્ ॥ ૫૧ ॥

જેમ પતંગિયું અગ્નિની જ્વાળાને દૂરથી જોઈ સુંદરતાની બુદ્ધિથી તેમાં પડીને નાશ પામે છે, તેમ સ્ત્રીના રૂપને જોઈને નાશ પામેલી દૃષ્ટિવાળો પુરુષ પણ નાશ જ પામે છે એટલે સૂક્ષ્મ મોક્ષમાર્ગને કેવી રીતે જોઈ શકે? ૫૧

કામેન કાન્તાં પરિગૃહ્ય તદ્વજ્જનોઽપ્યયં નશ્યતિ નષ્ટદષ્ટિઃ ।

માંસાસ્થિમજ્જામલમૂત્રપાત્રં સ્ત્રિયં સ્વયં રમ્યતયૈવ પશ્યતિ ॥ ૫૨ ॥

કામને લીધે સ્ત્રીને સ્વીકાર કરીને પુરુષ પતંગિયાની પેઠે જ આંધળો થઈ નાશ પામે છે; કારણ કે માંસ, હાડકાં, ચરબી, વિષ્ટા અને મૂત્રથી ભરેલી સ્ત્રીને પોતાની મેળે જ એ સુંદર સ્વરૂપે જુએ છે! ૫૨

કામ એવ યમઃ સાત્ત્કાન્તા વૈતરણી નદી ।

વિવેકિનાં મુમુક્ષુણાં નિલયસ્તુ યમાલયઃ ॥ ૫૩ ॥

વિવેકી મુમુક્ષુઓ માટે કામ એ જ સાક્ષાત્ યમરાજ છે,

શ્રી વૈતરણી નદી છે અને ઘર ચમરાજને રહેવાનું જ સ્થાન છે. ૫૩
યમાલયે વાપિ ગૃહેऽપિ નો નૃણાં તાપત્રયક્લેશનિવૃત્તિરસ્તિ ।

કિંચિત્સમાલોક્ય તુ તદ્વિરામં સુખાત્મના પश्यति मूढलोकः ॥ ૫૪ ॥

ચમને ઘેર અથવા મનુષ્યોને ઘેર ત્રણે તાપો અને કલેશો
કદી અટકતા જ નથી; તેમાં કોઈ કાળે કંઈક અંશે વિરામ ભેઠ
મૂઢ લોક તેને સુખરૂપે માની બેસે છે. ૫૪

यमस्य कामस्य च तारतम्यं विचार्यमाणे महदस्ति लोके ।

हितं करोत्यस्य यमोऽप्रियः सन्कामस्त्वनर्थं कुरुते प्रियः सन् ॥ ૫૫ ॥

જો વિચારવામાં આવે તો ચમરાજ અને કામદેવમાં મોટું
અંતર છે. ચમરાજ તો અપ્રિય થઈને પણ મનુષ્યનું હિત જ
કરે છે, પરંતુ કામદેવ તો પ્રિય થઈને બિલકો અનર્થ કરે છે. ૫૫
यमोऽसतामेव करोत्यनर्थं सतां तु सौख्यं कुरुते हितः सन् ।

कामः सतामेव गतिं निरुधन्करोत्यनर्थं ह्यसतां तु का कथा ॥ ૫૬ ॥

ચમરાજ હુજનોને જ અનર્થ કરે છે, સજનોને તો હિતકારી
થઈ સુખ જ કરે છે; પણ કામદેવ તો સજનોની જ સદ્ગતિને
અટકાવી દઈ અનર્થ કરે છે, તો હુજનોની તો વાત જ શી ?
(અર્થાત્ હુજોને તો તે અતિશય અનર્થકારી થાય છે.) ૫૬

विश्वस्य वृद्धिं स्वयमेव कांक्षन्प्रवर्तकं कामिजनं ससर्ज ।

तेनैव लोकः परिमुह्यमानः प्रवर्धते चंद्रमसेव चाब्धिः ॥ ૫૭ ॥

કામદેવે પોતે જ જગતની વૃદ્ધિ ઇચ્છીને પ્રવૃત્તિપરાયણ
કામી લોકોને સરભથ્થા છે; કારણ કે જેમ ચંદ્રથી સમુદ્ર વધે છે,
તેમ એ કામદેવને લીધે જ અત્યંત મોહ પામીને લોક વધે છે. ૫૭

कामो नाम महाजगद्धमयिता स्थित्वांतरंगे स्वयं

स्त्रीपुंसावितरेतरांगगुणैर्हासैश्च भावैः स्फुटम् ।

अन्योन्यं परिमोह्य नैजतमसा प्रेमानुबंधेन तौ

बद्ध्वा भ्रामयति प्रपंचरचनां संवर्धयन्ब्रह्महा ॥ ૫૮ ॥

ખરેખર! કામદેવ મોટો પ્રહ્લહત્યારો છે. એ પોતે જ પ્રાણીમાત્રના અંતઃકરણમાં રહી જગતને ભભાવે છે. એકબીજાનાં શરીરના ગુણો, હાસ્ય તથા ભાવોથી પરસ્પર અત્યંત મોહ પમાડી ભીને તથા પુરુષને પોતાના અજ્ઞાનરૂપ પ્રેમપાશથી ખુદ્દલી રીતે એ બાંધે છે અને પછી ભભાવે છે. આ રીતે પ્રપંચની રચનાને તે સારી રીતે વધારી રહ્યો છે. ૫૮

અતોઽતરંગસ્થિતકામવેગાદ્ભોગ્યે પ્રવૃત્તિઃ સ્વતઃ પવ સિદ્ધા ।

સર્વસ્ય જંતોર્ધુવમન્યથા ચેદબોધિતાર્થેષુ કથં પ્રવૃત્તિઃ ॥૫૯॥

અંતઃકરણમાં રહેલા આ કામદેવના વેગથી જ ખરેખર સર્વ પ્રાણીને ભોગ્ય પદાર્થોમાં પોતાની મેળે જ પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ થાય છે; જો એમ ન હોય, તો અબળણ્યા વિયથોમાં એમ ને એમ પ્રવૃત્તિ થાય જ કેમ? ૫૯

તેનૈવ સર્વજંતૂનાં કામના બલવત્સરા ।

પ્રીર્ત્યપિ ચ દેહેઽસ્મિન્કામના નૈવ જીર્યતે ॥ ૬૦ ॥

એ કામદેવને લીધે જ સર્વ પ્રાણીઓને અતિથય બળવાન કામના રહ્યા કરે છે; અને શરીર ઘરડું થાય છે તોપણ કામના ઘરડી થતી નથી! ૬૦

અવેક્ષ્ય વિષયે દોષં બુદ્ધિયુક્તો વિચક્ષણઃ ।

કામપાશેન યો મુક્તઃ સ મુક્તેઃ પથિ ગોચરઃ ॥ ૬૧ ॥

જો પુરુષ બુદ્ધિમાન અને ચતુર હોય, તે જ વિષયભોગમાં દોષ જોઈને કામપાશથી છૂટે છે અને મોક્ષમાર્ગે જઈ શકે છે. ૬૧

કામસ્ય વિજયોપાયં સૂક્ષ્મં વક્ષ્યામ્યહં સતામ્ ।

સંકલ્પસ્ય પરિત્યાગ ઉપાયઃ સુલભો મતઃ ॥ ૬૨ ॥

કામદેવને જીતવાનો સૂક્ષ્મ ઉપાય સજ્જનોને હું બતાવું છું. (તે સાંભળો.) ચારે બાજુથી સંકલ્પોનો ત્યાગ કરવો, એ જ કામદેવને જીતવાનો સહેલો ઉપાય માન્યો છે. ૬૨

શ્રુતે દ્રષ્ટેऽપિ વા ભોગ્યે યસ્મિન્કસિંશ્ચ વસ્તુનિ ।

સમીचीનત્વધીત્યાગાત્કામો નોદેતિ કર્હિચિત્ ॥ ૬૩ ॥

સાંભળેલા કે જોયેલા હરકોઈ ભોગ્ય પદાર્થમાં ‘આ પદાર્થ સારો છે’ એવી બુદ્ધિ ત્યજી દેવાથી કામદેવ કદી ઉદય જ પામતો નથી. ૬૩

કામસ્ય बीजं संकल्पः संकल्पादेव जायते ।

बीजे नष्टेऽकुर इव तस्मिन्नेष्टे विनश्यति ॥ ૬૪ ॥

કામનું બીજ સંકલ્પ છે; સંકલ્પથી જ કામ જન્મે છે. બી નાશ પામ્યું હોય તો જેમ અંકુરો ઊગતા નથી, તેમ સંકલ્પો નાશ પામતાં કામ પણ નાશ પામે છે. ૬૪

न कोऽपि सम्यक्त्वधिया विनैव भोग्यं नरः कामयितुं समर्थः ।

यतस्ततः कामजयेच्छुरેतां सम्यक्त्वबुद्धिं विषये निहन्यात् ॥ ૬૫ ॥

‘આ પદાર્થ સારો છે’ એવી બુદ્ધિ થયા વિના કોઈ પણ મનુષ્ય ભોગવવાના પદાર્થની કામના કરવાને સમર્થ થતો નથી; માટે કામને છૂટવા ઇચ્છનારે હરકોઈ વિષય ઉપરની ‘આ વિષય સારો છે’ એ બુદ્ધિનો જ નાશ કરવો. ૬૫

भोग्ये नरः कामजयेच्छुरેतां सुखत्वबुद्धिं विषये निहन्यात् ।

यावत्सुखत्वभ्रમधीः पदार्थे तावन्न जेतुं प्रभवेद्धि कामम् ॥ ૬૬ ॥

વળી કામને છૂટવા ઇચ્છનારે હરકોઈ વિષયમાં સુખ-બુદ્ધિનો પણ નાશ કરવો; કારણ કે જ્યાંસુધી પદાર્થ ઉપર સુખના ભ્રમવાળી બુદ્ધિ હોય છે, ત્યાંસુધી કામને છૂટવા સમર્થ થવાતું જ નથી. ૬૬

संकल्पानुदये हेतुर्यथाभूतार्थदर्शनम् ।

अर्थास्तत्तं चाभ्यां नावकाशोऽस्य विद्यते ॥ ૬૭ ॥

‘જે પદાર્થ જેવા રૂપમાં હોય, તેને તેવા જ રૂપે જોવો’ અને ‘તે પદાર્થથી અનર્થનો વિચાર કરવો’ આ બે વસ્તુ

સંકલ્પ નહિ થવા દેવામાં કારણ છે; અને આ બેથી જ કામને અવકાશ રહેતો નથી. ૬૭

રત્ને यदि शिलाबुद्धिर्जायते वा भयं ततः ।

સમીચીનત્વધીર્નૈતિ નોપાદેયત્વધીરપિ ॥ ૬૮ ॥

રત્ન ઉપર જો પથ્થરની બુદ્ધિ થાય અને તેનાથી જ ભય થાય છે એમ જો સમજાઈ જાય તો ‘આ રત્ન સારું છે’ એવી બુદ્ધિ અને તેને ગ્રહણ કરવાની બુદ્ધિ કદી થાય જ નહિ. ૬૮

यथार्थदर्शनं वस्तुन्यनर्थस्यापि चिंतनम् ।

સંકલ્પસ્યાપિ કામસ્ય તદ્વધોપાય દૃષ્યતે ॥ ૬૯ ॥

દરેક વસ્તુમાં તેના ખરા સ્વરૂપને જોવું અને તેથી થતા અનર્થનો વિચાર કરવો, એ જ સંકલ્પનો તથા કામનો નાશ કરવાનો ઉપાય છે. ૬૯

धनं भयनिबंधनं सततदुःखसंवर्धनं ।

પ્રચંડતરકર્દનં સ્ફુટિતબંધુસંવર્ધનમ્ ।

વિશિષ્ટગુણવાધનં કૃપણધીસમારાધનં ।

ન મુક્તિગતિસાધનં ભવતિ નાપિ દૃષ્ટોધનમ્ ॥ ૭૦ ॥

એ જ પ્રમાણે ધન ભયનું કારણ છે, નિરંતર દુઃખને વધારનારું છે, મહાપ્રચંડ વિનાશને કરનાર છે, કૂટેલાં કુટુંબીઓને વધારનાર છે, ઉત્તમ ગુણોને અટકાવનાર છે અને કૃપણ બુદ્ધિને સારી રીતે ઉપજાવનારું છે; માટે તે મોક્ષ મેળવવાનું સાધન નથી અને હૃદયને શુદ્ધ કરનાર પણ નથી. ૭૦

राक्षो भयं चोरभयं प्रमादाद्भयं तथा ज्ञातिभयं च वस्तुतः ।

ધનં ભયગ્રસ્તમનર્થગૂલં યતઃ સતાં નૈવ સુખાય કલ્પતે ॥૭૧॥

(ધનવાનને) રાજાથી ભય, ચોરથી ભય, ગફલતથી ભય અને સગાંસંબંધીઓથી પણ ભય રહે છે. આમ ખરું જોતાં ધન કેવળ ભયથી જ ઘેરાયેલું હોઈ અનર્થોનું મૂળ છે અને તેથી જ સજ્જનોને સુખ આપવા સમર્થ નથી. ૭૧

અર્જને રક્ષણે દાને વ્યયે વાપિ ચ વસ્તુતઃ ।

દુઃખમેવ સદા નૃણાં ન ધનં સુખસાધનમ્ ॥ ૭૨ ॥

ધન કમાવામાં, સાચવવામાં, આપવામાં અને ખર્ચવામાં દુઃખ જ થાય છે; એટલે ખરી રીતે ધન એ દુઃખ જ છે—સુખનું સાધન છે જ નહિ. ૭૨

સતામપિ પદાર્થસ્ય લાભાલ્લોભઃ પ્રવર્ધતે ।

વિવેકો લુપ્યતે લોભાત્તસ્મિંલ્લુપ્તે વિનશ્યતિ ॥ ૭૩ ॥

સજ્જનોને પણ કોઈ પદાર્થને લાભ થવાથી લોભ વધે છે, લોભ વધવાથી વિવેક (કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનું જ્ઞાન) નાશ પામે છે અને તે નાશ પામતાં મનુષ્ય પોતે જ નાશ પામે છે. ૭૩

વહત્યલાભે નિઃસ્તત્ત્વં લાભે લોભો વહત્યમુમ્ ।

તસ્માત્સંતાપકં વિત્તં કસ્ય સૌખ્યં પ્રયચ્છતિ ॥ ૭૪ ॥

ધન મળે નહિ તો મનુષ્યને નિર્ધનતા બાળે છે; અને મળે તો લોભ બાળે છે. માટે ધન સંતાપ ઉપજાવનારું જ છે; તે કોને સુખ આપે છે ? (કોઈને નહિ.) ૭૪

મોગેન મત્તતા જંતોર્દાનેન નિરુદ્ધયઃ ।

વૃથૈવોભયથા વિત્તં નાસ્ત્યેવ ગતિરન્યથા ॥ ૭૫ ॥

ધન ભોગવવાથી મનુષ્ય મદોન્મત્ત બને છે અને જ્ઞાન કરવાથી ફરી સંસારમાં (સારા કુળમાં પણ) જન્મ લેવો પડે છે; એમ જ્ઞાન અથવા ભોગ-બન્ને પ્રકારે ધન નકારું જ છે અને બીજી કોઈ તો ગતિ જ નથી. ૭૫

ધનેન મદવૃદ્ધિઃ સ્યાન્મદેન સ્મૃતિનાશનઃ ।

સ્મૃતિનાશાદ્બુદ્ધિનાશો દુઃખિનાશાત્પ્રણશ્યતિ ॥ ૭૬ ॥

ધનથી અભિમાન વધે, અભિમાન વધવાથી (‘હું કોણ છું ? અને શા માટે જન્મ્યો છું ?’ એનું) સ્મરણ નાશ પામે; તેનો નાશ થતાં બુદ્ધિ નાશ પામે; અને બુદ્ધિનો નાશ થવાથી મનુષ્ય

પોતે જ નાશ પામે છે. (સંસારના માર્ગે જ ઘસડાઈ જાય છે.)

સુખયતિ ધનમેવેત્યંતરાશાપિશાચ્યા ।

દૃઢતરમુપગૃહો મૂઢલોકો જડાત્મા ।

નિવસતિ તદુપાન્તે સંતતં પ્રેક્ષમાણો ।

વ્રજતિ તદપિ પશ્ચાત્પ્રાણમેતસ્ય હૃત્વા ॥ ૭૭ ॥

જડ સ્વભાવના મૂઢ લોકોને ‘ધન જ સુખ આપે છે’ એવી અંતરની આશા રૂપી ડાકણ મજબૂત રીતે વળગી પડી છે; તેથી તેવા લોકો નિરંતર ધનને જ ભેતા તેની પાસે જ રહે છે; પરંતુ પાછળથી એ ધન પણ તેના પ્રાણ હરી લઈને જતું રહે છે. ૭૭

સંપન્નોઽધવદેવ િત્તિહિત્તં નો વીક્ષતે ચક્ષુષા ।

સદ્ધિર્વર્જિતમાર્ગ એવ ચરતિ પ્રોત્સારિતો બાલિશૈઃ ।

તસ્મિન્નેવ મુદુઃ સ્વલન્પ્રતિપદં ગત્વાન્ધકૂપે પત-

ત્યસ્યાન્ત્વનિવર્તકૌષ્ઠધમિદં દારિદ્ર્યમેવાંજનમ્ ॥ ૭૮ ॥

ધનવાન માણસ આંધળા જેવો છે-આંખથી બીજું કંઈ દેખતો જ નથી. સબળનો તો એના માર્ગને જ ત્યજી દે છે, પણ મૂર્ખાઓ તેને દોરનારા હોય છે; તેથી એ માર્ગે તે જાય છે, પગલે પગલે વારંવાર તેમાં ઠોકરો ખાય છે અને છેવટે આંધળા કૂવામાં (નરકમાં) જઈ પડે છે. આવા ધનવાન માણસનો અંધાપો દૂર કરનાર એક દારિદ્ર્ય એ જ ઔષધરૂપ અંજન છે. (માટે એનો જ એણે ઉપયોગ કરવો.) ૭૮

લોભઃ ક્રોધઃ દંભઃ મદો મત્સર એવ ચ ।

વર્ધતે વિક્ષસંપ્રાપ્ત્યા કથં તચ્ચિત્તશોધનમ્ ॥ ૭૯ ॥

ધન આવવાથી લોભ, ક્રોધ, દંભ, ગર્વ અને અદેખાઈ જ વધે છે; તો પછી તે ચિત્તને શુદ્ધ કેવી રીતે કરે ? ૭૯

અલાભાદ્વિગુણં દુઃખં વિક્ષસ્ય વ્યયસંભવે ।

તતોઽપિ ત્રિગુણં દુઃખં દુર્વ્યયે વિદુષામપિ ॥ ૮૦ ॥

ધન મળે નહિ તો તેથી બે ગણું દુઃખ થાય છે—(મળ્યું હોય તો) તેનો અર્થ થતાં તેથી ત્રણ ગણું દુઃખ થાય છે અને ખોટી રીતે ખર્ચાય તો વિદ્વાનોને પણ ઘણું જ દુઃખ થાય છે. ૮૦

નિત્યાહિતેન વિત્તેન મયર્ચિતાનપાયિના ।

વિત્તસ્વાસ્થ્યં કુતો જંતોર્ગૃહસ્યેનાહિના યથા ॥ ૮૧ ॥

સાપ ઘરમાં રહેતો હોય તો માણસના ચિત્તને જેમ શાંતિ રહેતી નથી, તેમ ધન ઘરમાં રાખી મૂક્યું હોય અને ખર્ચાતું ન હોય છતાં ભય અને ચિંતા રહ્યા જ કરે છે; એટલે ધનને લીધે મનુષ્યના ચિત્તને શાંતિ ક્યાંથી હોય ? ૮૧

કાંતારે વિજને વને જનપદે સેતૌ નિરીતૌ ચ વા ।

ચોરૈર્વાપિ તથેત્તર્જ્જ્ઞેર્વ્યુક્તો વિયુક્તોઽપિ વા ॥

નિઃસ્વઃ સ્વસ્થતયા સુસ્થેન વસતિ હ્યાદ્રીયમાણો જનૈઃ ।

ક્લિશ્માત્યેવ ધની સદાગુહ્યતિર્ગીતશ્ચ પુત્રાદપિ ॥ ૮૨ ॥

નિર્ધન મનુષ્ય જંગલમાં, વેરાનમાં, વનમાં, દેશમાં, ઉપદ્રવો-વાળા સ્થળમાં કે ઉપદ્રવ રહિત સ્થાનમાં, ચોરો સાથે, શાહુકારો સાથે, રાજાઓ સાથે કે એકલો હોય તોપણ સ્વસ્થ અને સુખ-પૂર્વક રહી શકે છે. પરંતુ ધનવાન માણસ લોકોથી આદર પામતો હોય તોપણ સદા દુઃખી જ રહે છે; તેની બુદ્ધિ વ્યાકુળ રહે છે અને પુત્રથી પણ તે ભયભીત રહે છે. ૮૨

તસ્માદનર્થસ્ય નિદાનમર્થઃ પુમર્થસિદ્ધિર્ન ભવત્યનેન ।

તતો વનાન્તે નિવસન્તિ સન્તઃ સંન્યસ્ય સર્વં પ્રતિકૂલમર્થમ્ ॥

માટે અનર્થનું મૂળ કારણ ધન છે અને તેનાથી કોઈ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી; તેથી જ સત્પુરુષો એ પ્રતિકૂળ ધનને સંપૂર્ણ ત્યાગ કરીને વનમાં (નિરાંતે) રહે છે. ૮૩

શ્રદ્ધાભક્તિમર્તી સર્તી ગુણવર્તી પુત્રાશ્રુતાન્સંમતા

નક્ષય્યં વસુધાનુભોગવિભવૈઃ શ્રીસુંદરં મંદિરમ્ ।

सर्वं नश्वरमित्यवेत्य कवयः श्रुत्युक्तिभिर्युक्तिभिः

संन्यस्यन्त्यपरे तु तत्सुखमिति भ्राम्यन्ति दुःस्वार्पावे ॥ ८४ ॥

શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને ગુણોવાળી સતી સ્ત્રી, પ્રખ્યાત અને માન્ય પુત્રો તેમ જ પૃથ્વીના અખૂટ લોગ-વૈભવોથી શોભાયમાન સુંદર ઘર-એ બધું નાશવંત છે, એમ વેદોક્ત યુક્તિઓથી બાણીને વિદ્વાનો એ બધાનો ત્યાગ કરી સંન્યાસ લે છે; પણ બીજા-અજ્ઞાનીઓ ‘આ બધું સુખ છે’ એમ માની દુઃખના સમુદ્રમાં ભમ્યા કરે છે. ૮૪

सुखमिति मलराशौ ये रमन्तेऽत्र गेहे

क्रिमय इव कलत्रक्षेत्रपुत्रानुपंक्त्या ।

सुरपद इव तेषां नैव मोक्षप्रसंग-

स्त्वपि तु निरयगर्भावासदुःखप्रवाहः ॥ ८५ ॥

‘આ ઘરમાં સુખ છે’ એમ માની સ્ત્રી, ખેતરો અને પુત્રોના સમુદાય સાથે જેઓ કીડાની પેઠે મેલાના એ ઢગલામાં રમે છે, તેમને દેવોના સ્થાન(સ્વર્ગ)ની પેઠે મોક્ષનો પ્રસંગ જ મળતો નથી; પરંતુ નરક અને ગર્ભાસની પેઠે દુઃખોનો પ્રવાહ જ પ્રાપ્ત થાય છે. ૮૫

येषामाशा निराशा स्याद्वारापत्यधनादिषु ।

तेषां सिध्यति नान्येषां मोक्षाशामिमुखी गतिः ॥ ८६ ॥

જેમની સ્ત્રી, સંતાન, ધન વગેરેની આશા નિરાશારૂપ બની બાય છે, તેમને જ મોક્ષની આશા તરફ જવાનું સિદ્ધ થાય છે, બીજાઓને નહિ. ૮૬

सत्कर्मक्षयपाप्मनां श्रुतिमतां सिद्धात्मनां धीमतां

नित्यानित्यपदार्थशोधनमिदं युक्त्या मुहुः कुर्वताम् ।

तस्मादुत्थमहाविरक्त्यसिमतां मोक्षैकકાંક્ષાવતાં

धन्यानां सुलभं स्त्रियादिविषयेष्वाशालताच्छेदनम् ॥ ८७ ॥

જેઓ શાસ્ત્રોના અભ્યાસ કરતા હોય, જેમનાં પાપ સત્કર્મોથી નાશ પામ્યાં હોય, જેમનો આત્મા સિદ્ધ થયો હોય, જેઓ બુદ્ધિમાન હોય અને યુક્તિથી નિત્ય-અનિત્ય પદાર્થની શોધ વારંવાર કર્યા કરતા હોય, તેમને જ તે દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ વૈરાગ્યરૂપી તલવાર પ્રાપ્ત થાય છે; અને પછી મોક્ષની આકાંક્ષા-વાળા એ ધન્ય પુરુષો સ્ત્રી આદિ વિષયો સંબંધી આશારૂપ વેલડીને સહેલાઈથી કાપી નાખે છે. ૮૭

સંસારમૃત્યોર્બલિનઃ પ્રવેષ્ટું દ્વારાણિ તુ ત્રીણિ મહાન્તિ લોકે ।

કાન્તા ચ જિહ્વા કનકં ચ તાનિ રુણદ્વિ યસ્તસ્ય ભયં ન મૃત્યોઃ ॥

સંસાર એ બળવાન મૃત્યુ છે; તેને આ લોકમાં પ્રવેશ કરવાના-સ્ત્રી, જીભ અને સોનું-એ ત્રણ મોટા દરવાજા છે. આ ત્રણ ઉપર જે કાબૂ મેળવે છે, તેને મૃત્યુનો ભય રહેતો નથી. ૮૮

મુક્તિશ્રીનગરસ્ય દુર્જયતરં દ્વારં યદસ્યાદિમં

તસ્ય દ્વે અરે ધનં ચ યુવતી તાભ્યાં પિનદ્વં દ્વદમ્ ।

કામાલ્પાર્ગલદારુણા બલવતા દ્વારં તદેતત્રયં

ધીરો યસ્તુ મિનસિ સોઽર્હતિ સુખં ભોક્તું વિમુક્તિશ્રિયઃ॥૮૯॥

મુક્તિરૂપી શોભાયમાન નગરનો જે પ્રથમ દરવાજો છે, તેને જીતવો ઘણો જ મુશ્કેલ છે; કારણ કે ધન અને સ્ત્રી-એ એ તેનાં કમાડ હોઈ એના વડે એ મજબૂત રીતે બંધ કરેલો છે; અને તેમાં કામદેવ નામનો મજબૂત ને ભયંકર આગળિયો પણ છે. જે ધીર પુરુષ એ ત્રણેને તોડે છે, તે જ એ દરવાજાને ખુલ્લો કરી શકે છે અને મોક્ષરૂપી લક્ષ્મીનું સુખ ભોગવવા લાયક બને છે.

આરુઢસ્ય વિવેકાશ્વં તદ્દૈવલક્ષ્મી નઃ ।

તિતિક્ષાશ્વર્મકસ્ય પ્રતિયોગી ન દૃશ્યતે ॥ ૯૦ ॥

જે પુરુષ વિવેકરૂપી ઘોડાપર સ્વાર થયો હોય, જેણે તીવ્ર વૈરાગ્યરૂપી તલવાર લીધી હોય અને ક્ષમારૂપી બખતર પહેલું

હોય, તેની સામે યુદ્ધમાં ઊતરનાર કેઈ દેખાતો જ નથી. ૯૦

વિવેકજાં તીવ્રવિરક્તિમેવ, મુકેર્નિવાનં નિગદન્તિ સન્તઃ ।

તસ્માદ્વિવેકી વિરતિં મુમુક્ષુઃ સંપાદયેત્તાં પ્રથમં પ્રયત્નાત્ ॥૯૧॥

સત્પુરુષો કહે છે, કે વિવેકથી થનાર તીવ્ર વૈરાગ્ય જ મોક્ષનું પ્રથમ કારણ છે; માટે મુમુક્ષુએ વિવેકી બની કાળજીથી પ્રથમ વૈરાગ્ય મેળવવો. ૯૧

પુમાનજાતનિર્વેદો દેહબંધં જિહાસિતુમ્ ।

ન હિ શક્નોતિ નિર્વેદો બંધમેદો મહાનસૌ ॥ ૯૨ ॥

જેને વૈરાગ્ય ન થયો હોય, તે દેહરૂપ બંધનને તોડવા સમર્થ થતો નથી; કારણ કે એ વૈરાગ્ય જ બંધનને તોડવાનું મોટું સાધન છે. ૯૨

વૈરાગ્યરહિતા एव यमालय इवालये ।

ક્લિષ્ણન્તિ ત્રિવિધૈસ્તાપૈર્મોહિતા અપિ પંડિતાઃ ॥ ૯૩ ॥

બંધે પડિતો હોય, પણ જો વૈરાગ્યથી રહિત હોય તો ચમરાજના ઘર જેવા ઘરની અંદર મોહિત થાય છે અને ત્રણે પ્રકારના તાપથી પિડાય છે. ૯૩

શમાદિ ષટ્-સંપત્તિ

શમો દમસ્તિતિક્ષોપરતિઃ શ્રદ્ધા તતઃ પરમ્ ।

સમાધાનમિતિ પ્રોક્તં ષડેવૈતે ક્ષમાદયઃ ॥ ૯૪ ॥

શમ, દમ, તિતિક્ષા, ઉપરતિ, શ્રદ્ધા અને સમાધાન-આ છ શમાદિ ષટ્સંપત્તિ કહેવાય છે. ૯૪,

एकवृत्त्यैव मनसः स्वलक्ष्ये नियतस्थितिः ।

શમ इत्युच्यते સદ્ધિઃ શમલક્ષણબેદિભિઃ ॥ ૯૫ ॥

જેમાં મન, એકધારી વૃત્તિથી ચોતાના લક્ષમાં નિયમિત સ્થિતિ કરે, તેને શમનું લક્ષણ જાણનારા સજ્જનો 'શમ' કહે છે.

ઉત્તમો મધ્યમશ્ચૈવ જઘન્ય इति च त्रिधा ।

નિરૂપિતો વિપશ્ચિદ્ધિઃ તત્તલ્લક્ષણવેદિભિઃ ॥ ૧૬ ॥

એ શમ ઉત્તમ, મધ્યમ અને જઘન્ય એમ ત્રણ પ્રકારનો છે, એમ તેનું લક્ષણ બાણનારા વિદ્વાનો કહે છે. ૬૬

स्वविकारं परित्यज्यं वस्तुमात्रतया स्थितिः ।

મનસઃ સોત્તમા શાંતિર્બ્રહ્મનિર્વાણલક્ષણા ॥ ૧૭ ॥

તેમાં પોતાના વિકારો ત્યજીને મત, માત્ર (આત્મારૂપ) વસ્તુસ્વરૂપે જ સ્થિતિ કરે, એ મનની ઉત્તમ શાંતિ છે; અને તેને જ ‘બ્રહ્મનિર્વાણ’ કહે છે. ૬૭

प्रत्यक्प्रत्ययसंतानप्रवाहकरणं धियः ।

યદેષા મધ્યમા શાન્તિઃ શુદ્ધસત્ત્વૈકલક્ષણા ॥ ૧૮ ॥

બુદ્ધિ, કેવળ આત્માના અનુભવની પરંપરાના પ્રવાહ કરે, એ મધ્યમ શાંતિ છે; અને તેને જ ‘શુદ્ધ સત્ત્વ’ કહે છે. ૬૮

विषयव्यापृतिं त्यक्त्वा श्रवणैकमनःस्थितिः ।

મનસશ્ચેતરા શાન્તિર્મિશ્રસત્ત્વૈકલક્ષણા ॥ ૧૯ ॥

વિષયોના વ્યાપાર ત્યજી દઈને મન કેવળ (વેદાંતનું) શ્રવણ કરવામાં જ સ્થિર થાય, એ મનની જઘન્ય શાંતિ છે; અને તેને ‘મિશ્રસત્ત્વ’ કહે છે. ૬૯

प्राच्योदीच्यांगसद्भावे शमः सिध्यति नान्यथा ।

તીવ્રા વિરક્તિઃ પ્રાચ્યાંગમુદીચ્યાંગં દમાદયઃ ૧૦૦ ॥

પૂર્વનાં તથા ઉત્તરનાં અંગો હોય, તો જ આ ‘શમ’ સિદ્ધ થાય છે, બીજી રીતે સિદ્ધ થતો નથી. તેમાં તીવ્ર વૈરાગ્ય એ પૂર્વનું અંગ છે અને હ્રમ વગેરે ઉત્તરનાં અંગો છે. ૧૦૦

कामः क्रोद्धश्च लोभश्च मदो मोहश्च मत्सरः ।

ન જિતાઃ ષડ્ભિમે યેન તસ્ય શાન્તિર્ન સિધ્યતિ ॥ ૧૦૧ ॥

કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મોહ અને મત્સર-આ છને જેણે

જીત્યાં નથી, તેને શાંતિ સિદ્ધ થતી નથી. ૧૦૧

શબ્દાદિવિષયેભ્યો યો વિષવન્ન નિવર્તતે ।

તીવ્રમોક્ષેચ્છયા મિક્ષોસ્તસ્ય શાન્તિર્ન સિધ્યતિ ॥ ૧૦૨ ॥

મોક્ષની તીવ્ર ઇચ્છા કરીને જે સંન્યાસી શબ્દાદિ વિષયોને
ઝેર જેવા માની તેનાથી અટકતો નથી, તેને શાંતિ સિદ્ધ થતી નથી.

येन नाराधितो देवो यस्य नो गुर्वनुग्रहः ।

न वश्यं हृदयं यस्य तस्य शान्तिर्न सिध्यति ॥ ૧૦૩ ॥

જેણે દેવ(પરમાત્મા)ને આરાધ્યા નથી, જેના પર ગુરુની
કૃપા નથી અને જેનું હૃદય વશ નથી, તેને શાંતિ સિદ્ધ
થતી નથી. ૧૦૩

मनः प्रसादसिद्धयर्थं साधनं श्रूयतां बुधैः ।

मनःप्रसादो यत्सत्त्वे यदभावे न सिध्यति ॥ ૧૦૪ ॥

જે સાધનથી મન નિર્મળ થાય છે, એવું સાધન હે સમજી
મનુષ્યો! સાંભળો. તે સાધન હોય તો મન નિર્મળ થાય છે
અને ન હોય તો નિર્મળ થતું નથી. ૧૦૪

ब्रह्मचर्यमहिंसा च दया भूतेष्ववक्रता ।

विषयेष्वतिवૈતુષ્ણ્યં શૌચં દંભવિવર્જનમ્ ॥ ૧૦૫ ॥

सत्यं निर्ममता स्थैर्यमभिमानविसर्जनम् ।

ईश्वरध्यानपरता ब्रह्मविद्धिः सहस्थितिः ॥ ૧૦૬ ॥

જ્ઞાનશાસ્ત્રૈકપરતા સમતા સુખદુઃખયોઃ ।

मानानासक्तिरेकांतशीलता च मुमुक्षुता ॥ ૧૦૭ ॥

યત્યંતરિક્ષિયતે સર્વં તસ્ય ચિત્તં પ્રસીદતિ ।

न त्वेतद्धर्मशून्यस्य प्रकारांतरकोटिभिः ॥ ૧૦૮ ॥

પ્રહ્લાદયથ', અહિંસા, પ્રાણીઓ પર દયા, સરળતા, વિષયોમાં
અતિશય તૃષ્ણારહિતપણું, બહારની ને અંદરની શુદ્ધિ, દંભનો
ત્યાગ, સત્ય, મમતારહિતપણું, સ્થિરતા, અભિમાનનો ત્યાગ,

ધ્મિરના ધ્યાનમાં તત્પરતા, બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ સાથે સહવાસ, જ્ઞાન ભરેલાં શાસ્ત્રોમાં પરાયણતા, સુખ-દુઃખમાં સમાનતા, માન ઉપર અનાસક્તિ, એકાંતે રહેવાનો સ્વભાવ અને મોક્ષની ઇચ્છા-એ જેનામાં હોય તેનું ચિત્ત નિર્મળ થાય છે; પણ આ ધર્મોથી જે રહિત હોય તેનું મન ખીબા કરોડો પ્રકારોથી નિર્મળ થતું નથી. ૧૦૫-૧૦૮

સરણં દર્શનં સ્ત્રીણાં ગુણકર્માનુકીર્તનમ્ ।

સમીચીનત્વધીસ્તાસુ પ્રીતિઃ સંભાષણં મિથઃ ॥ ૧૦૯ ॥

સહવાસશ્ચ સંસર્ગોઽષ્ટધા મૈથુનં વિદુઃ ।

પત્નિલક્ષણં બ્રહ્મચર્યં ચિત્તપ્રસાદકમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

સ્ત્રીઓનું સ્મરણ, દર્શન, તેઓના ગુણો તથા કર્મોનું વર્ણન, તેઓના વિષેની સારાપણીની ખુદ્ધિ, તેઓ ઉપર પ્રીતિ, એકાંતમાં વાતચીત, તેઓનો સહવાસ અને સંબંધ-આ આઠ પ્રકારનું મૈથુન છે; તેનો ત્યાગ એ ‘બ્રહ્મચર્ય’ છે અને ચિત્તની શુદ્ધિનું તે સાધન છે. ૧૦૯, ૧૧૦

અહિંસા વાઙ્મનઃકાયૈઃ પ્રાણિમાત્રાપ્રપીડનમ્ ।

સ્વાત્મવત્સર્વભૂતેષુ કાયેન મનસા ગિરા ॥ ૧૧૧ ॥

વાણી, મન અને શરીરથી કોઈપણ પ્રાણીને પીડા ન ઉપ-ભવવી અને મન, વચન, કાયાથી સર્વ પ્રાણીઓ પર પોતાના જેવી જ ખુદ્ધિ કરવી તે ‘અહિંસા’ છે. ૧૧૧

અનુકંપા દયા સૈવ પ્રોક્તા વેદાન્તવેદિભિઃ ।

કરણત્રિતયેષ્વેકરૂપતાવક્રતા મતા ॥ ૧૧૨ ॥

સર્વ પ્રાણીઓ પર અનુકંપા (કોઈને દુઃખી બેઈ હૃદય કંપી બંધ) એ જ દયા છે, એમ વેદાંત બ્રહ્મનારા કહે છે; અને મન, વચન, કાયા-એ ત્રણેમાં કુટિલતા ન હોવી તેને ‘સરળતા’ કહી છે. ૧૧૨

બ્રહ્માદિસ્થાવરાન્તેષુ વૈરાગ્યં વિષયેષ્વનુ ।

યથૈવ કાકવિષ્ટાયાં વૈરાગ્યં તદ્ધિ નિર્મલમ્ ॥ ૧૧૩ ॥

જેમ કાગડાની વિષ્ટા તરફ (માણસને) અણુગમે હોય છે, તે જ પ્રમાણે બ્રહ્માથી માંડી સ્થાવરો સુધીના વિષયો તરફ અણુગમે થવો, એ જ નિર્મળ વૈરાગ્ય (અતિશય તૃષ્ણારહિતપણું) છે. ૧૧૩

બાહ્યમાભ્યંતરં ચેતિ દ્વિવિધં શૌચમુચ્યતે ।

મૃજલાભ્યાં કૃતં શૌચં બાહ્યં શારીરિકં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

અજ્ઞાનદૂરીકરણં માનસં શૌચમાંતરમ્ ।

અંતઃશૌચે સ્થિતે સમ્યગ્બાહ્યં નાવશ્યકં નૃણામ્ ॥ ૧૧૫ ॥

શૌચ જે પ્રકારનું કહેવાય છે-બહારનું ને અંદરનું. તેમાં માટી અને જળથી ઉપરની શુદ્ધિ કરવી તે બહારનું 'શારીરિક શૌચ' કહેવાય છે; અને અજ્ઞાન દૂર કરવું તે અંદરનું 'માનસ-શૌચ' છે. આ અંદરનું શૌચનો ખરાબર હોય, તો મનુષ્યોને બહારના શૌચની જરૂર નથી. ૧૧૪, ૧૧૫

ધ્યાનપૂજાદિકં લોકે દ્રષ્ટ્યૈવ કરોતિ યઃ ।

પારમાર્થિકધીહીનઃ સ દંભાચાર ઉચ્યતે ॥ ૧૧૬ ॥

પુંસસ્તથાનાચરણમદંભિત્વં વિદુર્બુધાઃ ।

યત્સ્વેન દૃષ્ટં સમ્યક્ચ શ્રુતં તસ્યૈવ ભાષણમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

સત્યમિત્યુચ્યતે બ્રહ્મ સત્યમિત્યભિભાષણમ્ ।

દેહાદિષુ સ્વકીયત્વદૃઢબુદ્ધિવિસર્જનમ્ ॥ ૧૧૮ ॥

નિર્મમત્વં સ્મૃતં યેન કૈવલ્યં લભતે બુધઃ ।

ગુરુવેદાન્તવચનૈર્નિશ્ચિતાર્થે દૃઢસ્થિતિઃ ॥ ૧૧૯ ॥

તદેકવૃત્ત્યા તત્સ્યૈર્યં નૈશ્ચલ્યં ન તુ વર્ષ્મણઃ ।

વિદ્યૈશ્વર્યતપોરૂપજુલ્હવાદિભિઃ ॥ ૧૨૦ ॥

સંજાતાહંકૃતિત્યાગસ્ત્વભિમાનવિસર્જનમ્ ।

ત્રિભિશ્ચ કરણૈઃ સમ્યગ્ધિત્વા વૈષયિકીં ક્રિયામ્ ॥ ૧૨૧ ॥

સ્વાત્મૈકચિંતનં યત્તદીશ્વરધ્યાનમીરિતમ્ ।

છાયેવ સર્વદા વાસો બ્રહ્મવિદ્ધિઃ સહસ્થિતિઃ ॥ ૧૨૨ ॥

લોકો દેખતા હોય ત્યારે ધ્યાન-પૂજા વગેરે કરે પણ ખરી રીતે તે કરવાની બુદ્ધિ હોય જ નહિ, તે ‘દંભાચાર’ કહેવાય છે. આવો દંભાચાર ન કરવો તેને વિદ્વાનો દંભરહિતપણું કહે છે; તેમ જ પોતે જેવું જોયું હોય કે સાંભળ્યું હોય, તે જ ખરાખર કહેવું તેને જ સત્ય કહે છે. ‘બ્રહ્મ સત્ય છે’ એમ કહેવું તે ‘સત્ય’ છે. દેહ આદિ ઉપર ‘આ મારું પોતાનું છે’ એવી જે દૃઢબુદ્ધિ હોય તેનો ત્યાગ કરવો, તેને ‘નિર્મમતા’ (મમતારહિતપણું) કહે છે; આથી સમજી માણસ મોક્ષને પામે છે. ગુરુ અને વેદાંતનાં વચનોથી જે અર્થનો નિશ્ચય થયો હોય, તેને એકધારી વૃત્તિથી મજબૂત રીતે વળગી રહેવું, તે ‘સ્થિરતા’ કહેવાય છે; પણ શરીરને સ્થિર કરવું, તે સ્થિરતા નથી. વિદ્યા, ઐશ્વર્ય, તપ, રૂપ, કુળ, વર્ણ તથા આશ્રમ વગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલા અહંકારનો ત્યાગ કરવો, તે જ અભિમાનનો ત્યાગ છે; તેમ જ મન, વચન અને કાયાથી વિષયોની ક્રિયાનો સારી પેઠે ત્યાગ કરી ફક્ત પોતાના આત્માનું જ ચિંતન કરવું, તેને ‘ધ્યિર-ધ્યાન’ કહે છે; અને દેહની છાયાની પેઠે સદા બ્રહ્મજ્ઞાનીઓની સાથે રહેવું, તેને બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ સાથેનો સહવાસ કહે છે. ૧૧૬-૧૨૨

યદ્યદુક્તં જ્ઞાનશાસ્ત્રે શ્રવણાદિકમેષુ યઃ ।

નિરતઃ કર્મધીહીનઃ જ્ઞાનનિષ્ઠઃ સ યવ હિ ॥ ૧૨૩ ॥

જ્ઞાનથી ભરેલાં શાસ્ત્રોમાં જે જે શ્રવણાદિ કહ્યાં છે તેમાં જ આસક્ત રહે, અને કર્મો કરવાની બુદ્ધિનો ત્યાગ કરે, એ જ ‘જ્ઞાનનિષ્ઠ’ છે. (અર્થાત્ જ્ઞાનયુક્ત શાસ્ત્રોમાં પરાયણ છે.) ૧૨૩

ઘનકાંતાજ્વરાદીનાં પ્રાપ્તકાલે સુખાદિભિઃ ।

વિકારહીનતૈવ સ્યાત્સુખદુઃખસમાનતા ॥ ૧૨૪ ॥

ધન, સ્ત્રી, તાવ (શારીરિક પીડા) વગેરે જે જે વખતે આવે, તે તે વેળા સુખ-દુઃખ થવાથી વિકાર ન થાય-એનો અર્થ જ સુખદુઃખમાં 'સમાનતા' એવો થાય છે. ૧૨૪

શ્રેષ્ઠં પૂજ્યં વિદિત્વા માં માનયન્તુ જના ભુવિ ।

इत्यासक्त्या विहीनत्वं मानानासक्तिरुच्यते ॥ १२५ ॥

‘મને શ્રેષ્ઠ અને પૂજ્ય ગણી લોકો પૃથ્વી પર માન આપે’ એવી આસક્તિનો ત્યાગ તે માન વિષેની અનાસક્તિ કહેવાય છે. ૧૨૫

सच्चिन्तनस्य संबाधो विघ्नोऽयं निर्जने ततः ।

स्थेयमित्येक एवास्ति चेत्सैवैकान्तशीलता ॥ १२६ ॥

સત્ વસ્તુ—પરમાત્માના ચિંતનમાં હરકત થાય, માટે નિર્જન પ્રદેશમાં પોતે એકલા રહેવું, તે જ ‘એકાંતે રહેવાનો સ્વભાવ’ છે.

संसारबंधनिर्मुक्तिः कदा झटिति मे भवेत् ।

इति या सुदृढा बुद्धिरीरिता सा मुमुक्षुता ॥ १२७ ॥

‘સંસારરૂપ બંધનમાંથી મારો ઝટ છુટકારો ક્યારે થાય ?’ આવી અતિ દૃઢબુદ્ધિ કરવી, તે ‘મુમુક્ષુતા’ (મોક્ષની ઇચ્છા) કહેવાય છે. ૧૨૭

દમ

ब्रह्मचर्यादिभिर्धर्मैर्बुद्धेर्दोषनिवृत्तये ।

दण्डनं दम इत्याहुर्दमशब्दार्थकोविदाः ॥ १२८ ॥

तत्तद्वृत्तिनिरोधेन बाह्येन्द्रियविनिग्रहः ।

योगिनो दम इत्याहुर्मनसः शान्तिसाधनम् ॥ १२९ ॥

ઉપર બ્રહ્મવેદા પ્રહ્મચર્ય આદિ ધર્મો દ્વારા બુદ્ધિના દોષ દૂર કરવા માટે જે દંડ લેવો (શિક્ષા સહન કરવી), તેને ‘દમ’ શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મનારા ‘દમ’ કહે છે. ૧૨૮

તે તે વૃત્તિઓને રોકીને બહારની ઇન્દ્રિયોને વશ કરવી, તેને યોગીઓ ‘દમ’ કહે છે. આ પશુ મનની શાંતિનું સાધન છે. ૧૨૯

इन्द्रियेष्विन्द्रियार्थेषु प्रवृत्तेषु यदृच्छया ।

अनुधावति तान्येव मनोवायुमिवानलः ॥ १३० ॥

इन्द्रियेषु निरुद्धेषु त्यक्त्वा वेगं मनः स्वयम् ।

सत्त्वभावमुपादत्ते प्रसादस्तेन जायते ।

प्रसન્ने सति चित્तेऽस्य, मुक्तिः सिध्यति नान्यथा ॥ १३१ ॥

બ્યારે ઇન્દ્રિયો પોતાના વિષયો તરફ વળે, ત્યારે મન (પણ) વાયુ પાછળ અગ્નિની પેઠે સ્વેચ્છાએ તેની પાછળ જ દોડી બાય છે; માટે જો ઇન્દ્રિયોને રોકી હોય, તો મન પોતાની મેળે જ વેગ ત્યજીને સત્ત્વગુણના સ્વભાવને પામે છે અને તેથી નિર્મળ બને છે; એ રીતે મન નિર્મળ થાય છે, ત્યારે જ આ જીવાત્માની મુક્તિ થાય છે, બીજા કોઈ પ્રકારે થતી નથી. ૧૩૦, ૧૩૧

मनःप्रसादस्य निदानमेव निरोधनं यत्सकलेन्द्रियाणाम् ।

बाह्येन्द्रिये साधु निरुध्यमाने बाह्यार्थभोगो मनसो वियुज्यते ॥ १३२ ॥

બધી ઇન્દ્રિયોને વશ કરવી, એ જ મનની શુદ્ધિનું પ્રથમ કારણ છે; કારણ કે બ્યારે બહારની ઇન્દ્રિયોને સારી પેઠે વશ કરવામાં આવે છે, ત્યારે બહારના વિષયોનો ઉપભોગ (આપો-આપ જ) મનથી છૂટો પડી બાય છે. ૧૩૨

तेन स्वदौष्ट्यं परिमुच्य चित्तं शनैः शनैः शान्तिः पाददाति ।

चित्तस्य बाह्यार्थविमोक्षमेव मोक्षं विदुर्मोक्षणलक्षणज्ञाः ॥ १३३ ॥

અને તેથી ચિત્ત, પોતાની દુષ્ટતા છોડી દઈને ધીમે ધીમે શાંતિને સ્વીકારે છે. (આ જ અભિપ્રાયથી) મોક્ષનું લક્ષણ બહુ-નારાઓ કહે છે, કે ચિત્તને બહારના વિષયોથી છૂટું પાડવું એ જ મોક્ષ છે. ૧૩૩

दमं विना साधु मनःप्रसादहेतुं न विद्यः सुकरं मुमुक्षोः ।

दमेन चित्तं निजदोषजातं विसृज्य शान्तिं समुपैति शीघ्रम् ॥ १३४ ॥

ઉત્તમ પ્રકારના દમ વિના મુમુક્ષુના મનની શુદ્ધિમાટેનું

સહેલું સાધન અમારા જાણવામાં નથી; કારણ કે દમથી ચિત્ત પોતાના સર્વ દોષોને છોડી દઈ જલદી શાંતિ પામે છે. ૧૩૪

પ્રાણાયમાન્નવતિ મનસો નિશ્ચલત્વં પ્રસાદો

યસ્યાપ્યસ્ય પ્રતિનિયતદિગ્દેશકાલાદ્યવેક્ષ્ય ।

સમ્યગ્દૃષ્ટ્યા ક્વચિદપિ તયા નો દમો હન્યતે ત-

ત્કુર્યાદ્ધીમાન્દમમનલસશ્ચિત્તશાન્ત્યૈ પ્રયત્નાત્ ॥ ૧૩૫ ॥

પ્રાણાયામથી પણ જેના મનની સ્થિરતા અને શુદ્ધિ થતી હોય, તેણે પણ નિયમપૂર્વક દિશા, દેશ અને કાળ વગેરે તરફ ચોક્કસ દૃષ્ટિ રાખી જ હોય છે; કારણ કે એવી ઉત્તમ દૃષ્ટિથી કોઈ કાળે દમનો નાશ થતો નથી. માટે બુદ્ધિમાન મનુષ્યે આજસુ નહિ બની ચિત્તની શાંતિ માટે કાળજીથી (બહારની ઇંદ્રિયોને વશ કરવારૂપ) દમ કરવો જોઈએ. ૧૩૫

સર્વેન્દ્રિયાણાં ગતિનિગ્રહેણ ભોગ્યેષુ દોષાદ્યવમર્શનેન ।

ઈશપ્રસાદાચ્છ ગુરોઃ પ્રસાદાચ્છાન્તિ સમાયાત્યચિરેણ ચિત્તમ્ ॥ ૧૩૬

ભોગ્યપદાર્થો વિષેના દોષ વગેરેનો વિચાર કરીને સર્વ ઇંદ્રિયોની ગતિને રોકવાથી થોડા જ સમયમાં ઈશ્વર અને ગુરુની કૃપાથી ચિત્ત શાંતિને પામે છે. ૧૩૬

તિતિક્ષા

આધ્યાત્મિકાદિ યદુઃખં પ્રાપ્તં પ્રારબ્ધવેગતઃ ।

અચિન્તયા તત્સહનં તિતિક્ષેતિ નિગદ્યતે ॥ ૧૩૭ ॥

પ્રારબ્ધના વેગથી આધ્યાત્મિક આદિ જે દુઃખ પ્રાપ્ત થયું હોય, તેનો વિચાર કર્યા વિના તેને સહન કરવું, તેને ‘તિતિક્ષા’ કહે છે. ૧૩૭

રક્ષા તિતિક્ષાસદૃશી મુમુક્ષોર્ન વિદ્યતેઽસૌ પવિના ન ભિદ્યતે ।

યામેવ ધીરાઃ કવચીવ વિઘ્નાન્સર્વોસ્તૃણીકૃત્ય જયન્તિ માયામ્ ॥ ૧૩૮

તિતિક્ષા જેવું મુમુક્ષુનું કોઈ રક્ષણ નથી; કારણ કે એ

વજ્રથી પણ તૂટતી નથી. જેમ બખતરધારી પુરુષ સર્વ પ્રહારોને રોકી શકે છે, તેમ આ તિતિક્ષાનો આશ્રય કરીને જ ધીર પુરુષો માયાને તણબલાં જેવી ગણી જીતી શકે છે. ૧૩૮

ક્ષમાવતામેવ हि योगसिद्धिः स्वाराज्यलक्ष्मीसुखभोगसिद्धिः ।

ક્ષમાવિહીના નિષ્વતન્તિ વિઘ્નૈર્વાતૈર્હતાઃ પર્ણચયા इव द्रुमात् ॥૧૩૯॥

તિતિક્ષાવાળાઓને જ યોગસિદ્ધિ અથવા ચક્રવર્તીની રાજ્ય-લક્ષ્મીનાં સુખલોભની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ તિતિક્ષા વિનાના પુરુષો જેમ પાંદડાં, વાયુ સાથે અથડાઈને ઝાડ ઉપરથી ખરી પડે છે તેમ વિઘ્નોને લીધે પડે છે (યોગશ્વર થાય છે). ૧૩૯

तितिक्षया तपो दानं यज्ञस्तीर्थं व्रतं श्रुतम् ।

भूतिः स्वर्गोऽपवर्गश्च प्राप्यते तत्तदर्थमिः ॥ ૧૪૦ ॥

તપ, દાન, યજ્ઞ, તીર્થ, વ્રત, શાસ્ત્ર, ઐશ્વર્ય, સ્વર્ગ અને મોક્ષ વગેરે જે જે ઇચ્છતા હોય, તે તે તિતિક્ષાથી મેળવાય છે.

ब्रह्मचर्यसंनित्सा च साधूनामप्यगर्हणम् ।

પરાક્ષેપાદિસહનં તિતિક્ષોરેવ સિધ્યતિ ॥ ૧૪૧ ॥

બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા, સમજનોની અનિંદા અને ખીબાઓના તિરસ્કાર વગેરે સહન કરવા-એ બધું તિતિક્ષાવાળો જ કરી શકે છે.

साधनेष्वपि सर्वेषु तितिक्षोत्तमसाधनम् ।

यत्र विघ्नाः पलायन्ते दैविका अपि भौતिकाः ॥ ૧૪૨ ॥

સર્વ સાધનોમાં પણ તિતિક્ષા ઉત્તમ સાધન છે; જેમાં દેવો તરફનાં કે ખીબાં પ્રાણીઓ તરફનાં વિઘ્નો નાસી જાય છે. ૧૪૨

तितिक्षोरेव विघ्नेभ्यस्त्वनिवर्तितचेतसः ।

સિધ્યન્તિ सिद्धयः सर्वा अणिमाद्याः समृद्धयः ॥ ૧૪૩ ॥

તિતિક્ષાવાળાનું જ ચિત્ત વિઘ્નોથી ડગી જતું નથી અને તેને જ અણિમા આદિ ઐશ્વર્યો અને (ખીજ) સિદ્ધિઓ સિદ્ધ થાય છે. ૧૪૩

તસ્માન્મુમુક્ષોરધિકા તિતિક્ષા સંપાદનીયેન્નિસતકાર્યસિદ્ધયૈ ।

તીવ્રા મુમુક્ષા ચ મહત્યુપેક્ષા ચોભે તિતિક્ષાસહકારિ કારણમ્ ૧૪૪

માટે મોક્ષની ઇચ્છા વાળાએ ઇચ્છિત કાર્યની સિદ્ધિ માટે તિતિક્ષા અધિક મેળવવી; અને મોક્ષની તીવ્ર ઇચ્છા તેમ જ વિષયો તરફની મોટી ઉપેક્ષા (બેદરકારી)-આ બન્ને સાથે રહી તિતિક્ષાનાં કારણ બને છે (એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું). ૧૪૪

તત્તત્કાલસમાગતામયતતેઃ શાન્ત્યૈ પ્રવૃત્તો યદિ

સ્યાત્તત્તત્પરિહારકૌષધરતસ્તત્ત્વિન્તને તત્પરઃ ।

તદ્વિશ્વઃ શ્રવણાદિઘર્મરહિતો ભૂત્વા મૃતચ્ચેત્તતઃ

કિં સિદ્ધં ફલમાપ્નુયાદુભયથા શ્રદ્ધો ભવેત્સ્વાર્થતઃ ॥૧૪૫॥

જેમ કોઈ કાળે ઉપરાઉપરી રોગો આવી પડતાં તેની શાંતિ માટે બે લાગ્યો રહે, તો જ તે તે રોગોને દૂર કરનારાં ઔષધો સેવવામાં તત્પર બને અને તેની શાંતિના જ વિચારો કર્યો કરે; તેમ સંન્યાસી તિતિક્ષામાં તત્પર હોય પરંતુ શ્રવણાદિ ધર્મોથી રહિત હોય અને એ જ સ્થિતિમાં બે મરણ પામે, તો તેને કયું ફળ સિદ્ધ થાય છે ? (કોઈ પણ નહિ.) એ તો બન્ને પ્રકારના સ્વાર્થથી શ્રદ્ધ થાય છે. ૧૪૫

યોગમભ્યસ્યતો મિશ્નોર્યોગાચ્ચલિતચેતઃ ।

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાંલ્લોકાનિત્યાદિ પ્રાહ કેશવઃ ॥ ૧૪૬ ॥

‘સંન્યાસી યોગને અભ્યાસ કરતો હોય તે સમય દરમિયાન બે યોગથી ચલિત(બ્રષ્ટ) ચિત્તવાળો થાય, તો પુણ્ય કરનારાઓના લોકને પામી પાછો પવિત્ર શ્રીમંતોને ઘેર જન્મે છે’ એમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ગીતાજીમાં કહે છે. ૧૪૬

ન તુ કૃત્વૈવ સંન્યાસં તૂર્ણીમેવ મૃતસ્ય હિ ।

પુણ્યલોકગતિં વૃત્તે ભગવાન્ન્યાસમાગ્રતઃ ॥ ૧૪૭ ॥

ન ચ સંન્યસનાદેવ સિદ્ધિં સમધિગચ્છતિ ।

इत्यनुष्टुप् ॥ १४८ ॥

એ ઉપરથી ભગવાન કૃષ્ણ, ‘કેવળ સંન્યાસ લઈને ચુપચાપ મરણ પામેલાને માત્ર સંન્યાસથી જ પુણ્યલોકની ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે’ એમ કહેતા નથી; પરંતુ ‘કેવળ સંન્યાસથી સિદ્ધિ મળતી જ નથી’ એમ કહે છે; અને જણાવે છે, કે સંન્યાસીનાં કર્તવ્ય શ્રવણાદિને ત્યાગ કરવાથી સિદ્ધિ થતી જ નથી. ૧૪૭, ૧૪૮

તસ્માન્નિતિક્ષયા સોદ્ધા તત્તદુઃસ્વરૂપાગતમ્ ।

કુર્યાચ્છક્ત્યનુરૂપેણ શ્રવણાદિ શનૈઃ શનૈઃ ॥ ૧૪૯ ॥

માટે આવેલાં તે તે દુઃખો તિતિક્ષાથી સહન કરીને પણ શક્તિ અનુસાર ધીમે ધીમે શ્રવણાદિ અવશ્ય કરવાં જ બેઠાં. ૧૪૯

પ્રયોજનં તિતિક્ષાયાઃ સાધિતાયાઃ પ્રયત્નતઃ ।

પ્રાપ્તદુઃસ્વાસહિષ્ણુત્વે ન કિંચિદપિ દૃશ્યતે ॥ ૧૫૦ ॥

કાળજીથી સિદ્ધ કરેલી તિતિક્ષાનું પ્રયોજન, આવેલાં દુઃખોને સહન કરવા સિવાય બીજું કંઈ દેખાતું જ નથી. (એટલે તિતિક્ષાની સાથે શ્રવણાદિ પણ હોવાં જ બેઠાં.) ૧૫૦

ઉપરતિ

સાધનત્વેન દૃષ્ટાનાં સર્વેષામપિ કર્મણામ્ ।

વિધિના યઃ પરિત્યાગઃ સ સંન્યાસઃ સતાં મતઃ ॥ ૧૫૧ ॥

ઉપરમયતિ કર્માણીત્યુપરતિશબ્દેન કથ્યતે ન્યાસઃ ।

ન્યાસેન હિ સર્વેષાં શ્રુત્યા પ્રોક્તો વિકર્મણાં ત્યાગઃ ॥ ૧૫૨ ॥

સાધનરૂપે દેખાતાં સર્વ (નિત્ય-નૈમિત્તિકાદિ) કર્મોને વિધિપૂર્વક સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો, તેને સજ્જનોએ સંન્યાસ માન્યો છે; આ સંન્યાસ જ ‘કર્માણિ ઉપરમયતિ’ इति ઉપરતિઃ ।’ કર્મોને અંધ કરાવે છે, માટે ‘ઉપરતિ’ કહેવાય છે. વેદ પણ કહે છે, કે ‘સર્વં વિરુદ્ધ કર્મોને ત્યાગ તે જ સંન્યાસ છે.’ ૧૫૧, ૧૫૨

કર્મણા સાધ્યમાનસ્યાનિત્યત્વં શ્રૂયતે યતઃ ।

કર્મણાનેન કિં નિત્યફલેન્સોઃ પરમાર્થિનઃ ॥ ૧૫૩ ॥

વેદમાં કહેવાય છે, કે કર્મથી સિદ્ધ થતા સર્વ પદાર્થ

અનિત્ય છે; તો નિત્ય કૃણને ઇચ્છતા અને પરમાર્થ સાથે જ સંબંધવાળા પુરુષને એવાં કર્મની શી જરૂર છે? ૧૫૩

ઉત્પાદ્યમાપ્ય સંસ્કાર્યં વિકાર્યં પરિગણ્યતે ।

ચતુર્વિધં કર્મસાધ્યં ફલં નાન્યદિતઃ પરમ્ ॥ ૧૫૪ ॥

ઉત્પાદ્ય,^૧ આપ્ય,^૨ સંસ્કાર્ય^૩ અને વિકાર્ય^૪—એમ ચાર પ્રકારનાં કર્મવડે સિદ્ધ થતાં કૃણ ગણાય છે; તે સિવાય બીજી કોઈ કર્મનું કૃણ છે જ નહિ. ૧૫૪

નૈતદન્યતરં બ્રહ્મ કદા ભવિતુમર્હતિ ।

સ્વતઃસિદ્ધં સર્વદાસં શુદ્ધં નિર્મલમક્રિયમ્ ॥ ૧૫૫ ॥

બ્રહ્મ તો સ્વતઃસિદ્ધ, સર્વકાળે પ્રાપ્ત થયેલ, શુદ્ધ, નિર્મળ અને નિષ્ક્રિય છે; તેથી ઉપર દર્શાવેલાં ચાર કર્મકૃણ માંહેના એકે રૂપ હોવા તે યોગ્ય નથી. ૧૫૫

ન ચાસ્ય કશ્ચિજ્જનિતેત્યાગમેન નિષિધ્યતે ।

કારણં બ્રહ્મ તત્તસ્માદ્બ્રહ્મ નોત્પાદ્યમિષ્યતે ॥ ૧૫૬ ॥

‘ન ચાસ્ય કશ્ચિજ્જનિતા’—આ બ્રહ્મને ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ નથી, એમ વેદ ના પાડે છે તેથી બ્રહ્મ સર્વનું કારણ હરે છે; માટે ઉપર દર્શાવેલા ‘ઉત્પાદ્ય’ કર્મકૃણરૂપ એ નથી. ૧૫૬

આપ્ત્રાપ્યયોસ્તુ ભેદશ્ચેદાપ્ત્રા ચાપ્યમવાપ્યતે ।

આપ્તૃસ્વરૂપમેવૈતદ્બ્રહ્મ નાપ્યં કદાચન ॥ ૧૫૭ ॥

મેળવનાર અને મેળવવા યોગ્ય—એવો ભેદ હોય તો જ મેળવનારો મેળવવા યોગ્ય વસ્તુને મેળવે છે; પણ બ્રહ્મ તો મેળવનાર સ્વરૂપ જ છે, તેથી એ મેળવવા યોગ્ય—આપ્ય કૃણરૂપે કદી હોઈ શકે નહિ. ૧૫૭

૧ ઉત્પન્ન થનાર—ઉત્પત્તિને યોગ્ય—તે ઉત્પાદ્યકૃણ

૨ પ્રાપ્ત થનાર—પામવા યોગ્ય—મેળવવા લાયક—આપ્યકૃણ

૩ સંસ્કાર પામનાર—સંસ્કારને યોગ્ય—સંસ્કાર્યકૃણ

૪ વિકાર પામનાર—વિકારને યોગ્ય—તે વિકાર્યકૃણ

મલિનસ્યૈવ સંસ્કારો વર્પણાદેરિદેષ્યતે ।

વ્યોમવશ્નિત્યશુદ્ધસ્ય બ્રહ્મણો નૈવ સંસ્ક્રિયા ॥ ૧૫૮ ॥

કેન દુષ્ટેન યુજ્યેત વસ્તુ નિર્મલમક્રિયમ્ ।

યદ્યોગાદાગતં દોષં સંસ્કારો વિનિવર્તયેત્ ॥ ૧૫૯ ॥

નિર્ગુણસ્ય ગુણાધાનમપિ નૈવોપપદ્યતે ।

કેવલો નિર્ગુણઞ્ચેતિ નૈર્ગુણ્યં શ્રૂયતે યતઃ ॥ ૧૬૦ ॥

હપંજી વગેરે મેલી વસ્તુ હોય તેનો જ સંસ્કાર (સફાઈ વગેરે) કરવો પડે છે; પરંતુ બ્રહ્મ તો આકાશની પેઠે નિત્ય શુદ્ધ જ છે, તેથી તેનો સંસ્કાર હોય જ નહિ. જે વસ્તુ નિર્મળ અને નિષ્ક્રિય છે, તે કઈ દુષ્ટ વસ્તુ સાથે સંબંધ પામે, કે જેના સંબંધથી પ્રાપ્ત થયેલા દોષને સંસ્કાર દૂર કરે ? (દુષ્ટ વસ્તુના સંબંધથી લાગેલા દોષ દૂર કરવા માટે જ સંસ્કારની જરૂર રહે છે; બ્રહ્મને તો કોઈ વસ્તુનો સંબંધ જ નથી, તેથી તેને વળી સંસ્કાર કેવો ?) વળી જે વસ્તુ નિર્ગુણ છે, તેમાં ગુણોનું સ્થાપન પણ થતું નથી; કારણ કે શ્રુતિ કહે છે, કે ‘કેવલો નિર્ગુણઃ - પરમાત્મા એક જ અને નિર્ગુણ છે’ એમ બ્રહ્મને નિર્ગુણ કહેલ છે. (આ કારણથી બ્રહ્મ સંસ્કાર્ય કમંદ્વિગ્ન્ય હોઈ શકે નહિ.) ૧૫૮-૧૬૦

સાવયવસ્ય ક્ષીરાદેર્વસ્તુનઃ પરિણામિનઃ ।

યેન કેન વિકારિત્વં સ્યાન્નો નિષ્કર્મવસ્તુનઃ ॥ ૧૬૧ ॥

નિષ્કલં નિષ્ક્રિયં શાન્તં નિરવચં નિરંજનમ્ ।

इत्येव वस्तुनस्तत्त्वं श्रुतियुक्तिव्यवस्थितम् ॥ ૧૬૨ ॥

તેમ જ દૂધ વગેરે જે વસ્તુ અવયવોવાળી અને પરિણામ ધર્મવાળી છે, તે જ બીજી કોઈ વસ્તુથી વિકાર પામનારી થઈ શકે; પણ બ્રહ્મ તો નિષ્કર્મ વસ્તુ-ક્રિયાશૂન્ય છે, તેથી તેનામાં વિકારીપણું હોઈ શકે નહિ. વેદ પણ કહે છે-‘નિષ્કલં નિષ્ક્રિયં શાન્તં નિરવચં નિરંજનમ્-બ્રહ્મ અવયવો રહિત, ક્રિયાશૂન્ય, શાંત,

નિર્દોષ અને નિર્લેપ છે.' (તેથી એ વિકાર્ય કર્મફળરૂપ પણ ન જ હોય.) આ રીતે બ્રહ્મરૂપ વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ શ્રુતિ અને યુક્તિથી ચોક્કસ થયેલું છે. ૧૬૧, ૧૬૨

તસ્માન્ન કર્મસાધ્યત્વં બ્રહ્મણોઽસ્તિ કુતશ્ચન ।

કર્મસાધ્યં ત્વનિત્યં હિ બ્રહ્મ નિત્યં સનાતનમ્ ॥ ૧૬૩ ॥

માટે બ્રહ્મ કેઈ પણ રીતે કર્મસાધ્ય(ફળ)રૂપ નથી; વળી જે કર્મસાધ્ય હોય, તે તો અનિત્ય હોય છે; અને બ્રહ્મ તો નિત્ય અને સનાતન છે. ૧૬૩

દેહાદિઃ ક્ષીયતે લોકો યથૈવં કર્મણા ચિતઃ ।

તથૈવામુષ્મિકો લોકો સંચિતઃ પુણ્યકર્મણા ॥ ૧૬૪ ॥

કૃતકત્વમનિત્યત્વે હેતુર્જાગર્તિ સર્વદા ।

તસ્માદનિત્યે સ્વર્ગાદૌ પંડિતઃ કો નુ મુહ્યતિ ॥ ૧૬૫ ॥

વળી કર્મથી મેળવેલા આ દેહાદિ લોક જેમ નાશ પામે છે, તેમ પુણ્યકર્મથી મેળવેલા સ્વર્ગાદિ પરલોક પણ નાશ જ પામે છે; વળી અનિત્યપણામાં સર્વકાળે કૃત્રિમતા કારણરૂપ હોય છે; તેથી સ્વર્ગાદિ અનિત્ય કર્મફળમાં કયો બુદ્ધિમાન પુરુષ મોહ પામે ? ૧૬૪, ૧૬૫

જગદ્દેતોસ્તુ નિત્યત્વં સર્વેષામપિ સંમતમ્ ।

જગદ્દેતુત્ત્વમસ્યૈવ વાચવીતિ શ્રુતિર્મુહુઃ ॥ ૧૬૬ ॥

જગતનું કારણ (બ્રહ્મ) તો નિત્ય છે, એમ સર્વ મતવાદીઓએ માન્યું છે; અને જગતનું કારણ કેવળ બ્રહ્મ જ છે, એમ વારંવાર શ્રુતિ કહે છે. ૧૬૬

પેતદાત્મ્યમિદં સર્વં તત્સત્યમિતિ ચ શ્રુતિઃ ।

અસ્યૈવ નિત્યતાં વ્રૂતે જગદ્દેતોઃ સતઃ સ્ફુટમ્ ॥ ૧૬૭ ॥

‘પેતદાત્મ્યમ્’-ઈદં સર્વમ્—આ સર્વ જગત બ્રહ્મરૂપ છે.’ ‘તત્ સત્યમ્—એ બ્રહ્મ સત્ય છે’—એમ શ્રુતિ બ્રહ્મને જ નિત્ય, જગતનું કારણ અને સત્ય સ્પષ્ટ કહે છે. ૧૬૭

ન કર્મણા ન પ્રજયા ધનેનેતિ સ્વયં શ્રુતિઃ ।

કર્મણો મોક્ષોદ્દેશત્વં સાક્ષાદેવ નિષેધતિ ॥ ૧૬૮ ॥

વળી ' ન કર્મણા ન પ્રજયા ધનેન —કર્મથી, પ્રજાથી કે ધનથી મોક્ષ મળતો નથી ' એમ વેદ પોતે કર્મને મોક્ષનાં કારણ તરીકે સાક્ષ ના પાડે છે. ૧૬૮

પ્રત્યગ્બ્રહ્મવિચારપૂર્વમુભયોરેકત્વબોધાદ્વિના

કૈવલ્યં પુરુષસ્ય સિધ્યતિ પરબ્રહ્માત્મતાલક્ષણમ્ ।

ન જ્ઞાનૈરપિ કીર્તનૈરપિ જપૈર્નો કૃચ્છ્રચાંદ્રાયણૈ-

ર્નો વાપ્યધ્વરયજ્ઞદાનનિગમૈર્નો મંત્રતંત્રૈરપિ ॥ ૧૬૯ ॥

જીવ અને બ્રહ્મના વિચારપૂર્વક એ બન્નેની એકતાનું જ્ઞાન થયા વિના પુરુષનો મોક્ષ થતો જ નથી; કેમ કે મોક્ષનું લક્ષણ જ એ છે, કે કેવળ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ જ આત્મા છે, એમ સમજવું. આવો મોક્ષ જ્ઞાન, કીર્તન, જપ, કૃચ્છ્ર-ચાંદ્રાયણ આદિવ્રતો, વાવ-કૂવા બંધાવવા, યજ્ઞ-યાગ કરવા, દાન દેવાં, શાસ્ત્રો ભણવાં કે મંત્રતંત્ર સાધવા વગેરેથી કદી પણ થતો નથી. ૧૬૯

જ્ઞાનાદેવ તુ કૈવલ્યમિતિ શ્રુત્યા નિગદ્યતે ।

જ્ઞાનસ્ય મુક્તિરુદ્દેશત્વમન્યવ્યાવૃત્તિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૭૦ ॥

વેદ પણ ' જ્ઞાનાદેવ તુ કૈવલ્યમ્ —જ્ઞાનથી જ મોક્ષ થાય છે ' એમ જ્ઞાનને જ મુક્તિનું કારણ કહે છે; અને તે સિવાયનાં બીજાં સાધનોની ના પાડે છે. ૧૭૦

વિવેકિનો વિરક્તસ્ય બ્રહ્મનિત્યત્વવેદિનઃ ।

તદ્ભવેચ્છોરનિત્યાર્થે તત્સામગ્ન્યે કુતોડરતિઃ ॥ ૧૭૧ ॥

બ્રહ્મને નિત્ય બાણનારો વિવેકી, વૈરાગ્યવાન અને બ્રહ્મભાવને જ જે ઇચ્છતો હોય તેવો પુરુષ, (સ્વર્ગાદિ) અનિત્ય પદાર્થમાં અને તેની સામગ્રીઓમાં કેમ આનંદ પામે ? (ન જ પામે.) ૧૭૧

તસ્માદનિત્યે સ્વર્ગાદૌ સાધનત્વેન નોદિતમ્ ।

નિત્યં નૈમિત્તિકં ચાપિ સર્વં કર્મ સસાધનમ્ ॥ ૧૭૨ ॥

મુમુક્ષુણા પરિત્યાજ્યં બ્રહ્મભાવમભીક્ષુના ।
 મુમુક્ષોરપિ કર્માસ્તુ શ્રવણં ચાપિ સાધનમ્ ॥ ૧૭૩ ॥
 હસ્તવદ્વ્યયમેતસ્ય સ્વકાર્યં સાધયિષ્યતિ ।
 યથા વિજૃંભતે દીપો ઋજૂકરણકર્મણા ॥ ૧૭૪ ॥
 તથા શ્રવણજો બોધઃ પુંસો વિહિતકર્મણા ।
 અતઃ સાપેક્ષિતં જ્ઞાનમથવાપિ સમુચ્ચયમ્ ॥ ૧૭૫ ॥
 મોક્ષસ્ય સાધનમિતિ વદન્તિ બ્રહ્મવાદિનઃ ।
 મુમુક્ષોર્યુજ્યતે ત્યાગઃ કથં વિહિતકર્મણઃ ॥ ૧૭૬ ॥
 ઇતિ શંકા ન કર્તવ્યા મૂઢવત્પંખિડતોત્તમૈઃ ।
 કર્મણઃ ફલમન્યત્તુ શ્રવણસ્ય ફલં પૃથક્ ॥ ૧૭૭ ॥
 વૈલક્ષણ્યં ચ સામગ્ન્યોશ્ચોભયત્રાધિકારિણોઃ ।
 કામી કર્મણ્યધિકૃતો નિષ્કામી શ્રવણે મતઃ ॥ ૧૭૮ ॥

માટે મોક્ષ અને બ્રહ્મભાવને ઇચ્છતા પુરુષે સ્વર્ગાદિ અનિત્ય
 પદાર્થોનાં સાધનરૂપે કહેલાં નિત્ય-નૈમિત્તિક આદિ સર્વ કર્મોને
 તેઓનાં સાધન સાથે ત્યાગ જ કરવો. માત્ર શ્રવણરૂપ કર્મ અને
 તેનું સાધન મુમુક્ષુને ઉપયોગી છે, માટે તે ભલે રહે; કારણ કે
 જે હાથની પેઠે તે મુમુક્ષુને પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરી આપશે.
 જેમ દીવો (તેને) સીધો કરવારૂપ કર્મથી વધારે પ્રકાશે છે, તેમ
 શ્રવણથી ઉત્પન્ન થતું પુરુષનું જ્ઞાન, (શ્રવણરૂપ) વેદોક્ત
 કર્મથી વધારે પ્રકાશે છે. આ કારણથી જ બ્રહ્મવાદીઓ કહે છે, કે
 જ્ઞાન એ સાપેક્ષિત છે; (એટલે શ્રવણાદિ કર્મોની જરૂર રાખે જ
 છે;) અથવા જ્ઞાન અને શ્રવણાદિ કર્મ-એ બન્નેનો સમુચ્ચય
 (સાથે હોવું) મોક્ષનું સાધન છે. અહીં ઉત્તમ પંડિતોએ મૂઢ
 લોકોની પેઠે આવી શંકા ન કરવી, કે વેદોક્ત નિત્ય-નૈમિત્તિકાદિ
 કર્મોનો મુમુક્ષુએ ત્યાગ કરવો કેમ ઘટે ? (આ શંકાનું સમાધાન
 આ પ્રમાણે છે, કે) નિત્ય-નૈમિત્તિકાદિ કર્મોનું ફળ જીવું છે અને
 શ્રવણનું ફળ જીવું છે. એ બન્નેની સામગ્રી જીવી છે અને અધિ-

કારી પણ બુદ્ધ છે. કામનાવાળો પુરુષ નિત્ય-નૈમિત્તિકાદિ કર્મોનો અધિકારી છે અને નિષ્કામ પુરુષ શ્રવણાદિનો અધિકારી છે. ૧૭૨-૧૭૮

अर्थी समर्थ इत्यादि लक्षणं कर्मिणो मतम् ।

परीक्ष्य लोकानित्यादि लक्षणं मोक्षकाङ्क्षिणः ॥ १७९ ॥

‘ અર્થી સમર્થ: —નિત્ય-નૈમિત્તિકાદિ કાર્ય કર્મોનો અધિકારી, તે તે કર્મોની ઇચ્છાવાળો અને સમર્થ હોવો જોઈએ ’ એમ વેદમાં સકામ કર્મનિષ્ઠનું લક્ષણ કહ્યું છે; અને ‘ પરીક્ષ્ય લોકાન્-લોકોની પરીક્ષા કરીને શ્રવણાદિ કરનારો ’ એમ મોક્ષને ઇચ્છનારા નિષ્કામનું લક્ષણ કહ્યું છે. ૧૭૯

मोक्षाधिकारी संन्यासी गृहस्थः किल कर्मणि ।

कर्मणः साधनं भार्यासुक्स्तુवादिपरिग्रहः ॥ १८० ॥

नैवान्यसाधनापेक्षा शुश्रूषोस्तु गुरुं विना ।

उपर्युपर्यहंकारो वर्धते कर्मणा भृशम् ॥ १८१ ॥

अहंकारस्य विच्छित्तिः श्रवणेन प्रतिक्षणम् ।

प्रवर्तकं कर्मशास्त्रं જ્ઞાનશાસ્ત્રં નિવર્તકમ્ ॥ ૧૮૨ ॥

વળી મોક્ષનો અધિકારી સંન્યાસી છે અને કર્મનો અધિકારી ગૃહસ્થ જ છે; તેમ જ કર્મનું સાધન સ્ત્રી, સુવો, સુચ્ વગેરે જરૂરી છે; પરંતુ શ્રવણ કરવા ઇચ્છતા મુમુક્ષુને તો શુરુ વિના બીજા કોઈ સાધનની જરૂર નથી; કર્મથી તો અહંકાર ઉપરાઉપરી ધણું જ વધે જાય છે અને શ્રવણથી તો પ્રતિલક્ષણ અહંકારનો નાશ થતો જાય છે; કર્મ દર્શાવનારું શાસ્ત્ર પ્રવૃત્તિ માગે છે જાય છે અને જ્ઞાનશાસ્ત્ર તો નિવૃત્તિમાગે દોરે છે. ૧૮૦-૧૮૨

इत्यादिपरित्यक्तं तत्साधने चाधिकारिणोः ।

द्वयोः परस्परापेक्षा विद्यते न कदाचन ॥ १८३ ॥

सामान्योद्बोधोभयोस्तद्वदुभयप्राधिकारिणोः ।

ऊर्ध्वं नयति विज्ञानमधः प्रापयति क्रिया ॥ ૧૮૪ ॥

કથમન્યોન્યસાપેક્ષા કથં વાપિ સમુચ્ચયઃ ।

યથાગ્નેસ્તૂળકૂટસ્ય તેજસસ્તિમિરસ્ય ચ ॥ ૧૮૫ ॥

સહયોગો ન ઘટતે તથૈવ જ્ઞાનકર્મણોઃ ।

કિમુપકુર્યાજ્ઞાનસ્ય કર્મ સ્વપ્રતિયોગિનઃ ॥

યસ્ય સંનિધિમાત્રેણ સ્વયં ન સ્ફૂર્તિમૃચ્છતિ ॥ ૧૮૬ ॥

કર્મનાં સાધનોમાં તથા જ્ઞાનનાં સાધનોમાં તેમ જ કર્મના અધિકારીમાં તથા જ્ઞાનના અધિકારીમાં વિપરીતતા રહેલી છે; અને એ બન્નેની સામગ્રીને તથા અધિકારીઓને કોઈ કાળે એકબીજાની જરૂર પડતી નથી; વળી ઉત્તમ પ્રકારનું જ્ઞાન સર્વોત્કૃષ્ટ બ્રહ્મને પમાડે છે અને કર્મ એનાથી નીચેની ગતિઓમાં લઈ જાય છે; તેથી એ બન્નેને એકબીજાની જરૂર કેવી રીતે હોય? અથવા જેમ અગ્નિ અને ઘાસની ગંજ સાથે રહી શકે નહિ અને તેજ તથા અધિકારનો સહયોગ કદી હોય જ નહિ, તેમ જ્ઞાન અને કર્મનો પણ સહયોગ અથવા એકઠા રહેવું કદી હોય જ નહિ. કર્મ જ્ઞાનનું વિરોધી છે, તેથી એ કર્મ, જ્ઞાનનો ઉપકાર શું કરે? (ન જ કરે.) જે કર્મના માત્ર સમીપપણથી પણ પોતે જ્ઞાન વિકાસ પામતું નથી. ૧૮૩-૧૮૬

કોટીઘટ્તાદિજ્વાલિતોઽપિ વહ્નિર્કસ્ય નાર્હત્યુપકર્તુમીષત્ ।

યથા તથા કર્મસહસ્રકોટિર્જ્ઞાનસ્ય કિં નુ સ્વયમેવ લીયતે ॥ ૧૮૭ ॥

કરોડો લાકડાના મોટા ઢગલાથી અગ્નિ સળગાવ્યો હોય, તોપણ એ સૂર્યનો ઉપકાર કરવા લગારે યોગ્ય નથી; તે જ પ્રમાણે હજારો કે કરોડો પ્રકારનું કર્મ, જ્ઞાનનો ઉપકાર કરવા લગાર પણ યોગ્ય નથી; ઊલટું જ્ઞાનની આગળ કર્મ પોતે જ નાશ પામે છે. ૧૮૭

एककर्त्राश्रयौ हस्तौ कर्मण्यधिकृतावुभौ ।

सहयोगस्तयोर्युक्तौ न तथा ज्ञानकर्मणोः ॥ ૧૮૮ ॥

જે હાથ એક જ કર્તાના આશ્રયવાળા છે, છતાં જેમ બુદ્ધાં

બુદ્ધિ કર્મના અધિકારી છે, તે જ પ્રમાણે જ્ઞાન અને કર્મનો સહ-
યોગ કદી યોગ્ય નથી. ૧૮૮

कर्मा कर्तुमकर्तुं वाप्यन्यथा कर्म शक्यते ।

न तथा वस्तुनो ज्ञानं कर्तृतन्त्रं कदाचन ॥ १८९ ॥

કર્મને તો તેનો કરનારો કરવાને, નહિ કરવાને કે વિપરીત
કરવાને સમર્થ છે; પરંતુ એ પ્રમાણે કોઈ વસ્તુનું જ્ઞાન કર્તાને
અધીન કદી હોતું નથી. (અર્થાત્ કર્મ કર્તાને અધીન છે, ત્યારે
જ્ઞાન કર્તાને અધીન નથી.) ૧૮૯

यथा वस्तु तथा ज्ञानं प्रमाणेन विजायते ।

नापेक्षते च यत्किञ्चित्कर्म वा युक्तिकौशलम् ॥ १९० ॥

જે વસ્તુ જેવા સ્વરૂપમાં છે તેવા જ સ્વરૂપમાં તેનું જ્ઞાન,
(વેદરૂપ) પ્રમાણ દ્વારા થઈ શકે છે; એટલે જ્ઞાનને કોઈ કર્મની
કે યુક્તિની કુશળતાની લેશમાત્ર જરૂર નથી. ૧૯૦

ज्ञानस्य वस्तुतंत्रत्वे संशयाद्युदयः कथम् ।

अतो न वास्तवं ज्ञानमिति नो शङ्क्यतां बुधैः ॥ १९१ ॥

प्रमाणासौष्ठववृत्तं संशयादि न वास्तवम् ।

श्रुतिप्रमाणसुष्ठुત્વે જ્ઞાનં ભવતિ વાસ્તવમ્ ॥ ૧૯૨ ॥

‘જ્ઞાન જે વસ્તુને જ અધીન હોય, તો (એ વસ્તુના સંબંધમાં
જ્ઞાન કરનાર કર્તાને) સંશય વગેરે કેમ થાય છે? માટે જ્ઞાન
વસ્તુને અધીન નથી. (પણ કર્મની પેઠે કર્તાને જ અધીન છે.)’
આવી શંકા વિદ્વાનોએ ન કરવી. કારણ કે પ્રમાણની ઉત્તમતા
ન હોય તો જ તેને લીધે સંશય વગેરે થાય છે; એટલે
સંશય વગેરેને તથા વસ્તુને કંઈ સંબંધ જ નથી; વેદરૂપી ઉત્તમ
પ્રમાણ જે હયાત છે, તો વસ્તુનું જ્ઞાન થાય જ છે. (માટે જ્ઞાન
વસ્તુને અધીન છે, કર્તાને અધીન નથી.) ૧૯૧, ૧૯૨

वस्तु तावत्परं ब्रह्म नित्यं सत्यं ध्रुवं विभु ।

श्रुतिप्रमाणे तज्ज्ञानं स्यादेव निरपेक्षकम् ॥ १९३ ॥

વસ્તુ પણ (ખીજી કોઈ સમજવાની નથી, પરંતુ) નિત્ય, સત્ય, અવિકારી, અવિનાશી અને વ્યાપક પરબ્રહ્મ જ સમજવી; અને વેદરૂપ પ્રમાણ હયાત જ છે, તેથી કોઈની પણ જરૂર વિના તેનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. ૧૯૩

રૂપજ્ઞાનં યથા સમ્યગ્દૃષ્ટૌ સત્યાં ભવેત્તથા ।

શ્રુતિપ્રમાણે સત્યેવ જ્ઞાનં ભવતિ વાસ્તવઃ ॥ ૧૯૪ ॥

જેમ આંખ સારી હોય તો જ રૂપનું જ્ઞાન થઈ શકે છે, તેમ વેદરૂપ (ઉત્તમ) પ્રમાણ હોય તો જ (બ્રહ્મરૂપ) વસ્તુનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. ૧૯૪

ન કર્મ યત્કિંચિદપેક્ષતે હિ રૂપોપલબ્ધૌ પુરુષસ્ય ચક્ષુઃ ।

જ્ઞાનં તથૈવ શ્રવણાદિજન્યં વસ્તુપ્રકાશે નિરપેક્ષમેવ ॥ ૧૯૫ ॥

જેમ મનુષ્યની આંખને રૂપ જાણવામાં (ખાસ) કોઈ કર્મ કે ક્રિયાની જરૂર રહેતી નથી, તેમ શ્રવણાદિથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનને બ્રહ્મરૂપ વસ્તુના પ્રકાશમાં કોઈ પણ કર્મની જરૂર છે જ નહિ.

કર્તૃતંત્રં ભવેત્કર્મ કર્મતંત્રં શુભાશુભમ્ ।

પ્રમાણતંત્રં વિજ્ઞાનં માયાતંત્રમિદં જગત્ ॥ ૧૯૬ ॥

કર્મ ક્રતાને અધીન છે, શુભ-અશુભ ફળ કર્મને અધીન છે, ઉત્તમ અનુભવજ્ઞાન (વેદરૂપ) પ્રમાણને અધીન છે અને આ જગત માયાને અધીન છે. ૧૯૬

વિદ્યાં ચાવિદ્યાં ચેતિ સહોક્તિરિયમ્ પદ્ધતા સન્નિઃ ।

સત્કર્મોપાસનયોર્ન ત્વાત્મજ્ઞાનકર્મણોઃ ક્વાપિ ॥ ૧૯૭ ॥

‘વિદ્યાં ચાવિદ્યાં ચ’ (એ ઈશોપનિષદના આધારે) સત્-પુરુષો વિદ્યા તથા અવિદ્યાને એકીસાથે ઉપાસવાનું કહી પરસ્પર ઉપકારક અથવા સહાયક જણાવે છે; પરંતુ ત્યાં ‘અવિદ્યા’ શબ્દથી સત્કર્મ અને ‘વિદ્યા’ શબ્દથી ઉપાસના સમજવાની છે; પણ ‘વિદ્યા’ એટલે આત્મજ્ઞાન અને ‘અવિદ્યા’ એટલે કર્મ એમ

સમજી આત્મજ્ઞાન તથા કર્મને પરસ્પર ઉપકારક અથવા સહાયક કદી માનવાનાં નથી. ૧૯૭

નિત્યાનિત્યપદાર્થબોધરહિતો યશ્ચોભયન્ન સ્વગા-
ઘર્થાનામનુઃપ્રવિણત્વદ્વયો નિર્વિણ્ણબુદ્ધિર્જનઃ ।

તસ્યૈવાસ્ય જડસ્ય કર્મ વિહિતં શ્રુત્યા વિરજ્યામિતો
મોક્ષેચ્છોર્ન વિધીયતે તુ પરમાનંદાર્થિનો ધીમતઃ ॥ ૧૯૮ ॥

જે મનુષ્યની બુદ્ધિ આત્મજ્ઞાનથી કંટાળી હોય, જેને નિત્ય કે અનિત્ય પદાર્થનું જ્ઞાન ન હોય અને આ લોક તથા પરલોક અનેના પુષ્પમાળા આદિ ભોગ્ય પદાર્થોનેા અનુભવ કરવા જેનું હૃદય લાગ્યું રહેતું હોય, તેવા જડ(અજ્ઞાની)ને માટે જ વેદ (યજ્ઞયાગાદિ અને નિત્યનૈમિત્તિકાદિ) કર્મો કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે; પરંતુ જે પુરુષ ચારે બાજુથી વૈરાગ્ય પામી કેવળ ભોક્ષને જ ઇચ્છતો હોય અને પરમાનંદનેા જ અર્થો હોય, તેવા બુદ્ધિમાન પુરુષ માટે વેદે કર્મો કરવાની આજ્ઞા કરી નથી. ૧૯૮

મોક્ષેચ્છયા યદહરેવ વિરજ્યતેઽસૌ
ન્યાસસ્તદૈવ વિહિતો વિદુષો મુમુક્ષોઃ ॥

શ્રુત્યા તથૈવ પરયા ચ તતઃ સુધીભિઃ
પ્રામાણિકોઽયમિતિ ચેતસિ નિશ્ચિતવ્યઃ ॥ ૧૯૯ ॥

વિદ્વાન મુમુક્ષુ, ભોક્ષની ઇચ્છાથી જે દિવસે વૈરાગ્ય પામે, તે જ દિવસે તેણે સંન્યાસ લઈ લેવો, એમ વેદ આજ્ઞા કરે છે; અને એ જ* ઉત્તમ વેદવચનના આધારે મહાબુદ્ધિમાન પુરુષોએ આ સંન્યાસને જ પ્રામાણિક તરીકે મનમાં ચોક્કસ માનવો. ૧૯૯

સ્વાપરોક્ષસ્ય વેદાદેઃ સાધનત્વં નિષેધતિ ।

નાહં વેદૈર્ન તપસેત્યાદિના ભગવાનપિ ॥ ૨૦૦ ॥

* ‘યદહરેવ વિરજેત્ તદહરેવ પ્રવ્રજેત્-જે દિવસે વૈરાગ્ય પામે તે જ દિવસે સંન્યાસ લે’ આ વેદવાક્ય ઉપર અહીં ભાર છે.

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પશુ (ભગવદ્ગીતામાં) ‘નાહં વેદૈર્ન તપસા-હું વેદો કે તપ વગેરેથી પ્રાપ્ત થતો નથી’ એમ કહીને આત્માના અપરોક્ષ અનુભવમાં વેદ આદિને સાધન તરીકે ગણવાની ના પાડે છે. (અર્થાત્ આત્માનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવાને જ્ઞાન જ સાધન છે, વેદોક્ત કર્મ વગેરે સાધન નથી.) ૨૦૦

પ્રવૃત્તિશ્ચ નિવૃત્તિશ્ચ દ્વે પતે શ્રુતિગોચરે ।

પ્રવૃત્ત્યા વ્યયતે જંતુર્નિવૃત્ત્યા તુ વિમુચ્યતે ॥ ૨૦૧ ॥

વેદમાં બે ભાગ છે: (૧) પ્રવૃત્તિ અને (૨) નિવૃત્તિ. તેમાં પ્રવૃત્તિથી મનુષ્ય બંધાય છે અને નિવૃત્તિથી મુક્તિ પામે છે. ૨૦૧

યન્ન સ્વબંધોઽભિમતો મૂઢસ્યાપિ ક્વચિત્તતઃ ।

નિવૃત્તિઃ કર્મસંન્યાસઃ કર્તવ્યો મોક્ષકાઙ્ક્ષિભિઃ ॥ ૨૦૨ ॥

મૂઢ હોય તેને પણ પોતે કયાંય બંધાય, એ ગમતું નથી; માટે મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારે કર્મને ત્યાગ કરવારૂપ નિવૃત્તિ જ સ્વીકારવી જોઈએ. ૨૦૨

ન જ્ઞાનકર્મણોર્યસ્માત્સહયોગસ્તુ યુજ્યતે ।

તસ્માત્યાજ્યં પ્રયત્નેન કર્મ જ્ઞાનેચ્છુના ધ્રુવમ્ ॥ ૨૦૩ ॥

જ્ઞાન અને કર્મને સહયોગ ધટતો જ નથી, માટે જ્ઞાનની ઇચ્છા રાખનારે પ્રયત્નપૂર્વક કર્મને અવશ્ય ત્યાગ કરવો. ૨૦૩

ઈષ્ટસાધનતાબુદ્ધ્યા ગૃહીતસ્યાપિ વસ્તુનઃ ।

વિજ્ઞાય ફલગુતાં પશ્ચાત્કઃ પુનસ્તત્પ્રતીક્ષતે ॥ ૨૦૪ ॥

કોઈ વસ્તુને પોતાનું ઇચ્છિત સાધન સાધન તરીકે સ્વીકારી હોય, પરંતુ પાછળથી એ વસ્તુ સાર વિનાની જણાય, તો એની દરકાર કોણ કરે? (એટલે જ્ઞાન માટે કર્મ ઉપયોગી નથી, એમ સમજી તેને છોડવું જોઈએ.) ૨૦૪

ઉપરતિશબ્દાર્થો હ્રુપરમણં પૂર્વદૃષ્ટવૃત્તિભ્યઃ ।

સોઽયં મુખ્યો ગૌણશ્ચેતિ ચ વૃત્ત્યા દ્વિરૂપતાં ધસે ॥ ૨૦૫ ॥

‘ઉપરતિ’ શબ્દનો અર્થ આ છે, કે પૂર્વે અનુભવેલી વિષયાકાર વૃત્તિઓથી અટકવું-પાછા ફરવું. આ અર્થ, એ વૃત્તિને લીધે જ મુખ્ય અને ગૌણ-એવા બે પ્રકારનો છે. ૨૦૫

वृत्तेर्हृदयपरित्यागो मुख्यार्थ इति कथ्यते ।

गौणार्थः कर्मसंन्यासः श्रुतेरंगतया मतः ॥ २०६ ॥

માનસિક વૃત્તિ દર્શ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ કરી દે, એ ‘ઉપરતિ’નો મુખ્ય અર્થ છે; અને કર્મોનો ત્યાગ કરી દે, તે ગૌણ અર્થ છે. આ કર્મત્યાગમાં શ્રવણને તેના અંગ તરીકે માન્યું છે. (અર્થાત્ બધાં કર્મો ત્યજવા લાયક છે; પરંતુ શ્રવણરૂપ કર્મ કદી ત્યજવા યોગ્ય નથી.) ૨૦૬

पुंसः प्रधानसिद्ध्यर्थमंगस्याश्रयणं ध्रुवम् ।

कर्तव्यमंगहीनं चेत्यध्यानं नैव सिध्यति ॥ २०७ ॥

હરકોઈ પુરુષે, મુખ્ય વસ્તુ સિદ્ધ કરવા માટે તેના અંગનો આશ્રય તો કરવો જ જોઈએ; અંગ વિના મુખ્ય સાધ્ય સિદ્ધ થતું જ નથી. ૨૦૭

संन्यसेत्सुविरक्तः सन्निहामुत्रार्थतः सुखात् ।

अविरक्तस्य संन्याસो निष्फलोऽयाज्ययागवत् ॥ २०८ ॥

સારી રીતે વૈરાગ્ય પામેલા પુરુષે, આ લોક ને પરલોકના વિષયોનું સુખ ત્યજી દેવું. (આનું નામ જ સાચો સંન્યાસ છે.) પરંતુ જેને વૈરાગ્ય થયો ન હોય અને (ઉપલક) સંન્યાસ લીધો હોય તો તે (કેવળ) નિષ્કળ છે-જેમ યજ્ઞના અનધિકારી પાસે યજ્ઞ કરાવ્યો હોય તો તે નિષ્કળ જ છે. ૨૦૮

संन्यस्य तु यतिः कुर्यान्न पूर्वविषयस्मृतिम् ।

तां तां तत्स्मरणे तस्य जुगुप्सा जायते यतः ॥ २०९ ॥

સંન્યાસ લીધા પછી સંન્યાસીએ પૂર્વના તે તે (અનુભવેલા) વિષયોનું સ્મરણ (પણ) કરવું ન જોઈએ; કેમકે એનું જો સ્મરણ

કરે, તો (સંન્યાસથી બ્રહ્મ થાય છે અને લોકોમાં) તેની પણ નિંદા થાય છે. ૨૦૬

શ્રદ્ધા

गुरुवेदान्तवाक्येषु बुद्धिर्या निश्चयात्मिका ।

सत्यमित्येव सा श्रद्धा निदानं मुक्तिसिद्धये ॥ २१० ॥

શુરુ અને વેદાંતનાં વાક્યો ઉપર ‘આ સત્ય જ છે’ આવી નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ, એ શ્રદ્ધા કહેવાય છે. આ શ્રદ્ધા મુક્તિની સિદ્ધિમાં પ્રથમ કારણ છે. ૨૧૦

श्रद्धावतामेव सतां पुमर्थः समीरितः सिध्यति नेतरेषाम् ।

उक्तं सुसूक्ष्मं परमार्थतत्त्वं श्रद्धत्स्व सोम्येति च वक्ति वेदः ॥ २११ ॥

શ્રદ્ધાવાળા સત્પુરુષોનો જ હરકોઈ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે, એમ કહેવાય છે; બીજા(શ્રદ્ધા રહિત)નો કોઈ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી. આ અભિપ્રાયથી વેદ પણ કહે છે, કે ‘હે સૌમ્ય! તને ઉપદેશેલા અતિ સૂક્ષ્મ પરમાર્થતત્ત્વ ઉપર તું શ્રદ્ધા રાખ.’ ૨૧૧

श्रद्धाविहीनस्य तु न प्रवृत्तिः प्रवृत्तिशून्यस्य न साध्यसिद्धिः ।

अश्रद्धयैवाभिहताश्च सर्वे मज्जन्ति संसारमहासमुद्रे ॥ २१२ ॥

શ્રદ્ધા વિનાનો માણસ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી અને પ્રવૃત્તિ નહિ કરનારનાં કોઈ સાધ્યની સિદ્ધિ થતી નથી; અશ્રદ્ધાને લીધે જ બધા નાશ પામે છે અને સંસારરૂપ મોટા સમુદ્રમાં ડૂબે છે. ૨૧૨

देवे च वेदे च गुरौ च मंत्रे तीर्थे महात्मन्यपि भेषजे च ।

श्रद्धा भवत्यस्य यथा यथान्तस्तथा तथा सिद्धिरुदेति पुंसाम् ॥ २१३ ॥

દેવ, વેદ, શુરુ, મંત્ર, તીર્થ, કોઈ મહાત્મા અને હવા ઉપર મનમાં જેવી જેની શ્રદ્ધા હોય છે, તે પ્રમાણે જ મનુષ્યોને ફળ-સિદ્ધિ પ્રકટે છે. (અર્થાત્ જેવી શ્રદ્ધા તેવો જ લાભ.) ૨૧૩

अस्तीत्येवોपलब्धव्यं वस्तुसद्भावनिश्चयात् ।

सत्त्वनिश्चयस्तत्र श्रद्धया शास्त्रसिद्धया ॥ २१४ ॥

(પરમાત્મારૂપ) વસ્તુ છે જ, આવો સદ્ભાવયુક્ત નિશ્ચય જો હોય છે, તો જ એ વસ્તુ મળી શકે છે; અને શાસ્ત્રો દ્વારા સિદ્ધ થયેલી શ્રદ્ધાને લીધે જ એવો સદ્ભાવયુક્ત નિશ્ચય થાય છે. ૨૧૪

તસ્માच्छ્રદ્ધા સુસંપાદ્યા ગુરુવેદાન્તવાક્યયોઃ ।

મુમુક્ષોઃ શ્રદ્ધાધાનસ્ય ફલં સિધ્યતિ નાન્યથા ॥ ૨૧૫ ॥

માટે ગુરુ અને વેદાંતનાં વાક્ય ઉપર સારી રીતે શ્રદ્ધા મેળવવી જોઈએ; કેમકે મુમુક્ષુ જો શ્રદ્ધાળુ હોય છે, તો જ ફળ સિદ્ધ થાય છે; નહિ તો ફળ સિદ્ધ થતું નથી. ૨૧૫

યથાર્થવાદિતા પુંસાં શ્રદ્ધાજનનકારણમ્ ।

વેદસ્યેશ્વરવાક્યત્વાદ્યથાર્થત્વે ન સંશયઃ ॥ ૨૧૬ ॥

જેવું હોય તેવું સત્ય જોલવું, એ મનુષ્યોને શ્રદ્ધા થવામાં કારણ બને છે. વેદ ઇશ્વરનાં વચન છે, તેથી એ સત્ય હોય એમાં સંશય નથી. ૨૧૬

મુક્તસ્યેશ્વરરૂપત્વાદ્ગુરોર્વાગપિ તાદૃશી ।

તસ્માત્તદ્વાક્યયોઃ શ્રદ્ધા સતાં સિધ્યતિ ધીમતામ્ ॥ ૨૧૭ ॥

મુક્ત પુરુષ ઇશ્વરસ્વરૂપ છે, તેથી એવા ગુરુની વાણી પણ એવી જ સત્ય હોય છે; આથી બુદ્ધિમાન સભજનોને વેદ અને ગુરુનાં વચન ઉપર શ્રદ્ધા થાય છે. ૨૧૭

સમાધાન

શ્રુત્યુક્તાર્થાવગાહાય વિદુષા જ્ઞેયવસ્તુનિ ।

ચિત્તસ્ય સમ્યગાધાનં સમાધાનમિતીર્યતે ॥ ૨૧૮ ॥

વેદમાં કહેલા અર્થને જાણવા માટે વિદ્વાન પુરુષ જ્ઞેય વસ્તુમાં ચિત્તને સારી પેઠે સ્થાપે, એ ‘સમાધાન’ કહેવાય છે. ૨૧૮

ચિત્તસ્ય સાધ્યૈકપરત્વમેવ પુનર્નિર્ણયોદ્યોગોદ્ધારકારણમ્ ।

નૈવાન્યથા સિધ્યતિ સાધ્યમીષન્મનઃપ્રમાદે વિફલઃ પ્રયત્નઃ ॥ ૨૧૯ ॥

ચિત્ત કેવળ સાધ્યમાં જ તત્પર બને, એ જ હરકેઈ પુરુષાર્થ

સિદ્ધ થવામાં ચોક્કસ કારણ છે; બીજા પ્રકારે સાધ્ય સિદ્ધ થતું નથી; એટલે મનનો જો જરા પણ પ્રમાદ થાય, તો પ્રયત્ન નિષ્ફળ થાય છે. ૨૧૯

ચિત્તં ચ દૃષ્ટિં કરણં તથાન્યદેકત્ર વધ્નાતિ હિ લક્ષ્યમેષા ।
કિંચિત્પ્રમોદે સત્તિ લક્ષ્યમેર્વાણપ્રયોગો વિફલો યથા તથા ॥૨૨૦॥

સિદ્ધેશ્ચિત્તસમાધાનમસાધારણકારણમ્ ।

યતસ્તતો મુમુક્ષુણાં ભવિત્ત્વ્યં સવામુના ॥ ૨૨૧ ॥

નિશાન લેદનારો પુરુષ ચિત્ત, દૃષ્ટિ, ઇન્દ્રિય અને તેના વ્યાપારને જો એક જ નિશાનમાં એકાગ્ર કરે, તો જ નિશાન લેદી શકે છે; પરંતુ એ નિશાનખાજનો થોડો પણ પ્રમાદ થઈ જાય તો તેના બાણનો પ્રયોગ જેમ નિષ્ફળ થાય છે, તે જ પ્રમાણે ચિત્તનું સમાધાન (એકાગ્રપણું), સાધ્યની સિદ્ધિમાં અસાધારણ (મુખ્ય) કારણ છે. માટે મુમુક્ષુઓમાં આ 'સમાધાન' સદાકાળ હોવું જોઈએ. ૨૨૦, ૨૨૧

અત્યંતતીવ્રવૈરાગ્યં ફલલિપ્સા મહત્તરા ।

તદેતદુભયં વિદ્યાત્સમાધાનસ્ય કારણમ્ ॥ ૨૨૨ ॥

અત્યંત તીવ્ર વૈરાગ્ય અને ક્ષણ મેળવવાની મોટામાં મોટી ઇચ્છા-આ બન્નેને (પણ) સમાધાનનાં કારણ બાણવાં. ૨૨૨

બહિરંગં શ્રુતિઃ પ્રાહ્ બ્રહ્મચર્યાદિમુક્તયે ।

શમાદિષટ્કમેવૈતદંતરંગં વિદુર્બુધાઃ ॥ ૨૨૩ ॥

અંતરંગં હિ બલવદ્બહિરંગાદ્યતસ્તતઃ ।

શમાદિષટ્કં જ્ઞેજ્ઞાસો વ્યક્ત્યં માવ્યમાંતરમ્ ॥ ૨૨૪ ॥

શ્રુતિ કહે છે, કે મુક્તિ માટે બ્રહ્મચર્ય વગેરે બહારનાં અંગો છે અને (ઉપર કહેલાં) શમ આદિ છ અંદરનાં અંગો છે. પંડિતો પણ કહે છે, કે બહિરંગ (બહારનાં અંગો) કરતાં અંતરંગ (અંદરનાં અંગો) જ વધારે બળવાન છે. માટે જિજ્ઞાસુમાં શમ

આદિ છ અંદરનાં અંગો અવશ્ય હોવાં જોઈએ. ૨૨૩, ૨૨૪

અંતરંગવિહીનસ્ય કૃતશ્રવણકોટયઃ ।

ન ફલન્તિ યથા યોદ્ધુરધીરસ્યાત્મસંપદઃ ॥ ૨૨૫ ॥

યુદ્ધ કરનાર લડવૈયો જો ધીરજવિનાનો હોય, તો તેની પાસે હથિયારો ધણું હોવા છતાં નકામાં જ છે; તેમ મુમુક્ષુ, કરોડો પ્રકારનાં શ્રવણાદિ કયાં કરે, પરંતુ તેનામાં ઉપર જણાવેલાં અંદરનાં અંગો ન હોય, તો એ શ્રવણાદિ સફળ થતાં નથી. ૨૨૫

મુમુક્ષાના!

બ્રહ્માત્મેકત્વવિજ્ઞાનાદ્યદ્વિદ્વાન્મોકતુમિચ્છતિ ।

સંસારપાશબંધં તન્મુમુક્ષુત્વં નિગદ્યતે ॥ ૨૨૬ ॥

વિદ્વાન પુરુષ 'બ્રહ્મ અને આત્મા એક છે' એવા અનુભવ-જ્ઞાનથી સંસારરૂપ પાશનું બંધન છોડી નાખવા ઇચ્છે, એ 'મુમુક્ષ-કહેવાય છે. ૨૨૬

સાધનાનાં તુ સર્વેષાં મુમુક્ષા મૂલકારણમ્ ।

અનિચ્છોરપ્રવૃત્તસ્ય ક શ્રુતિઃ ક નુ તત્ફલમ્ ॥ ૨૨૭ ॥

આ મુમુક્ષા સર્વ સાધનોનું મૂળ કારણ છે; કારણ કે મોક્ષ માટે જેને ઇચ્છા જ ન હોય અને તે દ્વારા જે પ્રવૃત્તિ જ ન કરે, તેને માટે શ્રુતિ-શ્રવણ કયાં છે? અને તેનું ફળ પણ કયાં છે? ૨૨૭

તીવ્રમધ્યમમંદાતિમંદભેદાશ્ચતુર્વિધા ।

મુમુક્ષા તત્પ્રકારોઽપિ કીર્ત્યતે શ્રૂયતાં બુધૈઃ ॥ ૨૨૮ ॥

તીવ્ર, મધ્યમ, મંદ અને અતિમંદ-આમ ચાર પ્રકારની મુમુક્ષા છે. એ પ્રકારો પણ કહીએ છીએ; વિદ્વાનો! સાંભળજો. ૨૨૮

તાપૈશ્ચિમિર્નિત્યમનેકરૂપૈઃ, સંતપ્યમાનઃ ક્ષુભિતાંતરાત્મા ।

પરિગ્રહં સર્વમનર્થબુદ્ધ્યા, જહાતિ સા તીવ્રતરા મુમુક્ષા ॥ ૨૨૯ ॥

અનેક સ્વરૂપોવાળા ત્રણ તાપોથી નિત્ય સંતાપ પામતો અને

તેથી જેનો અંતરાત્મા ગહરાઈ ગયો હોય એવો મનુષ્ય, સર્વ પરિગ્રહનો અનર્થબુદ્ધિથી ત્યાગ કરી દે, એ તેની અતિ તીવ્ર મુમુક્ષા છે. ૨૨૯

તાપત્રયં તીવ્રમવેક્ષ્ય વસ્તુ દૃષ્ટ્વા કલત્રં તનયાન્વિહાતુમ્ ।

મધ્યે દ્વયોર્લોહનમાત્મનો યત્સૈષા મતા માધ્યમિકી મુમુક્ષા ॥૨૩૦॥

ત્રણ તાપોને તીવ્ર જોઈને સ્ત્રી, પુત્ર આદિ વસ્તુ ત્યજી દેવા માટે એ બંનેની વચ્ચે આત્માએ જે ડાલ્યા કરવું, તે મધ્યમ મુમુક્ષા માની છે. ૨૩૦

મોક્ષસ્ય કાલોઽસ્તિ કિમઘ મે ત્વરા મુક્તૈવ મોગાન્કૃતસર્વકાર્યઃ ।

મુક્તૈયૈ યતિષ્યેઽહમથેતિ બુદ્ધિરૈષૈવ મંદા કથિતા મુમુક્ષા ॥ ૨૩૧ ॥

‘મોક્ષ માટે હજી વાર છે; હમણાં મારે ઉતાવળ શી છે? લોગ લોગવી બધાં કાર્યો કર્યા પછી મુક્તિ માટે હું ચત્ન કરીશ’ એવી જે બુદ્ધિ એ મંદ મુમુક્ષા કહેવાય છે. ૨૩૧

માર્ગે પ્રયાતુર્મણિલાભવન્મે લભેત મોક્ષો યદિ તર્હિ ધન્યઃ ।

इत्याशया मूढधियां मतिर्या सैषાतिमन्दाभिમता મુમુક્ષા ॥ ૨૩૨ ॥

‘માર્ગે જનારને જેમ મણિ મળી આવે, તેમ મને મોક્ષ મળે તો કેવું સારું!’ એવી આશામાં મૂઢમતિ લોકોની બુદ્ધિ જે લામ્યા કરતી હોય, તે ‘અતિમંદ મુમુક્ષા’ ગણાય છે. ૨૩૨

जन्मानेकसहस्रेषु तपसाऽऽराधितेश्वरः ।

तेन निःशेषनिर्धूतहृदयस्थितकल्मषः ॥ ૨૩૩ ॥

शास्त्रविद्वणदोषक्षो भोग्यमात्रे विनिःस्पृहः ।

नित्यानित्यपदार्थक्षो मुक्तिकामो दृढव्रतः ॥ ૨૩૪ ॥

निष्કલ્મષસ્થિત પાત્રમુદ્રાસ્ત્વ ત્વરયા ચથા ।

जहाति गेहं तद्वच्च तीव्रमोक्षेच्छया द्विजः ॥ ૨૩૫ ॥

અનેક હજારો જન્મોમાં તપ કરીને જેણે કલ્મશને આરાધ્યા હોય, તે દ્વારા હૃદયમાં રહેલાં બધાં પાપો જેનાં ધોવાઈ ગયાં

હોય, શાસ્ત્ર જાણતો હોય, ગુણદોષ સમજતો હોય, દરેક લોગ્ય પદાર્થો પર જેને સ્પૃહા રહી ન હોય, નિત્ય-અનિત્ય પદાર્થ સમજતો હોય, મુક્તિ ઇચ્છતો હોય, અને વ્રતોમાં દૃઢ હોય એવો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય અગ્નિથી અત્યંત તપેલા વાસણને જેટલી ઝડપથી ત્યજી દે, એટલી જ તીવ્ર મુમુક્ષુતાથી ધરને છોડી દે છે. ૨૩૩-૨૩૫

સ एव सद्यस्तरति संसृतिं गुर्वनुग्रहात् ।

यस्तु तीव्रमुमुक्षुः स्यात्स जीवन्नेव मुच्यते ॥ २३६ ॥

जन्मान्तरे मध्यमस्तु तदन्यस्तु युगान्तरे ।

चतुर्थः कल्पकोट्यां वा नैव बंधाद्विमुच्यते ॥ २३७ ॥

એવો પુરુષ જ ગુરુની કૃપાથી તત્કાળ સંસાર તરે છે; અને જે એવો તીવ્ર મુમુક્ષુ હોય છે, તે જીવતાં જ મુક્ત થાય છે; પરંતુ મધ્યમ મુમુક્ષાવાળો કેઈ બીજા જન્મમાં અને મંદ મુમુક્ષાવાળો બીજા કેઈ યુગમાં મુક્ત થાય છે; પણ એથી અતિમંદ મુમુક્ષાવાળો તો કરોડો કલ્પોમાં એ સંસારરૂપ બંધનથી છૂટતો નથી. ૨૩૬, ૨૩૭

नृजन्म जंतोरतिदुर्लभं विदुस्ततोऽपि पुंस्त्वं च ततो विवेकः ।

लब्ध्वा तदेतत्त्रितयं महात्मा यतेत क्मुत्यै सहसा विरक्तः ॥ २३८ ॥

વિદ્વાનો કહે છે, કે ‘મનુષ્ય જન્મ અતિ દુર્લભ છે, તેમાં પણ પુરુષ થવું દુર્લભ છે, અને તેમાં પણ વિવેક થવો અતિશય દુર્લભ છે.’ જેણે આ ત્રણે વસ્તુ મેળવી હોય તે મહાન આત્મા છે; અને તેણે તરતજ વૈરાગ્ય પામી મુક્તિ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ૨૩૮

पुत्रमित्रकलत्रादिसुखं जन्मनि जन्मनि ।

मर्त्यत्वं पुरुषत्वं च विवेकश्च न लभ्यते ॥ २३९ ॥

પુત્ર, મિત્ર, સ્ત્રી, આદિનું સુખ તો દરેક જન્મમાં મળે છે; પરંતુ મનુષ્યપણું, પુરુષપણું અને વિવેક (મનુષ્યજન્મ સિવાય

ખીજા કોઈ જન્મમાં) મળતાં નથી. ૨૩૬

લઘ્વા સુદુર્લભતરં નરજન્મ જંતુ-

સ્તત્રાપિ પૌરુષમતઃ સદસદ્વિવેકમ્ ।

સંપ્રાપ્ય ચૈહિકસુખાભિરતો યદિ સ્યા-

દ્વિક્તસ્ય જન્મ કુમતેઃ પુરુષાધમસ્ય ॥ ૨૪૦ ॥

અતિ દુર્લભ કરતાં પણ અતિશય દુર્લભ મનુષ્ય જન્મ મળ્યો હોય, તેમાં પણ વળી પુરુષપણું પ્રાપ્ત થયું હોય, અને તેમાં પણ સારા-નરસાપણાનો વિવેક મળ્યો હોય, છતાં આ લોકનાં જ સુખમાં જે રચ્યોપચ્યો રહે છે, તે કુમતિ અધમ પુરુષના જન્મને ધિક્કાર હો! ૨૪૦

સ્વાદતે મોદતે નિત્યં શુનકઃ સૂકરઃ સ્વરઃ ।

તેષામેષાં વિશેષઃ કો વૃત્તિર્યેષાં તુ તૈઃ સમા ॥ ૨૪૧ ॥

કૂતરાં, ભૂંડ અને ગધેડાં પણ હમેશાં ખાય છે અને આનંદ પામે છે; માટે જેમની વૃત્તિ તેમના જેવી હોય, તેમનામાં અને મનુષ્યોમાં ફરક શો ? ૨૪૧

યાવન્નાશ્રયતે રોગો યાવન્નાક્રમતે જરા ।

યાવન્ન ધીર્વિપર્યેતિ યાવન્મૃત્યું ન પશ્યતિ ॥ ૨૪૨ ॥

તાવદેવ નરઃ સ્વસ્થઃ સારગ્રહણતત્પરઃ ।

વિવેકી પ્રયતેતાશુ ભવબંધવિમુક્તયે ॥ ૨૪૩ ॥

જ્યાંસુધી કોઈ રોગ ન થાય, ઘડપણુ દબાવી ન હે, બુદ્ધિ ભગડે નહિ અને મૃત્યુને જીએ નહિ, ત્યાંસુધી જ મનુષ્ય સ્વસ્થ અને સાર ગ્રહણ કરવામાં તત્પર રહે છે. માટે વિવેકીએ તરત જ સંસારબંધનથી છૂટી જવા પ્રયત્ન કરવો. ૨૪૨, ૨૪૩

દેશિર્નિર્મલત્યર્જનબંધમુક્તાસ્તુ કોટિશઃ ।

ભવબંધવિમુક્તાસ્તુ યઃ કશ્ચિદ્ભ્રમવિત્તમઃ ॥ ૨૪૪ ॥

દેવો, ઋષિઓ, પિતૃઓ અને મનુષ્યોનાં ઋણ(કરજ)

રૂપી બંધનથી મુક્ત થયેલા તો કરોડો મળે છે; પરંતુ સંસાર-રૂપ બંધનથી મુક્ત થયેલો તો કોઈક જ ઉત્તમ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ ભાગ્યે મળે છે. ૨૪૪

અંતર્બંધેન વદ્ધસ્ય કિં બહિર્બંધમોચનૈઃ ।

તદંતર્બંધમુક્ત્યર્થં ક્રિયતાં કૃતિભિઃ કૃતિઃ ॥ ૨૪૫ ॥

મનુષ્ય (કામ-ક્રોધાદિ) અંદરના બંધનોથી બંધાયેલો છે; તેનાં બહારનાં બંધનો (કદાચ) છૂટી જાય, તો તેથી શું ફળ છે ? (કંઈ જ નહિ.) માટે વિદ્વાનોએ અંદરનાં બંધનોથી છૂટી જવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ૨૪૫

કૃતિપર્યવસાનૈવ મતા તીવ્રમુમુક્ષુતા ।

અન્યા તુ રંજનામાત્રા યત્ર નો દૃશ્યતે કૃતિઃ ॥ ૨૪૬ ॥

તીવ્ર મુમુક્ષુતા, ક્રિયામાં પરિણમેલી જ માની છે. (સક્રિય અને આચરણમાં ઊતરેલી જ હોવી જોઈએ.) બાકીની તો કેવળ (પોતાને અથવા બીજાઓને) ખુશી કરવા પૂરતી જ હોય છે, જેમાં ક્રિયા એટલે કે તેને અનુસરતું આચરણ દેખાતું નથી. ૨૪૬

ગેહાદિસર્વમપહાય લઘુત્વબુદ્ધ્યા

સૌખ્યેચ્છયા સ્વપતિનાનલમાવિવિક્ષોઃ ।

કાન્તાજનસ્ય નિયતા સુદૃઢા ત્વરા યા

સૈષા ફલાન્તગમને કરણં મુમુક્ષોઃ ॥ ૨૪૭ ॥

ઘર વગેરે સર્વ પદાર્થો (પોતાના પતિ વિનાના) તુચ્છ છે, આવી બુદ્ધિથી પોતાના (મરેલા) પતિની સાથે, સુખની ઇચ્છાથી અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છતી (સતી) સ્ત્રીની જેવી સુદૃઢ અને ચોક્કસાઈવાળી તાલાવેલી અને ક્રિયા, મુમુક્ષુને (મોક્ષરૂપ) ફળની પ્રાપ્તિ સુધી નપહોંચી જવા માટે સાધન છે. ૨૪૭

નિત્યાનિત્યવિવેકઃ વેદક્ષણિકતામતિઃ ।

મૃત્યોર્મીતિશ્ચ તાપઃ મુમુક્ષાવૃદ્ધિકારણમ્ ॥ ૨૪૮ ॥

નિત્ય અને અનિત્ય પદાર્થોનો વિવેક, ‘દેહ ક્ષણિક છે’ એવી ખુદ્ધિ, મૃત્યુનો ભય અને (સંસારનો) તાપ-આ બધાં મુમુક્ષુતા વધવાનાં કારણો છે. ૨૪૮

શિરો વિવેકસ્ત્વત્યંતં વૈરાગ્યં વપુરુચ્યતે ।

શમાદયઃ ષડંગાનિ મોક્ષેચ્છા પ્રાણ દ્રપ્યતે ॥ ૨૪૯ ॥

ઈદશાંગસમાયુક્તો જિજ્ઞાસુર્યુક્તિકોવિદઃ ।

શૂરો મૃત્યું નિહન્ત્યેવ સમ્યગ્જ્ઞાનાસિના ધ્રુવમ્ ॥ ૨૫૦ ॥

(ઉપર કહેલાં ચાર સાધનો પૈકી) ‘નિત્યાનિત્ય વિવેક’ નામનું પહેલું સાધન (મુમુક્ષુત્વ) મસ્તક ગણાય છે; વૈરાગ્ય શરીર કહેવાય છે; શમાદિ (ષટ્સંપત્તિ) છ અંગો છે; અને મોક્ષની ઇચ્છા રૂપ મુમુક્ષુતા પ્રાણ કહેવાય છે. આવાં અંગોવાળો જિજ્ઞાસુ (મુમુક્ષુ), જો યુક્તિકુશળ અને શૂરો હોય, તો ઉત્તમ જ્ઞાનરૂપી તરવારથી ચોક્કસ મૃત્યુનો નાશ કરે જ છે. (એટલે મોક્ષને પામે જ છે). ૨૪૯, ૨૫૦

ગુરુનું શરણુ

ઉક્તસાધનસંપન્નો જિજ્ઞાસુર્યતિરાત્મનઃ ।

જિજ્ઞાસાયૈ ગુરું ગચ્છેત્સમિત્પાણિર્નયોજ્જ્વલઃ ॥ ૨૫૧ ॥

ઉપર કહેલાં સાધનોવાળા જિજ્ઞાસુએ, નિયમનિષ્ઠ બની આત્મતત્ત્વની જિજ્ઞાસા માટે નીતિથી ઉજ્જ્વળ બનવું અને પછી હાથમાં સમિધો લઈ ગુરુને શરણુ જવું. ૨૫૧

ગુરુનાં લક્ષણો

શ્રોત્રિયો બ્રહ્મનિષ્ઠો યઃ પ્રશાન્તઃ સમદર્શનઃ ।

નિર્મમો નિરહંકારો નિર્દ્વેદો નિષ્પરિગ્રહઃ ॥ ૨૫૨ ॥

અનંપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષઃ કરુણામૃતસાગરઃ ।

एवंलक्षणसंपन्नः स गुरुर्ब्रह्मवित्तमः ।

ઉપાસાદ્યઃ પ્રયત્નેન જિજ્ઞાસોઃ સ્વાર્થસિદ્ધયે ॥ ૨૫૩ ॥

જે શ્રોત્રિય, બ્રહ્મનિષ્ઠ, અતિશય શાંત, સમદષ્ટિવાળા, મમતા રહિત, અહંકાર વિનાના, સુખ-દુઃખ-રાગ-દ્વેષ વગેરે બેડકાં વિનાના, પરિશ્રદ્ધ રહિત, કોઈની દરકાર વિનાના, પવિત્ર, ચતુર અને દયારૂપ અમૃતના સાગર હોય, તે જ ગુરુ તરીકે યોગ્ય છે. માટે એવાં લક્ષણોવાળા અને બ્રહ્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ ગુરુનું જિજ્ઞાસુએ સ્વાર્થની સિદ્ધિ માટે કાળજીથી શરણ લેવું. ૨૫૨, ૨૫૩

जन्मानेकशतैः सदाऽऽदरयुज्य भक्त्या समाराधितो

भक्तैर्वैदિકलक्षणेन विधिना संतुष्ट ईशः स्वयम् ।

साक्षाच्छ्रीगुरुरूपमेत्य कृपया दृग्गोचरः सन्प्रभुः

तत्त्वं साधु विबोध्य तारयति तान्संसारदुःखार्णवात् ॥ ૨૫૪ ॥

વેદમાં કહેલાં લક્ષણવાળી અને સદા આદરયુક્ત ભક્તિથી, ભક્તોએ અનેક સેંકડો જન્મોથી ઇશ્વરને બરાબર આરાધ્યા હોય, તો એ પોતેજ સંતુષ્ટ થઈ શ્રીગુરુના સ્વરૂપે સાક્ષાત્ પધારી કૃપાથી પ્રત્યક્ષ દર્શન દે છે; અને પછી એ પ્રભુ સારી રીતે તત્ત્વ-વસ્તુ સમજાવી સંસારનાં દુઃખોરૂપ સમુદ્રથી ભક્તોને તારે છે. ૨૫૪

अविद्याहृदयग्रंथिविमोक्षोऽपि भवेद्यतः ।

तमेव गुरुरित्याहुर्गुरुशब्दार्थवेदिनः ॥ ૨૫૫ ॥

‘ગુરુ’ શબ્દના અર્થને જાણનારા વિદ્વાનો, એને જ ‘ગુરુ’ કહે છે, કે જેનાથી અવિદ્યારૂપ હૃદયની ગાંઠ છૂટી જાય. ૨૫૫

शिव एव गुरुः साक्षात् गुरुरेव शिवः स्वयम् ।

उभयोरंतरं किञ्चिन्न द्रष्टव्यं मुमुक्षुभिः ॥ ૨૫૬ ॥

શિવ જ ગુરુ છે અથવા ગુરુ પોતે જ સાક્ષાત્ શિવ છે. મુમુક્ષુઓએ શિવ અને ગુરુ-એ બન્નેમાં જરા પણ ભેદ ન જોવો. ૨૫૬

बंधमुक्तं ब्रह्मनिष्ठं कृतकृत्यं भजेद्गुरुम् ।

यस्य प्रसादात्संसारसागरो गोष्पदायते ॥ ૨૫૭ ॥

પોતે બંધનથી છૂટ્યા હોય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય એવા

કૃતાર્થ શુરુની સેવા કરવી, કે જેમની કૃપાથી સંસારસાગર ગાયનાં
યગલાં જેવાં (તરવાં સહેલાં) બને છે. ૨૫૭

શુશ્રૂષયા સદા ભક્ત્યા પ્રણામૈર્વિનયોક્તિભિઃ ।

પ્રસન્ન ગુરુમાસાદ્ય પ્રષ્ટવ્યં જ્ઞેયમાત્મનઃ ॥ ૨૫૮ ॥

નિત્યની સેવા, ભક્તિ, પ્રણામો અને વિનયયુક્ત વચ્ચનોથી
(પ્રથમ તો) શુરુને પ્રસન્ન કરવા; અને પછી તેમને શરણે જઈ
પોતાને જે બાણુવું હોય, તે આ પ્રમાણે પૂછવું:- ૨૫૮

ભગવન્કરુણાસિંધો ભવસિંધોર્મવાંસ્તરિઃ ।

યમાશ્રિત્યાશ્રમેણૈવ પરં પારં ગતા બુધાઃ ॥ ૨૫૯ ॥

જન્માંતરક્રમોપાન્તરપ્યકર્મફલોદયઃ ।

અથ સંનિહિતો યસ્માત્વત્કૃપાપાત્રમસ્મ્યહમ્ ॥ ૨૬૦ ॥

સંપ્રીતિમક્ષ્ણોર્વદનપ્રસાદમાનંદમંતઃકરણસ્ય સઘઃ ।

વિલોકનં બ્રહ્મવિદતનોતિ છિનત્તિ મોહં સુગતિં વ્યનત્તિ ॥ ૨૬૧ ॥

હુતાશનાનાં શશિનામિનાનામપ્યર્બુદં વાપિ ન યન્નિહંતુમ્ ।

શક્નોતિ તદ્ધ્વાન્તમનંતમાંતરં હન્ત્યાત્મવેત્તા સઠ્ઠદીક્ષેણ ॥ ૨૬૨ ॥

દુષ્પારે ભવસાગરે જનિમૃતિવ્યાધ્યાદિદુઃખોત્કટે

ઘોરે પુત્રકલત્રમિત્રબહુલગ્રાહાકરે મીકરે ।

કર્મોત્તુંગતરંગભંગનિકરૈરાકૃપ્યમાણો મુહુઃ

યાતાયાતગતિશ્રમેણ શરણં કિંચિન્ન પશ્યામ્યહમ્ ॥ ૨૬૩ ॥

કેન વા પુણ્યશેષેણ તવ પાદાંબુજદ્વયઃ ।

દૃષ્ટ્વાનસ્મિ મામાર્તે મૃત્યોસ્ત્રાહિ દયાદૃશા ॥ ૨૬૪ ॥

હે ભગવન્ ! હે કલ્યાણસાગર ! આપ સંસારસમુદ્રમાં
નૌકાસમાન છો. આપનો આશ્રય કરી વિદ્વાનો, અનાયાસે
(સંસારસમુદ્રના) સામે પાર પહોંચી ગયા છે. મેં બીજા જન્મો-
માં અનંત પુણ્યકર્મો કર્યા હશે; તેના ફળનો ઉદય આજે સારી રીતે
પ્રકાશ્યો છે, જેથી હું આપની કૃપાનું પાત્ર બન્યો છું. આપ જેવા
બ્રહ્મજ્ઞાનીનું દર્શન બંને નેત્રોને અત્યંત પ્રીતિ ઉપજાવે છે, મુખને

પ્રસન્ન કરે છે, અંતઃકરણને તરત જ આનંદી બનાવે છે, મોહનો નાશ કરે છે અને સદ્ગતિ પ્રકટ કરે છે. અબળે અગ્નિઓ, અંદ્રો કે સૂર્યો જેનો નાશ કરવા સમર્થ નથી, તે (અમારા) અંતરના અનંત (અજ્ઞાનરૂપ) અંધકારને આપ જેવો આત્મવેત્તા પુરુષ માત્ર એક જ વારનાં દર્શનથી નાશ કરે છે. આ સંસારરૂપ સમુદ્રનો પાર પામવો મુશ્કેલ છે; કારણ કે જન્મ, મરણ, રોગ વગેરેનાં દુઃખોથી તે ઉગ્ર અને ભયંકર છે; તેમાં પુત્રો, સ્ત્રી, મિત્રો વગેરે અનેક ખૂડો ભરચક ભયોં છે, તેથી એ ભય ઉપભવે છે. વળી ક્રમોરૂપી ઊંચા તરંગો તેમાં ઉપરાઉપરી ઊછળી રહ્યા છે, તેથી હું વારંવાર ખેંચાઈ જાઉં છું અને આમ તેમ અવર-જવર કરી અનેક ગતિઓમાં ભટક્યા કરું છું; એમાંથી બચવા માટે હું કેઈ પણ શરણુ જોતો ન હોતો; પરંતુ કેઈ પુણ્ય કર્મ બાકી રહ્યું હશે તેથી આપનાં બળે ચરણકમળનાં મને દર્શન થયાં છે. હું મૃત્યુથી પીડાઉં છું. આપ દયાદૃષ્ટિ કરી મારી રક્ષા કરો. ૨૫૯-૨૬૪

શ્રી ગુરુનાં અભયવચન

વદન્તમેવં તં શિષ્યં દૃષ્ટ્યૈવ દયયા ગુરુઃ ।

દદ્યાદમયમેતસ્મૈ મા ભૈષ્ટેતિ મુહુર્મુહુઃ ॥ ૨૬૫ ॥

વિદ્વન્મૃત્યુભયં જહીહિ ભવતો નાસ્ત્યેવ મૃત્યુઃ ક્વચિ-

ન્નિત્યસ્ય દ્વયર્વર્જિતસ્ય પરમાનંદાત્મનો બ્રહ્મણઃ ।

બ્રાંત્યા કિંચિદવેક્ષ્ય ભીતમનસા મિથ્યા ત્વયા કથ્યતે

માં ત્રાહીતિ હિ સુતવત્પ્રલપનં શૂન્યાત્મકં તે મૃષા ॥ ૨૬૬ ॥

નિદ્રાગાઢતમોવૃતઃ કિલ જનઃ સ્વપ્ને ભુજંગાદિના

પ્રસન્નં સ્વં સમવેક્ષ્ય યત્પ્રલપતિ ત્રાસાદ્ધતોઽસીત્યલમ્ ।

આત્મેન પ્રતિબોધિતઃ કરતલેનાતાઙ્ગ્ય પૃષ્ઠઃ સ્વયં

કિંચિન્નેતિ વદત્યમુષ્ય વચનં સ્યાત્તત્કિમર્થં વદ ॥ ૨૬૭ ॥

રજ્ઞોસ્તુ તત્ત્વમનવેક્ષ્ય ગૃહીતસર્પ-

ભાવઃ પુમાનયમર્વિસતીતિ મોહાત્ ।

આક્રોશતિ પ્રતિભિમેતિ ચ કંપતે ત

ન્મિથ્યૈવ નાત્ર ભુજગોઽસ્તિ વિચાર્યમાણે ॥૨૬૮॥

તદ્વત્સ્વયાપ્યાત્મન ઉક્તમેતજન્માપ્યયવ્યાધિજરાદિદુઃખમ્ ।

મૃતૈવ સર્વે ભ્રમકલ્પિતં તે સમ્યગ્વિચાર્યાત્મનિ મુંચ મીતિમ્ ॥૨૬૯॥

ભવાનનાત્મનો ધર્માનાત્મન્યારોપ્ય શોચતિ ।

તદજ્ઞાનકૃતં સર્વં ભયં ત્યક્ત્વા સુખી ભવ ॥ ૨૭૦ ॥

શિષ્ય એમ કહે છે ત્યારે તેના ઉપર દયાદષ્ટિ કરી ગુરુ તેને આ પ્રમાણે વારંવાર અલય દ્વાન દે છે : ‘તું ડર મા; હે વિદ્વાન ! મૃત્યુનો ભય તું ત્યજી દે; તારું મરણ કદી છે જ નહિ. તું તો નિત્ય, દ્વૈત રહિત, પરમ આનંદમય આત્મારૂપ પ્રજ્ઞ છે. તારું મન ભ્રમણાને લીધે ભય પામ્યું છે, તેથી તું કંઈક જીએ છે અને આવાં મિથ્યા વચન બોલે છે, કે ‘તમે મારી રક્ષા કરો.’ આ તારો ખોટો બકવાદ છે અને તે બાધતા માણસના જેવો શૂન્ય અને જૂઠો છે. કોઈ માણસ ગાઠ નિદ્રારૂપ અંધકારથી ઘેરાયો હોય, ત્યારે તેને કોઈ સ્વપ્ન આવે; તેમાં પોતાને સપ્ વગેરેથી ગળાયેલો ભોઈ ત્રાસથી એકદમ બકી બીઠે, કે ‘હાય ! હું મરી ગયો !’ તે વખતે તેની પાસે રહેલો તેનો કોઈ હિતેચ્છુ મનુષ્ય હથેળી પછાડી તેને જગાડે અને પૂછે, ત્યારે એ પોતે જ કહે છે, કે ‘કંઈ નથી’. તો સ્વપ્નમાં એણે ત્રાસથી બકેલું પેલું વચન શું કંઈ અર્થવાળું છે ? કહે ! (એ જ પ્રમાણે આ તારાં વચનો અર્થ વગરનાં છે)-જેમ (અંધારામાં) દોરડીને દોરી તરીકે ન જોતો કોઈ માણસ સાપ માની લે અને અજ્ઞાનથી ચીસ પાડે કે ‘અહીં સાપ પડ્યો છે’, વળી ઘણો ભય પામે અને ધૂનવા લાગે છે તે કેવળ જૂઠું જ છે; (કારણ કે વિચારવામાં આવે તો ત્યાં સાપ હોતો જ નથી) તે જ પ્રમાણે, તે આત્માને જન્મ, મૃત્યુ, રોગ, ઘડપણ વગેરેનું દુઃખ જે કહ્યું છે તે બધું ખોટું જ છે-માત્ર ભ્રમણાથી જ તે એ કદપી લીધું છે. તું તારા મનમાં

આ બધું વિચારીને ભયનો ત્યાગ કર. તું આત્મા છે, છતાં જડ શરીરના ધમોને આત્મામાં આરોપી (વ્યથા) શોક કરે છે; માટે અજ્ઞાનથી થયેલો બધો ભય છોડી દઈ સુખી થા. ૨૬૫-૨૭૦

શિષ્ય:—

શ્રીમદ્ભિક્ષુર્લંક કલં મૃષેતિ દૃષ્ટાન્ત એવ હ્યુપપચતે તત્ ।

દાર્ષ્ટાંતિકે નૈવ ભવાદિદુઃખં પ્રત્યક્ષતઃ સર્વજનપ્રસિદ્ધમ્ ॥૨૭૧॥

તે સાંભળી શિષ્ય કહે છે: ‘આપે કહ્યું, કે બધું બ્રહ્મ છે; પરંતુ એ દૃષ્ટાંતમાં જ ઘટે છે, જેના ઉપર દૃષ્ટાંત આપો છો તેમાં ઘટતું જ નથી; કારણ કે સંસાર વગેરેનાં દુઃખો સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.’ ૨૭૧

પ્રત્યક્ષેણાનુભૂતાર્થઃ કથં મિથ્યાત્વમર્હેતિ ।

ચક્ષુષો વિષયં કુંભં કથં મિથ્યા કરોમ્યહમ્ ॥૨૭૨॥

જે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ અનુભવાતી હોય, તે ખોટી છે, એમ કેમ કહેવાય ? હું મારી નજરે ઘડો જોઉં છું, તેને ખોટો કેવી રીતે કહું ? ૨૭૨

વિદ્યમાનસ્ય મિથ્યાત્વં કથં નુ ઘટતે પ્રમો ।

પ્રત્યક્ષં ચત્તુ સર્વેષાં પ્રમાણં પ્રસ્ફુટાર્થકમ્ ॥૨૭૩॥

હે પ્રભુ ! જે વસ્તુ હયાત હોય તેનું મિથ્યાપણું કેમ ઘટે ? પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અતિશય સ્ફુટ અર્થવાળું છે, એમ બધા માને છે. ૨૭૩

મર્ત્યસ્ય મમ જન્માદિદુઃખભાજોડલ્પજીવિનઃ ।

બ્રહ્મત્વમપિ નિત્યત્વં પરમાનંદતા કથમ્ ॥૨૭૪॥

હું મર્ત્ય-મરણધર્મી છું, જન્મ વગેરેનાં દુઃખો પામી રહ્યો છું અને અલ્પ જીવનવાળો છું; તો મારું બ્રહ્મપણું, નિત્યપણું અને પરમાનંદપણું કેવી રીતે હોઈ શકે ? ૨૭૪

ક આત્મા કસ્ત્વનાત્મા ચ કિમુ લક્ષણમેતયોઃ ।

આત્મન્યનાત્મધર્માણામારોપઃ ક્રિયંતે કથમ્ ॥૨૭૫॥

આત્મા કૌણ છે ? અને અનાત્મા કૌણ છે ? એ બેનું
લક્ષણ શું છે ? આત્મામાં અનાત્માના ધર્મોનો આરોપ કેવી રીતે
કરાય છે ? ૨૭૫

કિમજ્ઞાનં તદુત્પન્નઃ-યત્યાગોઽપિ વા કથમ્ ।

કિમુ જ્ઞાનં તદુત્પન્નસુખપ્રાપ્તિશ્ચ વા કથમ્ ॥ ૨૭૬ ॥

અજ્ઞાન શું છે ? અને એ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા ભયનો
ત્યાગ પણ કેવી રીતે થાય ? જ્ઞાન શું છે ? અને એ જ્ઞાનથી
ઉત્પન્ન થતા સુખની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય છે ? ૨૭૬

નર્વમેતદ્યથાપૂર્વં કરામલકવત્સ્ફુટમ્ ।

પ્રતિપાદય મે સ્વામિન્ શ્રીગુરો કરુણાનિધે ॥ ૨૭૭ ॥

હે સ્વામિન્ ! હે દયાના ભંડાર શ્રી ગુરુદેવ ! એ બધું
જે પ્રમાણે પ્રથમથી હોય, તે જ પ્રમાણે સ્પષ્ટ હથેળીમાં રહેલાં
આંબળાં જેવું મને સમજાવો. ૨૭૭

શ્રીગુરુઃ—

ધન્યઃ કૃતાર્થસ્ત્વમહો વિવેકઃ શિવપ્રસાદસ્તવ વિચિત્ર મહાન્ ।

વિસૃજ્ય તુ પ્રાકૃતલોકમાર્ગં બ્રહ્માવગન્તું યતસે યતસ્ત્વમ્ ॥ ૨૭૮ ॥

અહો ! તું ધન્ય છે, કૃતાર્થ છે; તારો વિવેક અદ્ભુત છે.
ખરેખર ! તારા પર શંકરની મોટી કૃપા થઈ છે; કારણ કે પ્રાકૃત
લોકમાર્ગનો ત્યાગ કરી તું બ્રહ્મ બાણવાના યત્ન કરે છે. ૨૭૮

શિવપ્રસાદેન વિના ન સિદ્ધિઃ શિવપ્રસાદેન વિના ન બુદ્ધિઃ ।

શિવપ્રસાદેન વિના ન યુક્તિઃ શિવપ્રસાદેન વિના ન મુક્તિઃ ॥ ૨૭૯ ॥

શંકરની કૃપા વિના સિદ્ધિ નથી; શંકરની કૃપા વિના બુદ્ધિ
(કે જ્ઞાન થતાં) નથી; શંકરની કૃપા વિના યુક્તિ (સૂઝતી)
નથી અને શંકરની કૃપા વિના મુક્તિ (પણ મળતી) નથી. ૨૭૯
યસ્ય પ્રસાદેન વિમુક્તસક્તાઃ શુકાદયઃ સંસ્કૃતિબંધમુક્તાઃ ।

તસ્ય પ્રસાદો બહુજન્મલભ્યો ભક્ત્યૈકગમ્યો ભવમુક્તિહેતુઃ ॥ ૨૮૦ ॥

જેમની કૃપાથી શુકદેવજી આદિ (મુનિઓ) સંગ રહિત થયા

અને સંસારરૂપ બંધનથી છૂટી ગયા, તે(શ્રી શંકર)ની કૃપા અનેક જન્મે મળે છે. કેવળ ભક્તિથી જ એ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે અને સંસારથી છૂટવામાં એ જ કારણ છે. ૨૮૦

विवेको जंतूनां प्रभवति जनिष्वेव बहुषु

प्रसादश्चैवैशाद्बहुसुकृतपाकोदयवशात् ।

यतस्तस्मादेव त्वमपि परमार्थावगमने ।

કૃતારંભઃ પુંસામિદમિહ વિવેકસ્ય તુ ફલમ્ ॥ ૨૮૧ ॥

અનેક પુણ્યોના પરિપાક ઉદય પામે છે, તે જ તેને લીધે પરમેશ્વરની કૃપા થાય છે અને તે દ્વારા પ્રાણીઓને અનેક જન્મે વિવેક (કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનું ભાન) પ્રકટે છે; કારણ કે એ પ્રભુ-કૃપાથી જ તું પણ (આજે) પરમાર્થ જાણવા તૈયાર થયો છે; અને આ લોકમાં પુરુષોના વિવેકનું ફળ આ જ હોવું જોઈએ. ૨૮૧

मर्त्यत्वसिद्धेरपि पुंस्त्वसिद्धेर्विप्रत्वसिद्धेश्च विवेकसिद्धेः ।

वदन्ति मुख्यं फलमेव मोक्षं व्यर्थं समस्तं यदि चेन्न मोक्षः ॥ ૨૮૨ ॥

વિદ્વાનો કહે છે, કે મનુષ્યપણું મળ્યું હોય, તેમાં પણ પુરુષપણું પ્રાપ્ત થયું હોય, તેમાં પણ બ્રાહ્મણપણું અને વિવેકની પ્રાપ્તિ જો થઈ હોય, તો તેનું મુખ્ય ફળ મોક્ષ જ છે; એ બધું મળવા છતાં જો મોક્ષ ન સધાય, તો એ સમગ્ર વ્યર્થ છે. ૨૮૨

प्रश्नः समीचीनतरस्तवायं यदात्मतत्त्वावगमे प्रवृत्तिः ।

ततस्तच्चैतत्સકલં સમૂલં નિવેદયિष્યામિ મુદા શ્રુણુષ્વ ॥ ૨૮૩ ॥

આ તારો પ્રશ્ન અતિશય ઉત્તમ છે; કારણ કે આત્મતત્ત્વ જાણવા માટે તેની પ્રવૃત્તિ છે; માટે એ બધું મૂળ સાથે હું તને સમજાવું છું, આનંદથી તું સાંભળ. ૨૮૩

मर्त्यत्वं त्वयि कल्पितं भ्रमवशात्तेनैव जन्मादयः

तत्संभावितमव दुःखमपि ते नो वस्तुतस्तन्मृषा ।

નેદ્રામોહવશાતુરૂપાત્પ્રત્યુત્પન્નં દુઃખં ચ કિં નુ ત્વયા

सत्यत्वेन विलोकितं कचिदपि ब्रूहि प्रबोधागमे ॥ ૨૮૪ ॥

તેં બ્રાંતિને વશ થઈને જ પોતામાં મરણધર્મી પણું કદવી લીધું છે અને તેથી જ જન્મ વગેરે તથા તેનાં દુઃખો પણ તેં કેવળ માની જ લીધાં છે. ખરી રીતે તને એમાંનું કંઈ પણ નથી. એ વસ્તુ જ ખોટી છે. નિદ્રારૂપ મોહને લીધે તને સુખ અને દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે; તેને જગ્યા પછી તું કદી સાચાં જુએ છે? તે કહે. ૨૮૪ નાશેષલોકૈરનુભૂયમાનઃ પ્રત્યક્ષતોઽયં સકલપ્રપંચઃ ।

કથં મૃષા સ્યાદિતિ શંકનીયં વિચારશૂન્યૈન વિમુહ્યતા ત્વયા ॥૨૮૫॥

‘આ પ્રત્યક્ષ દેખાતો બધો પ્રપંચ (સંસાર) બધા લોકો અનુભવી રહ્યા છે, તે જૂઠા કેમ હોય?’ એમ વિચારશૂન્ય થઈ તું મોહ પામે છે; પણ તારે એ શંકા કરવા જેવી નથી. ૨૮૫ દિવાંધદૃષ્ટેસ્તુ દિવાંધકારઃ પ્રત્યક્ષસિદ્ધોઽપિ સ કિં યથાર્થઃ ।

તદ્વદ્ભમેળાવગતઃ પદાર્થો બ્રાન્તસ્ય સત્યઃ સુમતેર્મૃષૈવ ॥ ૨૮૬ ॥

દિવસે આંધળાં ધ્રુવડ વગેરેને દિવસે પ્રત્યક્ષ અંધારું જણાય છે, છતાં તે શું સાચું છે ખરું? (નથી જ.) તે જ પ્રમાણે, બ્રાંતિથી જણાતા (આ બધા) પદાર્થ, બ્રાંતિ પામેલાને સાચા લાગે છે, ઉત્તમ બુદ્ધિવાળાની દૃષ્ટિએ તો તે જૂઠા જ છે. ૨૮૬

ઘટોઽયમિત્યત્ર ઘટાભિધાનઃ પ્રત્યક્ષતઃ કશ્ચિદુદેતિ દૃષ્ટેઃ ।

વિચાર્યમાણે સ તુ નાસ્તિ તત્ર મૃદસ્તિ તદ્ભાવવિલક્ષણા સા ॥૨૮૭॥

‘આ ઘડો છે’ એમ કહેતાં ‘ઘડો’ એવા નામવાળો કેઈ પદાર્થ દૃષ્ટિ આગળ પ્રત્યક્ષ પ્રકટે છે; પરંતુ વિચાર કરવામાં આવે તો એ ઘડો છે જ નહિ; એ તો ઘડાના રૂપે જુદી જણાતી માટી જ છે. ૨૮૭

પ્રાદેશમાત્રઃ પરિદૃશ્યતેઽર્કઃ શાસ્ત્રેણ સંદર્શિતલક્ષયોજનઃ ।

માનાંતરેણ ક્વચિદેતિ વાધાં પ્રત્યક્ષમપ્યત્ર હિ ન વ્યવસ્થા ॥૨૮૮॥

સૂર્ય અંગૂઠા જેવડો દેખાય છે; પરંતુ શાસ્ત્ર તો એને એક લાખ થોજનના પ્રમાણનો બતાવે છે; એટલે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કેઈ ઠેકાણે ખીજા પ્રમાણથી બાધિત થાય છે, તેથી એ પ્રત્યક્ષમાં

પણ ચોક્કસ વ્યવસ્થા નથી. (કેઈ બાબતમાં પ્રત્યક્ષ પણ ખોટું પડે છે.) ૨૮૮

તસ્માત્વયીદં ભ્રમતઃ પ્રતીતં મૃષૈવ નો સત્યમવેહિ સાક્ષાત્ ।
બ્રહ્મ ત્વમેવાસિ સુખસ્વરૂપં ત્વત્તો ન મિશ્રં વિચિનુષ્વ બુદ્ધૌ ॥૨૮૯॥

માટે તારામાં આ બધું (જન્મ-મરણ વગેરે) કેવળ ભ્રમથી જ જણાયું છે; ખરી રીતે એ ખોટું જ છે. તેને તું સાચું ન માન. તું સાક્ષાત્ બ્રહ્મ જ છે. તારાથી જૂઠું તારી બુદ્ધિમાં શોધીશ મા. ૨૮૯

લોકાન્તરે વાત્ર ગુહાન્તરે વા તીર્થાન્તરે કર્મપરંપરાન્તરે ।
શાસ્ત્રાન્તરે નાસ્ત્યનુપદ્યતામિહ સ્વયં પરં બ્રહ્મ વિચાર્યમાણે ॥૨૯૦॥

બીજા લોકમાં કે બીજી (હૃદયરૂપ) શુદ્ધિમાં, બીજાં તીર્થમાં કે બીજી કર્મોની પરંપરામાં, અથવા બીજાં કેઈ શાસ્ત્રમાં જેઓ તપાસ કરી રહ્યા છે, તેઓને એમાં કંઈ દેખાતું નથી; એટલે જે વિચારવામાં આવે તો પોતે જ પરબ્રહ્મ છે. ૨૯૦

તત્ત્વમાત્મસ્થમજ્ઞાત્વા મૂઢઃ શાસ્ત્રેષુ પદ્યતિ ।

ગોપઃ કક્ષગતં છાગં યથા કૂપેષુ દુર્મતિઃ ॥ ૨૯૧ ॥

જેમ મુઢબુદ્ધિ ગોવાળિયો પોતાની બગલમાં જ રહેલા બકરાને કૂવાઓમાં શોધવા નીકળે છે, તેમ મૂઢ મનુષ્ય પોતાના આત્મામાં જ રહેલું તત્ત્વ નહિ સમજી શાસ્ત્રોમાં જોયા કરે છે! ૨૯૧

સ્વમાત્માનં પરં મત્વા પરમાત્માનમન્યથા ।

વિમૃગ્યતે પુનઃ સ્વાત્મા બહિઃ કોશેષુ પંડિતૈઃ ॥ ૨૯૨ ॥

વળી (કેટલાક) પંડિતો, પોતાના આત્માને (પરમાત્માથી) જુદો માની બીજા પરમાત્માને શોધ્યા કરે છે અને પોતાના આત્માને બહાર (અજ્ઞમય આદિ) કેશોમાં શોધે છે! (એ પણ આશ્ચર્ય છે!) ૨૯૨

વિસ્મૃત્ય ચ રૂનસ્તત્ત્વમધ્યારોપ્ય ચ વસ્તુનિ ।

અવસ્તુતાં ચ તદ્દર્માન્મુઘા શોચતિ નાન્યથા ॥ ૨૯૩ ॥

વસ્તુનું તત્ત્વ ભૂલી જઈ વસ્તુમાં અવસ્તુનો તથા તેના ધર્મોનો આરોપ કરવામાં આવે છે; અને પછી મનુષ્ય વ્યથા શોક કરે છે, બીજું કંઈ જ નથી. ૨૬૩

આત્માનાત્મવિવેકં તે વક્ષ્યામિ શ્રુણુ સાદરમ્ ।

યસ્ય શ્રવણમાત્રેણ મુચ્યતેઽનાત્મબંધનાત્ ॥ ૨૯૪ ॥

આત્મા અને અનાત્માનો વિવેક (જુડું જુડું જ્ઞાન) હું તને સમજાવું છું, ધ્યાનથી સાંભળ. જેને માત્ર સાંભળવાથી અનાત્મા-રૂપ બંધનથી છૂટી જવાય છે. ૨૬૪

इत्युक्त्वाभिमुखीकृत्य शिष्यं करुणया गुरुः ।

अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चयन् ॥ २९५ ॥

સમ્યક્પ્રાવોધયત્તત્ત્વં શાસ્ત્રદષ્ટેન વર્ત્મના ।

सर्वेषामुपकाराय तत्प्रकारोऽत्र दर्श्यते ॥ २९६ ॥

વસ્તુન્યવસ્ત્વારોપો યઃ સોઽધ્યારોપ ઇતીર્યતે ।

असर्पभूते रज्ज्वादौ सर्पत्वारोपणं यथा ॥ २९७ ॥

એમ કહી ગુરુએ દયાને લીધે શિષ્યને તત્ત્વ સમજાવા તત્પર બનાવ્યો; અને પછી પ્રપંચ વિના તત્ત્વવસ્તુને ‘અધ્યારોપ’ તથા ‘અપવાદ’થી વિસ્તારપૂર્વક શાસ્ત્રમાં કહેલા ભાગે સારી રીતે સમજાવી. એ જ રીતે અહીં સર્પના ઉપકાર માટે કહેવામાં આવે છે.

વસ્તુમાં અવસ્તુનો આરોપ કરવો, તેને ‘અધ્યારોપ’ કહેવાય છે- જેમ દોરડી સાપ નથી, છતાં તેમાં (ખાંતિથી) સાપનો આરોપ (અધારામાં કોઈ વેળા) કરાય છે. ૨૬૫-૨૬૭

वस्तु तावत्परं ब्रह्म सत्यज्ञानादिलक्षणम् ।

इदमारोपितं यत्र भाति खे नीलतादिवत् ॥ २९८ ॥

સત્ય, જ્ઞાન આદિ લક્ષણવાળું પરબ્રહ્મ એ જ વસ્તુ છે; તેમાં જેમ આકાશમાં વાદળી રંગનો આરોપ કરાય છે, તેમ આ જગત આરોપ કરેલું હોઈ જણાય છે. ૨૬૮

અજ્ઞાન

તત્કારણં યદ્જ્ઞાનં સકાર્યં સદ્વિલક્ષણમ્ ।

અવસ્તિવચ્યતે સદ્ધિર્યસ્ય બાધા પ્રદૃશ્યતે ॥ ૨૯૯ ॥

તેનું કારણ અજ્ઞાન અને તેનું કાર્ય છે. તેજ સત્ વસ્તુ (બ્રહ્મ)-
થી વિલક્ષણ અવસ્તુ કહેવાય છે. આ અવસ્તુનો સમજનો, બાધ
(અટલે નાશ) બેઈ શકે છે. ૨૯૯

અવસ્તુ તત્પ્રમાણૈર્યદ્વાધ્યતે શુક્તિરૌપ્યવત્ ।

ન બાધ્યતે યત્તદ્વસ્તુ ત્રિષુ કાલેષુ શુક્તિવત્ ॥ ૩૦૦ ॥

છીપમાં (ભ્રમણાથી) જણાતા રૂપાની પેઠે જેનો પ્રમાણો
દ્વારા બાધ થઈ શકે તે અવસ્તુ છે; પરંતુ જેમ કોઈ પણ કાળે
છીપનો બાધ થઈ શકતો નથી, તેથી એ વસ્તુ છે, તેજ પ્રમાણે
જેનો ત્રણે કાળે બાધ થઈ શકતો નથી તે (પરબ્રહ્મ) વસ્તુ છે.

શુકેર્બાધા ન લ્વલ્વસ્તિ રજતસ્ય યથા તથા ।

અવસ્તુસંજ્ઞિતં યત્તજ્જગદધ્યાસકારણમ્ ॥ ૩૦૧ ॥

સદસન્ન્યામનિર્વાચ્યમજ્ઞાનં ત્રિગુણાત્મકમ્ ।

વસ્તુતત્ત્વાવબોધૈકવાધ્યં તદ્ભાવલક્ષણમ્ ॥ ૩૦૨ ॥

મિથ્યાસંબંધતસ્તત્ર બ્રહ્મણ્યાશ્રિત્ય તિષ્ઠતિ ।

મળૌ શક્તિર્યથા તદ્વચ્ચૈતદાશ્રયદૂષકમ્ ॥ ૩૦૩ ॥

સન્ન્યાવે લિંગમેતસ્ય કાર્યમેતચ્ચરાચરમ્ ।

માનં શ્રુતિઃ સ્મૃતિશ્ચાજ્ઞોઽહમિત્યનુભવોઽપિ ચ ॥ ૩૦૪ ॥

બ્રાંતિથી જણાતા રૂપાનો (બ્રાંતિ દૂર થતાં) જેવી રીતે બાધ
થાય છે, તેવી રીતે છીપનો બાધ થતો જ નથી; એ જ રીતે અજ્ઞાનથી
જણાતાં જગતનો જેવી રીતે બાધ થાય છે, તેવી રીતે બ્રહ્મનો
બાધ થતો નથી; માટે જગત એ જ અવસ્તુ છે એમ સમજવું.
બ્રહ્મમાં જગતનો આરોપ થાય છે, તેનું કારણ અજ્ઞાન છે; તેને
સત્ કે અસતરૂપે કહી શકાતું નથી; તે ત્રણ ગુણમય છે; કેવળ
વસ્તુ(બ્રહ્મ)નું યથાર્થ જ્ઞાન થતાં એ અજ્ઞાન દૂર થઈ શકે છે;

એ જ (અજ્ઞાન પ્રદ્ધમાં) પદાર્થોને જણાવનારું છે અને કેવળ મિથ્યા સંબંધથી પ્રદ્ધાવિષે તેમનો આશ્રય કરીને રહે છે; જેમ (સ્પર્શ) કાંતમણિમાં શક્તિ રહે છે તેમ; છતાં પોતાના આશ્રયરૂપ પ્રદ્ધને તે દ્વષણ લગાડી શકતું નથી. આ સ્થાવર-જંગમ જગત એ અજ્ઞાનનું કાર્ય છે અને એ જ તેની હયાતીમાં ચિહ્નરૂપ છે; વળી શ્રુતિ અને સ્મૃતિ પણ તેના હોવામાં પ્રમાણ છે અને 'હું અજ્ઞાની છું' એવો અનુભવ પણ અજ્ઞાનનો પુરાવો છે,

અજ્ઞાનં પ્રકૃતિઃ શક્તિરધિષ્ઠેતિ નિગદ્યતે ।

તદેતત્સન્ન ભવતિ નાસદ્વા શુક્તિરૌપ્યવત્ ॥ ૩૦૫ ॥

એ અજ્ઞાન જ પ્રકૃતિ, શક્તિ અથવા અવિદ્યા કહેવાય છે. છીપમાં જણાતા રૂપાની પેઠે તે સત્ નથી અથવા અસત્ પણ નથી. ૩૦૫

સતો મિન્નમમિન્નં વા ન દીપસ્ય પ્રભા યથા ।

ન સાવયવમન્યદ્વા વીજસ્યાંકુરવત્કચિત્ ॥ ૩૦૬ ॥

જેમ દીવાની કાંતિ દીવાથી જુદી અથવા નહિ જુદી નથી, તેમ એ અજ્ઞાન પ્રદ્ધથી જુદું અથવા નહિ જુદું નથી; બીજના અંકુરની પેઠે તે અવયવત્રાણું અથવા અવયવરહિત ક્યાંય નથી. ૩૦૬

અતઃપતદનિર્વાચ્યમિત્યેવ કવયો વિદુઃ ।

સમષ્ટિવ્યષ્ટિરૂપેણ દ્વિધાજ્ઞાનં નિગદ્યતે ॥ ૩૦૭ ॥

માટે જ એ અજ્ઞાનને વિદ્વાનો અનિર્વાચ્ય (અમુક સ્વરૂપે કહેવું અશક્ય) કહે છે. તે અજ્ઞાન સમષ્ટિ રૂપે અને વ્યષ્ટિરૂપે બે પ્રકારનું કહેવાય છે. ૩૦૭

સમષ્ટિ અજ્ઞાન : માયા

નાનાત્વેન પ્રતીતાનામજ્ઞાનાનામભેદતઃ ।

પક્ત્વેન સમષ્ટિઃ સ્યાદ્ભૂરુહાણાં વનં યથા ॥ ૩૦૮ ॥

જેમ જુદાં જુદાં વૃક્ષોનું અભેદ દૃષ્ટિએ એકપણું ગણાવાથી

‘વન’ કહેવાય છે, તેમ જુદાં જુદાં જાણાતાં અજ્ઞાનોનું અલેદ દષ્ટિએ એક પણું જાણાતાં ‘સમષ્ટિ અજ્ઞાન’ કહેવાય છે. ૩૦૮

इयं समष्टिरुत्कृष्टा सत्त्वांशोत्कर्षतः पुरा ।

मायेति कथ्यते तज्ज्ञैः शुद्धसत्त्वैकलक्षणा ॥ ૩૦૯ ॥

આ સમષ્ટિ અજ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટ છે; એટલે મોટામાં મોટું છે. તેમાં પ્રથમ સત્ત્વગુણના અંશે વધારેમાં વધારે હોય છે, તેથી તેનું સ્વરૂપ જાણનારા તેને ‘માયા’ કહે છે. શુદ્ધ સત્ત્વગુણ એ જ તેનું લક્ષણ છે. ૩૦૯

માયાયુક્ત ઈશ્વર

मायोपहितचैतन्यं साभासं सत्त्वबृंहितम् ।

सर्वज्ञत्वादिगुणकं सृष्टिस्थित्यंतकारणम् ॥ ૩૧૦ ॥

अव्याकृतं तदव्यक्तमीश इत्यपि गीयते ।

सर्वशक्तिगुणोपेतः सर्वज्ञानावभासकः ॥ ૩૧૧ ॥

स्वतंत्रः सत्यसंकल्पः सत्यकामः स ईश्वरः ।

तस्यैतस्य महाविष्णोर्महाશક્તેર્મહીયસઃ ॥ ૩૧૨ ॥

આ માયારૂપ ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય બ્રહ્મના આભાસવાળું, સત્ત્વગુણની અધિકતાવાળું અને સર્વજ્ઞત્વ આદિ ગુણોવાળું હોઈ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશનું કારણ છે. એ જ અવ્યા-કૃત, અવ્યક્ત અને ઈશ્વર પણ કહેવાય છે. એ સર્વ શક્તિઓ અને ગુણોથી યુક્ત, સર્વ જ્ઞાનના પ્રકાશક, સ્વતંત્ર, સત્ય સંકલ્પોવાળા, સત્ય કામનાવાળા અને ઈશ્વર (સર્વના નિયંતા) છે. વળી, આ મહાવિષ્ણુ મહાશક્તિમાન અને અતિશય મોટા છે; ૩૧૦-૩૧૨

કારણ શરીર

सर्वज्ञत्वेश्वरत्वादिकारणत्वान्मनीषिणः ।

कारणं वपुरित्याहुः समष्टिं सत्त्वबृंहितम् ॥ ૩૧૩ ॥

તેમ જ સર્વજ્ઞપણું તથા ઈશ્વરપણું આદિ ધર્મોનું કારણ છે,

તેથી મહાબુદ્ધિમાન આ ઈશ્વરના શરીરને ' કારણ શરીર ' કહે છે, જે સત્વગુણથી વૃદ્ધિ પામેલું સમષ્ટિ અજ્ઞાન જ છે. ૩૧૩

આનંદપ્રચુરત્વેન સાધકત્વેન કોશવત્ ।

સૈવાનંદમયઃ કોશ इतीशस्य निगद्यते ॥ ૩૧૪ ॥

સર્વોપરમહેતુત્વાત્સુષુત્તિસ્થાનમિષ્યતે ।

પ્રાકૃતઃ પ્રલયો યત્ર શ્રાવ્યતે શ્રુતિર્મિર્મુહઃ ॥ ૩૧૫ ॥

આમાં આનંદ પુષ્કળ છે અને કોશ(અજ્ઞાના)ની પેઠે તે આનંદને સિદ્ધ કરનાર છે, તેથી તેને ઈશ્વરનો ' આનંદમય કોશ ' પણ કહે છે. વળી, તે સર્વ જીવોના ઉપરામનું કારણ છે તેથી તેને સર્વનું સુષુપ્તિસ્થાન કહે છે; જેમાં પાકૃત પ્રલય થાય છે, એમ શ્રુતિઓ વારંવાર સંભળાવે છે. ૩૧૪, ૩૧૫

વ્યષ્ટિ અજ્ઞાન એ જ અવિદ્યા

અને તેથી યુક્ત એ જ જીવાત્મા અથવા પ્રાણ

અજ્ઞાનં વ્યષ્ઠ્યભિપ્રાયાદનેકત્વેન મિચ્યતે ।

અજ્ઞાનવૃત્તયો નાના તત્તદ્ગુણવિલક્ષણાઃ ॥ ૩૧૬ ॥

વનસ્ય વ્યષ્ઠ્યભિપ્રાયાદ્ભૂરુહા इत्यनेकता ।

यथा तथैवाज्ञानस्य व्यष्टितः स्यादनेकता ॥ ૩૧૭ ॥

વ્યષ્ટિર્મલિનસત્ત્વૈશ રજસા તમસા યુતા ।

ततो निकृष्टा भवति योपाधिः प्रत्यगात्मनः ॥ ૩૧૮ ॥

ચૈતન્યં વ્યષ્ઠ્યવચ્છિન્નં પ્રત્યગાત્મેતિ ગીયતે ।

સામાસં વ્યષ્ઠ્યુપહિતં સત્તાદાત્મ્યેન તદ્ગુણૈઃ ॥ ૩૧૯ ॥

અભિભૂતઃ સ જીવાત્મા જીવ इत्यभिधीयते ।

किंचिज्ज्ञत्वानीश्वरत्वसंसारित्वादिधर्मवान् ॥ ૩૨૦ ॥

અસ્ય વ્યષ્ટિરહંકારકારણત્વેન કારણમ્ ।

वपुस्तत्राभिमन्यात्मा प्राज्ञ इत्युच्यते बुधैः ॥ ૩૨૧ ॥

વ્યષ્ટિના અભિપ્રાયથી અજ્ઞાન અનેકરૂપે ભેદ પામે છે. અને તે તે ગુણથી વિલક્ષણ અનેક જાતની અજ્ઞાનની વૃત્તિઓ

તે વ્યપ્તિ અજ્ઞાન છે. જેમ જુદાં જુદાં વૃક્ષો, વનની વ્યપ્તિના અભિપ્રાયથી અનેક છે અને એ રીતે તેઓનું અનેકપણું ગણાય છે, તેમ વ્યપ્તિના અભિપ્રાયથી અજ્ઞાનનું અનેકપણું મનાય છે. આ વ્યપ્તિ-અજ્ઞાન રજોગુણ તથા તમોગુણથી (વધારે) ભિન્ન છે. તેમાં સત્ત્વગુણના અંશે ભલ્લિન (તથા ઓછા) હોય છે, તેથી એ નિકૃષ્ટ એટલે હલકામાં હલકું અથવા ઘણું જ અધમ છે; અને પ્રત્યગાત્માને ઉપાધિરૂપ છે. આ વ્યપ્તિ-અજ્ઞાનથી યુક્ત ચૈતન્ય પ્રત્યગાત્મા કહેવાય છે. એ બ્રહ્મના આભાસવાળું અને વ્યપ્તિ-અજ્ઞાનથી ઢંકાયેલું હોય છે; વળી અજ્ઞાનના ગુણો સાથે એકતા પામીને પરાભવ પામે છે, તેથી ‘જીવાત્મા’ કહેવાય છે. અદ્વૈત-પણું, અનીશ્વરપણું અને સંસારીપણું આદિ એના ધર્મો છે; વ્યપ્તિ-અજ્ઞાન તેના અહંકારનું કારણ છે, તેથી તે જ તેનું શરીર છે; તેમાં અભિમાનવાળા એ આત્માને વિદ્વાનો ‘પ્રાણ’ પણ કહે છે. ૩૧૬-૩૨૧

પ્રાજ્ઞત્વમસ્યૈકાજ્ઞાનભાસકત્વેન સંમતમ્ ।

વ્યપ્તેર્નિકૃષ્ટત્વેનાસ્ય નાનૈકાજ્ઞાનભાસકમ્ ॥ ૩૨૨ ॥

આ કેવળ અજ્ઞાનનો જ પ્રકાશક છે, તેથી આને ‘પ્રાણ’ માન્યો છે; વ્યપ્તિની ન્યૂનતા હોવાથી આ અનેક અજ્ઞાનનો પ્રકાશક નથી. ૩૨૨

ઈશ્વર અને પ્રાણ એક જ

સ્વરૂપાચ્છાદકત્વેનાપ્યાનંદપ્રચુરત્વતઃ ।

કારણં વપુરાનંદમયઃ કોશઃ ક્ષતીર્યતે ॥ ૩૨૩ ॥

આનું કારણ શરીર ‘આનંદમય કોશ’ કહેવાય છે. જો કે તે સ્વરૂપને ઢાંકી દેનાર છે, તોપણ તેનામાં આનંદ પુષ્કળ છે. (તેથી જ તે આનંદમય છે.) ૩૨૩

અસ્યાવસ્થા સુષુપ્તિઃ સ્યાદ્વપ્તાનંદઃ પ્રકૃલ્પ્યતે ।

પપોઽહં સુખમસ્વાપ્સં ન તુ કિંચિદવેમિદષ ॥ ૩૨૪ ॥

इत्यानंदसमुत्कर्षः प्रबुद्धेषु प्रदृश्यते ।

समष्टेरपि च व्यष्टेरुभयोर्वनवृक्षवत् ॥ ३२५ ॥

अभेद एव नो भेदो जात्येकत्वेन वस्तुतः ।

अभेद एव ज्ञातव्यस्तथेशप्राज्ञयोरपि ॥ ३२६ ॥

આની અવસ્થા સુપુષ્પિ છે, જેમાં ઘણો જ આનંદ હોય છે. ‘હું સુખે સૂતો હતો, મેં કંઈ જાણ્યું નથી’ આમ સૂઈને ઊઠેલાં મનુષ્યોમાં એ આનંદથી અધિકતા દેખાય છે.

જેમ વન અને વૃક્ષ સમષ્ટિરૂપે તથા વ્યષ્ટિરૂપે જુદાં છે, પરંતુ તેઓની જાત એક જ હોવાની ખરી રીતે તે એક જ છે, તે જ પ્રમાણે ઈશ્વર અને પ્રાણનો પણ અલેદ જ સમજવો; તેઓ-માં ખરીરીતે લેદ જ નથી. ૩૨૪-૩૨૬

सत्युपाध्योरभिन्नत्वे क भेदस्तद्विशिष्टयोः ।

एकीभावे तरंगाब्ध्योः को भेदः प्रतिबिंबयोः ॥ ३२७ ॥

એ બન્નેની ઉપાધિ પણ એક જ છે, તેથી તેઓ બન્ને ઉપાધિથી યુક્ત છતાં તેઓમાં લેદ ક્યાંથી હોય? જેમ તરંગ અને સમુદ્ર એ બન્ને એક જ છે, તો તેઓમાં જુદાં જુદાં દેખાતાં પ્રતિબિંબોમાં લેદ કેવી રીતે હોય? ૩૨૭

ચોથું શુદ્ધ ચૈતન્ય

अज्ञानतदवच्छिन्नाभासयोरुभयोरपि ।

आधारं शुद्धचैतन्यं यत्तत्तुर्यमितीर्यते ॥ ३२८ ॥

અજ્ઞાન અને તેથી યુક્ત ચિદાભાસ—એ બન્નેનું પણ આધાર જે શુદ્ધ ચૈતન્ય છે, તે તુરીય (ચોથું) કહેવાય છે. ૩૨૮

एतदेवाविविक्तं सदुपाधिभ्यां च तद्गुणैः ।

महावाक्यस्य वाच्यार्थो विविक्तं लक्ष्य इष्यते ॥ ३२९ ॥

આ જ શુદ્ધ ચૈતન્ય ઉપાધિ—માયા અને અજ્ઞાનથી તેમ જ તેના ગુણોથી અલગ ન હોય, ત્યારે તે ‘તત્ત્વમસિ’ એ મહાવાક્યનો વાચ્યાર્થ (ઈશ્વર અને જીવ) કહેવાય છે;

પણ એ જ બન્ને ઉપાધિઓથી જ્યારે અલગ થાય છે, ત્યારે મહાવાક્યનો લક્ષ્યાર્થ (શુદ્ધ ચૈતન્ય) કહેવાય છે. ૩૨૯

અનંતશક્તિસંપન્નો માયોપાધિક ईश्वरः ।

ईक्षामात्रेण सृजति विश्वमेतच्चराचरम् ॥ ૩૩૦ ॥

માયારૂપ ઉપધિવાળા ઈશ્વર અનંત શક્તિઓથી યુક્ત છે. તે કેવળ જોવા માત્રથી જ આ સ્થાવર-જંગમ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. ૩૩૦

ઈશ્વર જ સૃષ્ટિનું કારણ

अद्वितीयस्वमात्रोऽसौ निरुपादान ईश्वरः ।

स्वयमेव कथं सर्वं सृजतीति न शङ्क्यताम् ॥ ૩૩૧ ॥

निमित्तमप्युपादानं स्वयमेव भवन्प्रभुः ।

चराचरात्मकं विश्वं सृजत्यवति लुंपति ॥ ૩૩૨ ॥

એ ઈશ્વર કેવળ અદ્વિતીય આત્મસ્વરૂપ જ છે. તેમનું કોઈ ઉપાદાન કારણ નથી અથવા જગતરચનામાં તેમની પાસે કોઈ ઉપાદાન કારણ નથી, છતાં તે પોતે જ સર્વ જગતને કેવી રીતે સરજે છે? એવી શંકા કરવી નહિ; કેમ કે એ પ્રભુ પોતે જ નિમિત્ત કારણ અને ઉપાદાન કારણ થઈ સ્થાવર-જંગમ જગતને સરજે છે, રજે છે અને સંહારે છે. ૩૩૧, ૩૩૨

स्वप्राधान्येन जगतो निमित्तमपि कारणम् ।

उपादानं तथोपाधिप्राधान्येन भवत्ययम् ॥ ૩૩૩ ॥

यथा लूता निमित्तं च स्वप्रधानतया भवेत् ।

स्वशरीरप्रधानत्वेनोपादानं तथेश्वरः ॥ ૩૩૪ ॥

પોતાની મુખ્યતાએ ઈશ્વર જગતનું નિમિત્ત કારણ છે અને ઉપાધિની મુખ્યતાએ ઉપાદાન કારણ પણ છે. જેમ કરોળિયો પોતાની મુખ્યતાએ બળાંનું નિમિત્ત કારણ છે અને પોતાના શરીરની મુખ્યતાએ ઉપાદાન કારણ પણ છે, તેમ ઈશ્વર (પૂર્વોક્ત-રીતિએ જગતનું) નિમિત્ત તથા ઉપાદાન કારણ છે. ૩૩૩, ૩૩૪

ધૃત્વરની સૃષ્ટિ-સૂક્ષ્મપ્રપંચ

તમઃપ્રધાનપ્રકૃતિવિશિષ્ટાત્પરમાત્મનઃ ।

અમૂત્સકાશાદાકાશમાકાશદ્વાયુરુચ્યતે ॥ ૩૩૫ ॥

વાયોરગ્નિસ્તથૈવાગ્નેરાપોઽદ્વ્યથઃ પૃથિવી ક્રમાત્ ।

શક્તેસ્તમઃપ્રધાનત્વં તત્કાર્યે જાઙ્યદર્શનાત્ ॥ ૩૩૬ ॥

આરંભન્તે કાર્યગુણાન્યે કારણગુણા હિ તે ।

एतानि सूक्ष्मभूतानि भूतमात्रा अपि क्रमात् ॥ ૩૩૭ ॥

તમોગુણની મુખ્યતાવાળી પ્રકૃતિથી યુક્ત થયેલા પરમાત્મા (ધૃત્વર)થી આકાશ થયું, આકાશથી વાયુ થયેલો કહેવાય છે અને વાયુથી અગ્નિ, અગ્નિથી જળ અને જળથી પૃથ્વી એ ક્રમે (ભૂતોની) ઉત્પત્તિ થઈ છે. આનું કારણ (ધૃત્વરની) શક્તિ (પ્રકૃતિ), તમો-ગુણની મુખ્યતાવાળી છે; કારણ કે તેના કાર્યમાં જડતા દેખાય છે. (આવો ન્યાય છે, કે) જેઓ કાર્યના ગુણો આરંભે છે, તે કારણના જ ગુણો હોય છે. (ઉપર દર્શાવેલાં) આ ભૂતો અનુક્રમે સૂક્ષ્મભૂત અથવા ભૂતોની તન્માત્રાઓ પણ કહેવાય છે. ૩૩૫-૩૩૭

एतेभ्यઃ सूक्ष्मभूतेभ्यઃ सूક્ષ્મदेहा भवन्त्यपि ।

स्थूलान्यपि च भूतानि चान्योन्यांશविमेलनात् ॥ ૩૩૮ ॥

આ સૂક્ષ્મ ભૂતોથી સૂક્ષ્મ દેહો ઉત્પન્ન થાય છે; તેમ જ એ સૂક્ષ્મભૂતોના જ અંશો એક બીજા સાથે મળવાથી સ્થૂલ ભૂતો (અને સ્થૂલ શરીરો) પણ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૩૮

લિંગશરીર

अपंचीकृतभूतेभ्यो जातं सप्तदशांगकम् ।

संसारकारणं लिंगमात्मनो भोगसाधनम् ॥ ૩૩૯ ॥

એક બીજા સાથે નહિ મળેલાં-અપંચીકૃત ભૂતોથી સત્તર અંગો વાળું લિંગશરીર ઉત્પન્ન થાય છે. એ સંસારનું કારણ અને આત્માને લોગો લોગવવાનું સાધન છે. ૩૩૯

श्रोत्रादिपंचकं चैव वागादीनां च पंचकम् ।

प्राणादिपंचकं बुद्धिमनसी लिंगमुच्यते ॥ ૩૪૦ ॥

શ્રોત્ર આદિ પાંચ (જ્ઞાનેન્દ્રિયો), વાણી વગેરે પાંચ (કર્મેન્દ્રિયો), પ્રાણ આદિ પાંચ વાયુઓ અને બુદ્ધિ તથા મન-આ (સત્તરનો સમુદાય) લિંગશરીર કહેવાય છે. ૩૪૦

ધ્રોત્વક્ચક્ષુર્જિહ્વાગ્રાણાનિ પંચ જાતાનિ ।

આકાશાદીનાં સત્ત્વાંશેભ્યો ધીન્દ્રિયાણ્યનુક્રમતઃ ॥ ૩૪૧ ॥

શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, જિહ્વા, ગ્રાણુ-(કાન, ચામડી, આંખ, જીભ અને નાક)-આ પાંચ અનુક્રમે આકાશ વગેરે ભૂતોના સાત્ત્વિક અંશોમાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે અને તે જ્ઞાનેન્દ્રિયો કહેવાય છે. ૩૪૧

આકાશાદિગતાઃ પંચ સાત્ત્વિકાંશાઃ પરસ્પરમ્ ।

મિલિત્વૈવાન્તઃકરણમભવત્સર્વકારણમ્ ॥ ૩૪૨ ॥

આકાશ વગેરેમાં રહેલા પાંચ સાત્ત્વિક અંશો એક બીજા સાથે જ્યારે મળે છે, ત્યારે તેમાંથી અંતઃકરણ થાય છે. તે સર્વનું કારણ છે. ૩૪૨

પ્રકાશકત્વાદેતેષાં સાત્ત્વિકાંશત્વમિષ્યતે ।

પ્રકાશકત્વં સત્ત્વસ્ય સ્વચ્છત્વેન યતસ્તતઃ ॥ ૩૪૩ ॥

જે અંશોમાંથી અંતઃકરણ થયું છે, તે અંશો પ્રકાશક છે, તેથી તેઓને સાત્ત્વિક અંશો કહે છે; કારણ કે સત્ત્વગુણ પ્રકાશક અને સ્વચ્છ છે. ૩૪૩

તદંતઃકરણં વૃત્તિભેદેન સ્યાચ્છતુર્વિધમ્ ।

મનો બુદ્ધિરહંકારચિત્તં ચેતિ તદુચ્યતે ॥ ૩૪૪ ॥

એ અંતઃકરણ બુદ્ધિ બુદ્ધિ વૃત્તિઓને લીધે ચાર પ્રકારનું છે; મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત-એ નામે તે કહેવાય છે. ૩૪૪

સંકલ્પાન્મનઃ કલ્પાદુર્બુદ્ધિરર્થસ્ય નિશ્ચયાત્ ।

અભિમાનાદહંકારશ્ચિત્તમર્થસ્ય ચિંતનાત્ ॥ ૩૪૫ ॥

સંકલ્પ કરે છે તેથી 'મન', પદાર્થનો નિશ્ચય કરે છે તેથી 'બુદ્ધિ', અભિમાન કરે છે તેથી 'અહંકાર', અને પદાર્થનો વિચાર કરે છે તેથી 'ચિત્ત' કહેવાય છે. ૩૪૫

મનસ્યપિ ચ બુદ્ધૌ ચ ચિત્તાહંકારયોઃ ક્રમાત્ ।

અંતર્ભાવોઽત્ર બોદ્ધવ્યો લિંગલક્ષણસિદ્ધયે ॥ ૩૪૬ ॥

(ઉપર સત્તરના સમુદાયરૂપ) લિંગશરીરનું લક્ષણ કહ્યું છે, તેને સમજવા માટે અહીં મન અને બુદ્ધિમાં અનુક્રમે ચિત્તનો તથા અહંકારનો સમાવેશ સમજવો. ૩૪૬

ચિંતનં ચ મનોધર્મઃ સંકલ્પાદિર્યથા તથા ।

અંતર્ભાવો મનસ્યેવ સમ્યક્ચિત્તસ્ય સિધ્યતિ ॥ ૩૪૭ ॥

વિચારવું એ મનનો ધર્મ છે; તે જ પ્રમાણે સંકલ્પ-વિકલ્પ કરવા-એ પણ મનનો જ ધર્મ છે; માટે ચિત્તનો મનમાં જ સમાવેશ સારી રીતે થઈ શકે છે. ૩૪૭

દેહાદાવહમિત્યેવ ભાવો દૃઢતરો ધિયઃ ।

દૃશ્યતેઽહંકૃતેસ્તસ્માદંતર્ભાવોઽત્ર યુજ્યતે ॥ ૩૪૮ ॥

બુદ્ધિનો જ દેહ આદિ ઉપર દૃઢ અહંભાવ દેખાય છે, તેથી બુદ્ધિમાં અહંકારનો સમાવેશ કરવો એ યોગ્ય જ છે. ૩૪૮

તસ્માદેવ તુ બુદ્ધેઃ કર્તૃત્વં તદિતરસ્ય કરણત્વમ્ ।

સિધ્યત્યાત્મન ઉભયાદ્વિદ્યાત્સંસારકારણં મોહાત્ ॥ ૩૪૯ ॥

આ કારણે જ બુદ્ધિ કર્તા છે અને બીજાં કારણ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે; વળી આ બન્ને જ આત્માને મોહનું કારણ થઈ સંસારનું કારણ થાય છે એમ સમજવું. ૩૪૯

વિજ્ઞાનમય કૌશ

વિજ્ઞાનમયકોશઃ સ્યાદ્બુદ્ધિર્જ્ઞાનેન્દ્રિયૈઃ સહ ।

વિજ્ઞાનપ્રચુરત્વેનાપ્યાચ્છાદકતયાત્મનઃ ॥ ૩૫૦ ॥

વિજ્ઞાનમયકોશોઽયમિતિ વિદ્વદ્ધિરુચ્યતે ।

એ બુદ્ધિ, જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સાથે મળી વિજ્ઞાનમય કૌશ બને છે. એમાં વિજ્ઞાન પુષ્કળ છે તેથી તેને વિદ્વાનો ‘વિજ્ઞાનમય’ કહે છે; અને આત્માને તે ઢાંકી દે છે તેથી તેને ‘કૌશ’ કહે છે. ૩૫૦

અયં મહાનહંકારવૃત્તિમાન્કર્તૃલક્ષણઃ ।

સર્વસંસારનિર્વોદા વિજ્ઞાનમયશબ્દભાક્ ॥ ૩૫૧ ॥

‘વિજ્ઞાનમય’ શબ્દથી કહેવાતો આ કેશ મહાન છે, અહંકારની વૃત્તિવાળો છે, કર્તારૂપ લક્ષણવાળો છે અને સઘળા સંસારને ચલાવી રહ્યો છે. ૩૫૧

અહં મમેત્યેવ સદાભિમાનં દેહેન્દ્રિયાદૌ કુરુતે ગૃહાદૌ ।

જીવાભિમાનઃ પુરુષોડયમેવ કર્તા ચ ભોક્તા ચ સુખી ચ દુઃખી ॥ ૩૫૨ ॥

(ચેતન્યના પ્રતિબિંબવાળો) આ જ (વિજ્ઞાનમય કેશ) જીવ-પણાના અભિમાનવાળો પુરુષ બની દેહ-ઇન્દ્રિયો વગેરે ઉપર અને ઘર વગેરે ઉપર ‘હું-મારું’ એવું સદા અભિમાન કરે છે; અને એ જ કર્તા, ભોક્તા, સુખી અને દુઃખી થાય છે. ૩૫૨

સ્વાસનાપ્રેરિત एव नित्यं करोति कर्माभयलक्षणं च ।

भुंक्ते तदुत्पन्नफलं विशिष्टं सुखं च दुःखं च परत्र चात्र ॥ ૩૫૩ ॥

પોતાની વાસનાથી પ્રેરાયેલો આ જ નિત્ય સારાં-નરસાં-ખન્ને જાતનાં કર્મો કરે છે; અને તેથી જીવજેલાં ખન્ને જાતનાં ફળરૂપ-સુખ-દુઃખને આ લોકમાં ને પરલોકમાં ભોગવે છે. ૩૫૩

नानायोनिस्सहस्रेषु जायमानो मुहुर्मुहुः ।

म्रियमाणो भ्रमत्येष जीवः संसारमंडले ॥ ૩૫૪ ॥

આ જીવ અનેક હજારે યોનિયોમાં વારંવાર જન્મે છે, મરે છે ને સંસારચક્રમાં ભ્રમે છે. ૩૫૪

મનોમય કેશ

मनो मनोमयः कोशो भवेज्ज्ञानेन्द्रियैः सह ।

प्राचुर्यं मनसो यत्र दृश्यतेऽसौ मनोमयः ॥ ૩૫૫ ॥

મન, જ્ઞાનેન્દ્રિયો સાથે મળી ‘મનોમય કેશ’ બને છે. એમાં મનની મુખ્યતા દેખાય છે તેથી એ મનોમય છે. ૩૫૫

ચિંતાવિષાદહર્ષાદ્યાઃ કામાદ્યા અસ્ય વૃત્તયઃ ।

મનુતે મનસૈવૈષ ફલં કામયતે બહિઃ ।

યતતે કુરુતે ભુંકે તન્મનઃ સર્વકારણમ્ ॥ ૩૫૬ ॥

ચિંતા, ખેદ, હર્ષ વગેરે અને ઇચ્છા-કામનાં વગેરે આ મનોમયની વૃત્તિઓ છે. આ મનવડે જ વિચાર કરે છે અથવા સંકલ્પ-વિકલ્પો કરે છે; અને પછી બહાર (તેનું) ફળ ઇચ્છે છે. આમ મન જ ચત્ત કરે છે, કર્મ કરે છે અને તેનાં ફળ ભોગવે છે, તેથી સર્વનું કારણ એ જ છે. ૩૫૬

મનો હ્યમુપ્ય પ્રણવસ્ય હેતુરંતર્બહિશ્ચાર્થમનેન વેત્તિ ।

શૃણોતિ જિઘ્રત્યમુનૈવ ચેક્ષતે વક્તિ સ્પૃશત્યત્તિ કરોતિ સર્વમ્ ॥ ૩૫૭ ॥

મન જ આ જીવને અંદર ને બહાર દોરી જાય છે અને મન વડે જ સર્વ પદાર્થોને તે જાણે છે. વળી આ મનથી જ જીવ સાંભળે છે, સૂંધે છે, જુએ છે, ખેંચે છે, અડકે છે, ખાય છે અને બધું કરે છે. ૩૫૭

બંધશ્ચ મોક્ષો મનસૈવ પુંસામર્થોઽપ્યનર્થોઽપ્યમુનૈવ સિધ્યતિ ।

શુદ્ધેન મોક્ષો મલિનેન બંધો વિવેકતોઽથાઽપ્યવિવેકતોઽન્યઃ ॥ ૩૫૮ ॥

મનને લીધે જ મનુષ્યોને બંધન અને મોક્ષ થાય છે; તેમ જ એ મનથી જ અર્થ અને અનર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. શુદ્ધ મનથી વિવેક થતાં મોક્ષ થાય છે અને મલિન મનથી અવિવેક થતાં બંધન થાય છે. ૩૫૮

રજસ્તમોભ્યાં મલિનં ત્વશુદ્ધમજ્ઞાનજં સત્ત્વગુણેન રિક્તમ્ ।

મનસ્તમોદોષસમન્વિતત્વાજ્ઞાત્વમોહાલસતાપ્રમાદૈઃ ।

તિરસ્કૃતં સન્ન તુ વેત્તિ વાસ્તવં પદાર્થતત્ત્વં હ્યુપલભ્યમાનમ્ ॥ ૩૫૯ ॥

રજોદોષૈર્યુક્તં યદિ ભવતિ વિક્ષેપકગુણૈઃ

પ્રતીપૈઃ કામાદૈરનિશમભિભૂતં વ્યથયતિ ।

કથંચિત્સૂક્ષ્માર્થાવગતિમદપિ આમ્યતિ ભ્રુશં

મનોદીપો યદ્વત્પ્રવલમરુતા ધ્વસ્તમહિમા ॥ ૩૬૦ ॥

આ મન સત્ત્વગુણથી રહિત થઈ કેવળ રજોગુણ અને તમોગુણથી યુક્ત બને છે, ત્યારે મલિન અને અશુદ્ધ થઈ કેવળ અજ્ઞાનથી જન્મેલું જ બની જાય છે. વળી, તમોગુણના દોષથી યુક્ત થવાને લીધે મન જડતા, મોહ, આળસ અને પ્રમાદથી તિરસ્કાર પામી સત્ વસ્તુને જાણતું નથી અને પદાર્થોનું વાસ્તવિક તત્ત્વ મળતું હોય છતાં સમજતું નથી. એ રીતે કેવળ રજોગુણના દોષોથી યુક્ત થાય છે, તો (સન્માર્ગથી) વિરુદ્ધ અને આડા-અવળા ખેંચી જતા-વિક્ષેપક ગુણો-કામ વગેરેથી પરાભવ પામીને મન જીવને હેરાન કરે છે. એ વેળા તે મનરૂપી દીવો સૂક્ષ્મ પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવનારો છે છતાં અતિ-શય ભ્રમવા લાગે છે અને કોઈ પ્રકારે તેનો મહિમા નાશ પામે છે; જેમ પ્રબળ વાયુથી દીવો ડાલવા લાગે છે અને તેનો મહિમા નાશ પામે છે. ૩૫૯, ૩૬૦

તતો મુમુક્ષુર્ભવબંધમુક્ત્યૈ રજસ્તમોભ્યાં ચ તદીયકાર્યૈઃ ।
વિયોજ્ય ચિત્તં પરિશુદ્ધસત્ત્વં પ્રિયં પ્રયત્નેન સદૈવ કુર્યાન્ ॥૩૬૧॥

માટે મુમુક્ષુએ સંસારરૂપ બંધનથી છૂટી જવા સારુ મનને રજોગુણ, તમોગુણ અને તે બંનેનાં કાર્યોથી સદાકાળ છૂટું પાડી કાળજીપૂર્વક શુદ્ધ સત્ત્વગુણમય અને તે ઉપર જ પ્રીતિવાળું કરવું જોઈએ. ૩૬૧

गर्भावासजनिप्रणाशनजराव्याध्यादिषु प्राणिनां
यद्दुःखं परिदृश्यते च नरके तच्चित्तयित्वा मुहुः ।
दोषानेव विलोक्य सर्वविषयेष्वाशां विमुच्याभित-
श्चित्तग्रंथिविमोचनाय सुमतिः सत्त्वं समालंबताम् ॥३६२॥

સારી બુદ્ધિવાળા મનુષ્યે ગર્ભાવાસ, જન્મ, મૃત્યુ, ઘડપણ, રોગ વગેરેનો અને નરકમાં પ્રાણીઓને જે દુઃખ દેખાય છે, તેનો વારંવાર વિચાર કરવો; સર્વ વિષયો તરફ દોષો જ જોવા; અને સર્વ પ્રકારની આશાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો. આટલું કર્યા પછી

ચિત્તરૂપી ગાંઠને છોડી નાખવા સત્ત્વગુણનો આશ્રય લેવો. ૩૬૨
યમેષુ નિરતો યસ્તુ નિયમેષુ ચ યત્નતઃ ।

વિવેકિનસ્તસ્ય ચિત્તં પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥ ૩૬૩ ॥

જે વિવેકી થયો તથા નિયમોમાં કાળજીથી તત્પર રહે છે,
તેનું ચિત્ત પ્રસન્નતા (એટલે નિર્મળતા) ને પામે છે. ૩૬૩

આસુરીં સંપદં ત્યક્ત્વા ભજેદ્યો દૈવસંપદમ્ ।

મોક્ષૈકકાંક્ષયા નિત્યં તસ્ય ચિત્તં પ્રસીદતિ ॥ ૩૬૪ ॥

જે મનુષ્ય આસુરી સંપત્તિનો ત્યાગ કરી દેવળ મોક્ષની
ધંધાથી દૈવી સંપત્તિને સેવે છે, તેનું ચિત્ત નિત્ય પ્રસન્ન (નિર્મળ)
રહે છે. ૩૬૪

પરદ્રવ્યપરદ્રોહપરનિંદાપરસ્ત્રિયઃ ।

નાલંબતે મનો યસ્ય તસ્ય ચિત્તં પ્રસીદતિ ॥ ૩૬૫ ॥

પારકું દ્રવ્ય, પારકો દ્રોહ, પારકી નિંદા અને પારકી
સ્ત્રીઓ તરફ જેનું મન જતું નથી, તેનું ચિત્ત નિર્મળ થાય છે. ૩૬૫

આત્મવત્સર્વભૂતેષુ યઃ સમત્વેન પश्यति ।

સુખં દુઃખં વિવેકેન તસ્ય ચિત્તં પ્રસીદતિ ॥ ૩૬૬ ॥

જે મનુષ્ય, ‘પોતાની પેઠે જ સર્વ પ્રાણીઓને સુખ-દુઃખ
સરખાં થાય છે’ એમ વિવેકથી જુએ છે, તેનું ચિત્ત નિર્મળ
થાય છે. ૩૬૬

અત્યંતં શ્રદ્ધયા ભક્ત્યા ગુરુમીશ્વરમાત્મનિ ।

યો ભજત્યનિશં ક્ષાંતસ્તસ્ય ચિત્તં પ્રસીદતિ ॥ ૩૬૭ ॥

જે મનુષ્ય અત્યંત શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી ગુરુનું તથા
ધર્શનનું આત્મસ્વરૂપે નિરંતર ભજન કરે છે અને નિત્ય ક્ષમા-
ગુણવાળો હોય છે, તેનું ચિત્ત નિર્મળ થાય છે. ૩૬૭

શિષ્ટાન્નમીશાર્ચનમાર્યસેવાં તીર્થાટનં સ્વાશ્રમધર્મનિષ્ઠામ્ ।

યમાનુષર્ક્તિં નિયમાનુવૃત્તિં ચિત્તપ્રસાદાય વદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥ ૩૬૮ ॥

સજ્જન લોકોનું અન્ન, ધર્શનનું પૂજન, આર્ય (શ્રેષ્ઠ)

પુરુષોની સેવા, તીર્થાટન, પોતાના આશ્રમધર્મમાં નિષ્ઠા, 'યમમાં' આસક્તિ અને 'નિયમનું' અનુસરણ-આટલાં ચિત્તને નિર્મળ કરનારાં છે, એમ તેના અનુભવી-વિદ્વાનો કહે છે. ૩૬૮

કદ્વમ્લલવણાત્યુણ્ણતીક્ષ્ણરૂક્ષવિદાહિનામ્ ।

પૂતિપર્યુષિતાદીનાં ત્યાગઃ સત્ત્વાય કલ્પતે ॥ ૩૬૯ ॥

કડવા, ખાટા, ખારા, અતિ ગરમ, તીખા, લૂખા, અત્યંત ઢાહ કરનારા, દુર્ગંધી અને વાસી પદાર્થોનો ત્યાગ સત્ત્વગુણને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ થાય છે. ૩૬૯

શ્રુત્યા સત્ત્વપુરાણાનાં સેવયા સત્ત્વવસ્તુનઃ ।

અનુવૃત્યા ચ સાધૂનાં સત્ત્વવૃત્તિઃ પ્રજાયતે ॥ ૩૭૦ ॥

સાત્ત્વિક પુરાણો સાંભળવાથી, સાત્ત્વિક વસ્તુ સેવવાથી અને સજ્જનોને અનુસરવાથી સત્ત્વગુણવાળી વૃત્તિ ઊપજે છે. ૩૭૦
યસ્ય ચિત્તં નિર્વિષયં હૃદયં યસ્ય શીતલમ્ ।

તસ્ય મિત્રં જગત્સર્વં તસ્ય મુક્તિઃ કરસ્થિતા ॥ ૩૭૧ ॥

જેનું ચિત્ત વિષયોરહિત હોય અને જેનું હૃદય શીતલ-શાંત હોય, તેનું સર્વ જગત મિત્ર બને છે; અને મુક્તિ તેની હથેળીમાં જ રહે છે. ૩૭૧

હિતપરિમિતભોજી નિત્યમેકાન્તસેવી

સકૃદુચિત્તહિતોક્તિઃ સ્વલ્પનિદ્રાવિહારઃ ।

અનુનિયમનશીલો યો ભજત્યુક્તકાલે

સ લભત દ્વહ શીઘ્રં સાધુ ચિન્તપ્રસાદમ્ ॥ ૩૭૨ ॥

જે મનુષ્ય હિતકારક પ્રમાણુસર લોચન કરે, નિત્ય એકાંત સેવે, એક જ વાર યોગ્ય હિત વચન બોલે, અતિ અલ્પ નિદ્રા અને વિહાર કરે, દરેક નિયમો બરાબર પાળે અને જે કાળે જે કરવાનું કહ્યું છે તે બરાબર કરે, તે આ લોકમાં જલદી ઉત્તમ

૧-૨ યમના તથા નિયમના સ્વરૂપ માટે 'અપરોક્ષાનુભૂતિ' ગ્રંથના ૧૦૪ અને ૧૦૫ માં શ્લોકમાં જોવું.

પ્રકારની ચિત્તની નિર્મળતાને પામે છે. ૩૭૨

चित्तप्रसादेन विनावगन्तुं बंधं न शक्नोति परात्मतत्त्वम् ।

તત્વાવગત્યા તુ વિના વિમુક્તિર્ન સિધ્યતિ બ્રહ્મસહસ્રકોટિષુ ॥૩૭૩॥

ચિત્તની નિર્મળતા વિના બંધનને કે પરમાત્મારૂપ તત્ત્વને મનુષ્ય જાણી શકતો નથી; અને એ તત્ત્વના જ્ઞાન વિના પ્રાદ્વક્ષ્ય તરીકેના હજારો કે કરોડો જન્મે પણ મુક્તિ મળતી નથી. ૩૭૩
મનઃપ્રસાદઃ પુરુષસ્ય બંધો મનઃપ્રસાદો ભવબન્ધમુક્તિઃ ।

મનઃપ્રસાદાધિગમાય તસ્માન્મનોનિરાસં વિદધીત વિદ્વાન્ ॥૩૭૪॥

મનની પ્રસન્નતા (એટલે વિષયો ઉપરની પ્રીતિ) એ મનુષ્યને બંધનરૂપ છે; અને મનની પ્રસન્નતા (એટલે વિષય ઉપરના વૈરાગ્યવાળી નિર્ગુણ સ્થિતિ) એ સંસારરૂપ બંધનથી છોડાવનાર-મુક્તિ છે; માટે એવી માનસિક પ્રસન્નતા મેળવવાને વિદ્વાન મનુષ્યે (વિષયવાસનાથી યુક્ત) મનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૩૭૪

पांथ कर्मेन्द्रियो अने तेनी उत्पत्ति

पंचानामेव भूतानां रजौशेभ्योऽभवन्क्रमात् ।

વાકપાણિપાદપાયૂપસ્થાનિ કર્મેન્દ્રિયાણ્યનુ ॥ ૩૭૫ ॥

પાંચ ભૂતોના જ રજોગુણના અંશોથી અનુક્રમે વાણી, હાથ, પગ, ગુદા અને ઉપસ્થ-ગુહ્યેન્દ્રિય-આ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થઈ છે. ૩૭૫

पांथ वायु अने तेनी उत्पत्ति

समस्तेभ्यो रजौशेभ्यो व्योमादीनां क्रियात्मकाः ।

પ્રાણાદયઃ સમુત્પન્નાઃ પંચાપ્યાંતરવાયવઃ ॥ ૩૭૬ ॥

આકાશ વગેરે ભૂતોના સમસ્ત રજોગુણના અંશોથી ક્રિયા-સ્વરૂપ પ્રાણ વગેરે (વાયુઓ) ઉત્પન્ન થયા છે. એ પાંચે (શરીર-ની) અંદરના વાયુઓ છે. ૩૭૬

प्राणः प्राग्गमनेन स्यादपानोऽवाग्गमनेन च ।

વ્યાનસ્તુ વિષ્વગ્ગમનાદુત્ક્રાન્ત્યોદાન ઇપ્યતે ॥ ૩૭૭ ॥

અશિતાન્નરસાદીનાં સમીકરણધર્મતઃ ।

સમાન હત્યભિપ્રેતો વાયુર્યસ્તેષુ પંચમઃ ॥ ૩૭૮ ॥

(શરીરમાં) પૂર્વ તરફ જાય છે, તે પ્રાણ છે; દક્ષિણ તરફ જાય છે, તે અપાન છે; ચારે બાજુ જાય છે, તે વ્યાન છે; ઉંચે જાય છે, તે ઉદ્ધાન છે; અને બાધેલા અન્નના રસ વગેરેને એકસરખા કરનારો છે, તેને સમાન વાયુ કહ્યો છે. આ તે વાયુઓમાં પાંચમો છે. ૩૭૭, ૩૭૮

ક્રિયૈવ દિશ્યતે પ્રાયઃ પ્રાણકર્મેન્દ્રિયેષ્વલમ્ ।

તતસ્તેષાં રજોશેખ્યો જનિરંગીકૃતા બુધૈઃ ॥ ૩૭૯ ॥

આ પ્રાણાદિ વાયુઓમાં તથા કર્મેન્દ્રિયોમાં વધારે પ્રમાણમાં લગભગ ક્રિયા જ દેખાય છે, તેથી વિદ્વાનોએ તેઓની ઉત્પત્તિ રજોગુણના અંશોથી સ્વીકારી છે. ૩૭૯

રાજસીં તુ ક્રિયાશક્તિં તમઃશક્તિં જડાત્મિકામ્ ।

પ્રકાશરૂપિણીં સત્ત્વશક્તિં પ્રાદુર્મહર્ષયઃ ॥ ૩૮૦ ॥

મહર્ષિઓ કહે છે, કે ક્રિયાશક્તિ રજોગુણી હોય છે, તમોગુણની શક્તિ જડરૂપ હોય છે અને સત્ત્વગુણની શક્તિ પ્રકાશરૂપ હોય છે. ૩૮૦

પ્રાણમય કોશ

एते प्राणादयः पंच पंचकर्मेन्द्रियैः सह ।

भवेत्प्राणमयः कोशः स्थूलो येनैव चष्टते ॥ ૩૮૧ ॥

આ પ્રાણ વગેરે પાંચ, પાંચે કર્મેન્દ્રિયો સાથે મળી પ્રાણમય કોશ બને છે. એ સ્થૂલ છે, જેને લીધે જ પ્રાણી ચેષ્ટા કરે છે. ૩૮૧

यद्यन्निष्पाद्यते कर्म पुण्यं वा पापमेव वा ।

वागादिभिश्च वपुषा तत्प्राणमयकर्तृकम् ॥ ૩૮૨ ॥

વાણી વગેરેથી અને શરીરથી ને જે પુણ્ય કે પાપકર્મ કરવામાં આવે છે, તેમાં 'પ્રાણમય કોશ' કર્તા છે. ૩૮૨

વાયુનોચ્છાલિતો વૃક્ષો નાનારૂપેણ ચેષ્ટતે ।
 તસ્મિન્વિનિશ્ચલે સોઽપિ નિશ્ચલઃ સ્યાદથા તથા ॥ ૩૮૩ ॥
 પ્રાણકર્મેન્દ્રિયૈર્દેહઃ પ્રેર્યમાણઃ પ્રવર્તતે ।
 નાનાક્રિયાસુ સર્વત્ર વિહિતાવિહિતાદિષુ ॥ ૩૮૪ ॥

જેમ વાયુએ ડાલાવેલું ઝાડ અનેક ણાણુ ડાલે છે, પણ
 એ વાયુ જો સ્થિર હોય છે તો ઝાડ પણ સ્થિર જ હોય છે,
 તેમ પ્રાણુ અને કર્મેન્દ્રિયો પ્રેરણા કરે છે ત્યારે જ શરીર, શાસ્ત્રે
 કહેલી અને નહિ કહેલી અનેક જાતની સર્વ ક્રિયાઓમાં
 પ્રવૃત્તિ કરે છે. ૩૮૩, ૩૮૪

સમષ્ટિ લિંગશરીર

હિરણ્યગર્ભ, સૂત્રાત્મા અથવા પ્રાણુ

કોશત્રયં મિલિત્વૈતદ્વપુઃ સ્યાત્સૂક્ષ્મમાત્મનઃ ।
 અતિસૂક્ષ્મતયા લીનસ્યાત્મનો ગમકત્વતઃ ॥ ૩૮૫ ॥
 લિંગમિત્યુચ્યતે સ્થૂલાપેક્ષયા સૂક્ષ્મમિપ્યતે ।
 સર્વં લિંગવપુર્જાતમેકધીચિપયત્વતઃ ॥ ૩૮૬ ॥
 સમષ્ટિઃ સ્યાત્તરુગણઃ સામાન્યેન વનં યથા ।
 ઇતત્સમપ્ર્યુપહિતં ચૈતન્યં સફલં જગુઃ ॥ ૩૮૭ ॥
 હિરણ્યગર્ભઃ સૂત્રાત્મા પ્રાણ इत्यपि पण्डिताः ।
 હિરણ્યમયે બુદ્ધિગર્ભે પ્રચક્ષાસ્તિ હિરણ્યવત્ ॥ ૩૮૮ ॥
 હિરણ્યગર્ભ इत्यस्य व्यपदेशस्ततो मतः ।
 સમસ્તલિંગદેહેષુ સૂત્રવન્મણિપંક્તિષુ ।
 व्याप्य स्थितत्वात्સूत्रात्મા प्राणनात्प्राण उच्यते ॥ ૩૮૯ ॥

(ઉપર જણાવેલા) ત્રણ કોશ મળીને સૂક્ષ્મ શરીર બને
 છે; તે અતિસૂક્ષ્મરૂપે રહેલા આત્માને જણાવનાર છે તેથી 'લિંગ'
 શરીર પણ કહેવાય છે; અને સ્થૂલશરીર કરતાં સૂક્ષ્મ ગણાય
 છે. જેમ સર્વ વૃક્ષોનો સમુદાય સામાન્ય રૂપે 'વન' કહેવાય છે,
 તેમ સર્વ લિંગશરીરોનો સમુદાય સામાન્યરૂપે એક જ જ્ઞાનનો

વિષય થતાં ‘સમષ્ટિ લિંગશરીર’ કહેવાય છે; એ સમષ્ટિ લિંગ-શરીરરૂપ ઉપાધિવાળું જે ચૈતન્ય છે, તેને ‘સદ્ગત’ કહે છે અને એને જ પંડિતો ‘હિરણ્યગર્ભ’, સૂત્રાત્મા તથા ‘પ્રાણ’ પણ કહે છે. પ્રકાશમય બુદ્ધિના મધ્ય ભાગમાં હિરણ્ય(સુવર્ણ)ની પેઠે એ પ્રકાશે છે, માટે એને ‘હિરણ્યગર્ભ’ કહે છે; તેમ જ મણુકાની પંક્તિમાં (સૂત્ર) દોરાની પેઠે સમસ્ત લિંગશરીરોમાં વ્યાપીને તે રહેલ છે, તેથી એને ‘સૂત્રાત્મા’ કહે છે; અને સર્વને જીવાડે છે તેથી એ ‘પ્રાણ’ કહેવાય છે. ૩૮૫-૩૮૬

વ્યષ્ટિ લિંગશરીર અને તૈજસ

नैकधीविषयत्वेन लिंगं व्यष्टिर्भवत्यथ ।

यदेतद्व્યष्ट્યુપहितं चिदाभाससमन्वितम् ॥ ૩૯૦ ॥

चैतन्यं तैजस इति निगदन्ति मनीषिणः ।

तेजोमयान्तःकरणोपाधित्वेनैव तैजसः ॥ ૩૯૧ ॥

છટાં છટાં અનેક જ્ઞાનનું વિષય થતાં એ જ લિંગશરીર ‘વ્યષ્ટિ’ રૂપે થાય છે. એ ‘વ્યષ્ટિ’ લિંગશરીરરૂપ ઉપાધિવાળાં અને ચૈતન્યના આભાસથી યુક્ત ચૈતન્યને વિદ્વાનો ‘તૈજસ’ એ નામે કહે છે. એ તેજોમય-અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિથી યુક્ત છે, તેથી જ એને ‘તૈજસ’ કહે છે. ૩૯૦, ૩૯૧

स्थूलात्सूक्ष्मतया व्यष्टिरस्य सूक्ष्मवपुर्मतम् ।

अस्य जागरसंस्कारमयत्वाद्बुद्ध्यते ॥ ૩૯૨ ॥

આ તૈજસનું શરીર સ્થૂલ શરીર કરતાં અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે; એના એ શરીરને જ ‘વ્યષ્ટિ’ સૂક્ષ્મ શરીર માન્યું છે; અને તૈજસ, જાગ્રત અવસ્થાના સંસ્કારોમય હોય છે તેથી જ એનું એ શરીર કહેવાય છે. ૩૯૨

स्वप्ने जागरकालीनवासनापरिकल्पितान् ।

तैजसो विषयान्भुंक्ते सूक्ष्मार्थान्सूक्ष्मवृत्तिभिः ॥ ૩૯૩ ॥

વળી એ તૈજસ, સ્વપ્નમાં જાગ્રત અવસ્થાની વાસનાઓએ

હૃદયી કાઢેલા સૂક્ષ્મ પદાર્થોરૂપી વિષયોને (અંતઃકરણની) સૂક્ષ્મ વૃત્તિઓદ્વારા લોગવે છે. ૩૯૩

સમષ્ટેરપિ ચ વ્યષ્ટે: સામાન્યેનૈવ પૂર્વવત્ ।

અભેદ એ જ્ઞાતવ્યો જાત્યૈકત્વે કુતો મિદા ॥ ૩૯૪ ॥

(ઉપર દર્શાવેલાં) સમષ્ટિ તથા વ્યષ્ટિ લિંગશરીરો સમાન જ છે, તેથી પૂર્વની પેઠે તેઓનો અભેદ જ સમજવો; કારણ કે જેની બાત એક જ હોય તેમાં ભેદ ક્યાંથી હોય ? ૩૯૪

દ્વયોરુપાધ્યોરેકત્વે તયોરપ્યભિમાનિનો: ।

સૂત્રાત્મનસ્તૈજસસ્યાપ્યભેદ: પૂર્વવન્મત: ॥ ૩૯૫ ॥

એમ એ સમષ્ટિ તથા વ્યષ્ટિ-લિંગશરીરરૂપ બન્ને ઉપાધિ એક જ છે, તેથી એ બન્નેના અભિમાની સૂત્રાત્મા તથા તૈજસને પણ પૂર્વની પેઠે એક જ માન્યા છે. ૩૯૫

સ્થૂલ પ્રપંચ

एवं सूक्ष्मप्रपंचस्य प्रकारः शास्त्रसंमतः ।

અથ સ્થૂલપ્રપંચસ્ય પ્રકારઃ કથ્યતે શ્રુણુ ॥ ૩૯૬ ॥

એ રીતે શાસ્ત્રોથી સંમત સૂક્ષ્મપ્રપંચનો પ્રકાર કહ્યો; હવે સ્થૂલ પ્રપંચનો પ્રકાર કહેવાય છે, તે સાંભળ. ૩૯૬

तान्येव सूक्ष्मभूतानि व्योमादीनि परस्परम् ।

પંચીકૃતાનિ સ્થૂલાનિ ભવન્તિ શ્રુણુ તત્ક્રમમ્ ॥ ૩૯૭ ॥

એ જ આકાશાદિ સૂક્ષ્મ ભૂતો પરસ્પર (મળી) પંચીકૃત સ્થૂલ ભૂતો બને છે, તેનો ક્રમ તું સાંભળ. ૩૯૭

પંચીકરણ અને સ્થૂલભૂતો

खादीनां भूतमेकैकं सममेव द्विधा द्विधा ।

વિભજ્ય ભાગં તન્નાયં ત્યક્ત્વા ભાગં દ્વિતીયકમ્ ॥ ૩૯૮ ॥

ચતુર્થા સુવિભજ્યાથ તમેકૈકં વિનિશ્ચિપેત્ ।

ચતુર્ણાં પ્રથમે ભાગે ક્રમેણ સ્વાર્ધમંતરા ॥ ૩૯૯ ॥

તતો વ્યોમાદિભૂતાનાં ભાગાઃ પંચ ભવન્તિ તે ।

સ્વસ્વાર્ધભાગેનાન્યેભ્યઃ પ્રાપ્તં ભાગચતુષ્ટયમ્ ॥ ૪૦૦ ॥

સંયોજ્ય સ્થૂલતાં યાન્તિ વ્યોમાદીનિ યથાક્રમમ્ ।

અમુખ્ય પંચીકરણસ્યાપ્રામાણ્યં ન શંક્યતામ્ ॥ ૪૦૧ ॥

ઉપલક્ષણમસ્યાપિ તત્ત્રિવૃત્તકરણશ્રુતિઃ ।

આકાશ વગેરે ભૂતોમાંના પ્રત્યેક ભૂતને સરખા બે બે ભાગે કરવાં; પછી તેઓના પ્રથમ અર્ધ ભાગને છોડી દઈ બીજા અર્ધભાગના ચાર ચાર ભાગ કરવા; તે ચાર ચાર ભાગમાંથી એક એક ભાગને પોતપોતાના અર્ધા ભાગ સિવાયના પ્રથમ જુદા રાખી મૂકેલા એક એક અર્ધા ભાગમાં અનુક્રમે ઉમેરવા. આમ કરવાથી આકાશાદિ પાંચે ભૂતોના તે પાંચ પાંચ ભાગો બને છે; અને પોતપોતાના અર્ધા ભાગ સિવાયના બીજા (ચાર ભૂતોના) ચાર ભાગો પોતાને જે મળ્યા હોય છે, તેઓ સાથે જોડાઈને અનુક્રમે તે આકાશાદિ ભૂતો સ્થૂલપણને પામે છે. (આનું નામ પંચીકરણ કહેવાય છે.) આ પંચીકરણ પ્રામાણિક નથી એમ શંકા ન કરવી; કારણ કે ત્રિવૃત્તકરણની પ્રસિદ્ધ શ્રુતિ આ પંચીકરણને જ જણાવે છે. ૩૯૮-૪૦૧

પંચાનામપિ ભૂતાનાં શ્રૂયતેऽન્યત્ર સંભવઃ ॥ ૪૦૨ ॥

તતઃ પ્રામાણિકં પંચીકરણં મન્યતાં બુદ્ધૈઃ ।

પ્રત્યક્ષાદિવિરોધઃ સ્યાદન્યથા ક્રિયતે યદિ ॥ ૪૦૩ ॥

વળી (આ રીતે પંચીકૃત બનેલાં) પાંચે ભૂતોની ઉત્પત્તિ બીજી શ્રુતિઓમાં પણ સંભળાય છે, તેથી વિદ્વાનોએ આ પંચીકરણને પ્રામાણિક જ માનવું; અને આ જો બીજી રીતે કરવામાં આવે, તો પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણ સાથે પણ વિરોધ આવે. ૪૦૨, ૪૦૩

આકાશવાય્વોર્ધર્મસ્તુ વહ્ન્યાદાવુપલભ્યતે ।

યથા તથાકાશવાય્વોર્નાગ્ન્યાદેર્ધર્મ ईक्ष्यते ॥ ૪૦૪ ॥

અતોऽપ્રામાણિકમિતિ ન કિંચિદપિ ચિંત્યતામ્ ।

સ્વાંશવ્યાસિશ્ચ સ્વવ્યાસિર્વિચિતે પાવકાદિષુ ॥ ૪૦૫ ॥

તેનોપલભ્યતે શબ્દઃ કારણસ્યાતિરેકતઃ ।

તથા નભસ્વતો ધર્મોઽપ્યગ્ન્યાદાબુપલભ્યતે ॥ ૪૦૬ ॥

ન તથા વિદ્યતે વ્યાપ્તિર્વહ્ન્યાદેઃ खनभस्वतोः ।

સૂક્ષ્મત્વાદંશકવ્યાપ્તેરતદ્ધર્મો નોપલભ્યતે ॥ ૪૦૭ ॥

કારણ કે આકાશ અને વાયુનો ધર્મ અગ્નિ વગેરેમાં જેવો જણાય છે, તેવો આકાશમાં ને વાયુમાં અગ્નિ વગેરેનો ધર્મ દેખાતો નથી; માટે ‘આ પંચીકરણ અપ્રામાણિક છે’ એમ લગાડે વિચાર કરવો નહિ. વળી અગ્નિ વગેરેમાં આકાશના અંશેનું વ્યાપવું છે, તેથી જ તેઓમાં આકાશ(પોલાણ)નું વ્યાપવું જણાય છે; તેમ જ કારણ(આકાશ)ની અધિકતા હોવાથી તેઓમાં શબ્દ પણ જણાય છે. એ જ પ્રમાણે વાયુનો ધર્મ પણ અગ્નિ વગેરેમાં જણાય છે; પરંતુ આકાશ અને વાયુમાં અગ્નિ વગેરેનું વ્યાપવું તેટલા પ્રમાણમાં જણાતું નથી; તેપણ સૂક્ષ્મરૂપે અંશેની વ્યાધિ હોવાથી તેનો ધર્મ નથી જણાતો એમ પણ નથી. ૪૦૪-૪૦૭

કારણસ્યાનુરૂપેણ કાર્યં સર્વત્ર દૃશ્યતે ।

તસ્માત્પ્રામાણ્યમેષ્ટવ્યં બુદ્ધેઃ પંચીકૃતરપિ ॥ ૪૦૮ ॥

વળી બુદ્ધે કેકાણે કારણને અનુસરીને કાર્ય જોવામાં આવે છે; માટે વિદ્વાનોએ પંચીકરણને પણ પ્રમાણ જ માનવું. ૪૦૮

अनेनोद्भूतगुणकं भूतं वक्ष्येऽवधारय ।

શબ્દૈકગુણમાકાશં શબ્દસ્પર્શગુણોઽનિલઃ ॥ ૪૦૯ ॥

તેજઃશબ્દસ્પર્શરૂપૈર્ગુણવત્કારણં ક્રમાત્ ।

આપશ્ચતુર્ગુણઃ શબ્દસ્પર્શરૂપરસૈઃ ક્રમાત્ ॥ ૪૧૦ ॥

एतैश्चतुर्भिर्गंधेन सह पंचगुणा मही ।

આકાશાંશતયા શ્રોત્રં શબ્દં ગૃહ્ણતિ તદ્ગુણમ્ ॥ ૪૧૧ ॥

त्वङ्मारुतांशकतया स्पर्शं गृह्णाति तद्गुणम् ।

તેજોંશકતયા ચક્ષૂ રૂપં ગૃહ્ણતિ તદ્ગુણમ્ ॥ ૪૧૨ ॥

अवंशकतया जिह्वा रसं गृह्णाति तद्गुणम् ।

ભૂમ્યંશકતયા ઘ્રાણં ગંધં ગૃહ્ણતિ તદ્ગુણમ્ ॥ ૪૧૩ ॥

આ પંચીકરણને અનુસરીને જ દરેક ભૂતોમાં ગુણો ઉત્પન્ન થયા છે તે હું કહું છું, સાંભળ. આકાશમાં એકલો શબ્દ ગુણ છે; વાયુમાં શબ્દ ને સ્પર્શ બે ગુણ છે; તેજમાં શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ ત્રણ ગુણો છે; એ ગુણોવાળું કારણ અનુક્રમે તેમાં છે; જળમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ એ ચાર ગુણો અનુક્રમે (તે તે કારણોના) રહેલા છે અને પૃથ્વીમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ-એ પાંચે ગુણો છે.

જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને તેઓનું કામ

શ્રોત્ર ઈન્દ્રિય આકાશનો અંશ છે તેથી તેના ગુણ શબ્દને ગ્રહણ કરે છે; ત્વચા ઈન્દ્રિય વાયુનો અંશ છે તેથી તેના ગુણ સ્પર્શને ગ્રહણ કરે છે; ચક્ષુ ઈન્દ્રિય તેજનો અંશ છે તેથી તેના ગુણ રૂપને ગ્રહણ કરે છે; નિહવા ઈન્દ્રિય જળનો અંશ છે તેથી તેના ગુણ રસને ગ્રહણ કરે છે અને ઘ્રાણેન્દ્રિય પૃથ્વીનો અંશ છે તેથી તેના ગુણગંધને ગ્રહણ કરે છે.

કર્મેન્દ્રિયો અને તેઓનું કામ

કરોતિ શ્વાંશકતયા વક્ત્રશ્ચોચ્ચારણક્રિયામ્ ।
વાયવંશકતયા પાદૌ ગમનાદિક્રિયાપરૌ ॥ ૪૧૩ ॥
તેજાંશકતયા પાણી વહ્નયાદ્યર્ચનતત્પરૌ ।
જલાંશકતયોપસ્થો રેતોમૂત્રવિસર્ગકૃત્ ॥ ૪૧૪ ॥
ભૂમ્યંશકતયા પાયુઃ કઠિનં મલમુત્સૃજેત્ ।
શ્રોત્રસ્ય દૈવતં દિક્સ્યાત્વચ્ચો વાયુર્દેશો રવિઃ ॥ ૪૧૬ ॥
જિહ્વાયા વરુણો દૈવં ઘ્રાણસ્ય ત્વશ્વિનાબુભૌ ।
વાચોઽગ્નિર્હસ્તયોરિન્દ્રઃ પાદયોસ્તુ ત્રિવિક્રમઃ ॥ ૪૧૭ ॥
પાયોર્મૃત્યુરુપસ્થસ્ય ત્વધિદૈવં પ્રજાપતિઃ ।
મનસો દૈવતં ચંદ્રો બુદ્ધૈર્દેવં બૃહસ્પતિઃ ॥ ૪૧૮ ॥
રુદ્રસ્ત્વહંકૃતેર્દૈવં ક્ષેત્રજ્ઞશ્ચિત્તદૈવતમ્ ।
દિગાદ્યા દેવતાઃ સર્વાઃ શ્વાદિસત્ત્વાંશસંભવાઃ ॥ ૪૧૯ ॥

એ જ પ્રમાણે વાણી આકાશનો અંશ છે તેથી શબ્દના ઉચ્ચારરૂપ ક્રિયાને કરે છે; બન્ને પગ વાયુનાં અંશ છે તેથી જલું-આવલું-ક્રિયા કરે છે; બન્ને હાથ તેજના અંશ છે તેથી અગ્નિ વગેરેની પૂજામાં તત્પર બને છે; ગુદા ઇન્દ્રિય જળનો અંશ છે તેથી વીર્ય અને મૂત્રને બહાર કાઢે છે; અને ગુદા પૃથ્વીનો અંશ છે તેથી કઠણ મળને બહાર કાઢે છે.

ઇન્દ્રિયોના દેવો

શ્રોત્રેન્દ્રિયનો દેવ દિશા છે; ત્વચા ઇન્દ્રિયનો દેવ વાયુ છે; ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો દેવ સૂર્ય છે; જિહ્વા ઇન્દ્રિયનો દેવ વરુણ છે; ગ્રાણેન્દ્રિયનો દેવ બે અશ્વિનીકુમારો છે; વાણીનો દેવ અગ્નિ છે; હાથનો દેવ ઈંદ્ર છે; પગનો દેવ વિષ્ણુ છે; ગુદાનો દેવ મૃત્યુ છે; ગુહ્યેન્દ્રિયનો દેવ પ્રજાપતિ છે; મનનો દેવ ચંદ્ર છે; બુદ્ધિનો દેવ બૃહસ્પતિ છે; અહંકારનો દેવ રુદ્ર છે અને ચિત્તનો દેવ ક્ષેત્રજ (જીવ) છે. આ બધા દિશા વગેરે દેવો આકાશ વગેરેના સત્ત્વગુણના અંશોમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. ૪૧૪-૪૧૬

સંમિતા ઇન્દ્રિયસ્થાનેષ્વિન્દ્રિયાણાં સમંતતઃ ।

નિગૃહ્ણન્ત્યનુગૃહ્ણન્તિ પ્રાણિકર્માનુરૂપતઃ ॥ ૪૨૦ ॥

આ ઇન્દ્રિયોના દેવો ઇન્દ્રિયોનાં સ્થાનોમાં તે તે ઇન્દ્રિયોની સાથે રહે છે અને પ્રાણીઓનાં કર્મો પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરે છે અને અનુગ્રહ કરે છે. (અર્થાત વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયોને વાળે છે અને તે તરફ પ્રેરે છે.) ૪૨૦

શરીરકરણગ્રામા પ્રાણાહમધિદેવતાઃ ।

પંચૈતે હૃતવઃ પ્રોક્તા નિષ્પત્તૌ સર્વકર્મણામ્ ॥ ૪૨૧ ॥

શરીર, ઇન્દ્રિયો, વિષયો, પ્રાણયુક્ત અહંકાર અને તેઓના દેવો-આ પાંચને સર્વ ઈમોની સિદ્ધિમાં કારણ કહ્યાં છે. ૪૨૧

આત્માનું ૨૧૩૫

કર્માનુરૂપેણ ગુણોદયો ભવેદ્ગુણાનુરૂપેણ મનઃપ્રવૃત્તિઃ ।

મનોનુવૃત્તૈરુભયાત્મકેન્દ્રિયૈર્નિવર્ત્યતે પુણ્યમપુણ્યમન્ત્ર ॥ ૪૨૨ ॥

કર્મોને અનુસરીને ગુણોનો ઉદય થાય છે; ગુણોને અનુસરીને મનની પ્રવૃત્તિ થાય છે; અને મનને અનુસરીને બન્ને પ્રકારની ઇન્દ્રિયો આ લોકમાં પુણ્ય તથા પાપ કરે છે. ૪૨૨

કરોતિ વિજ્ઞાનમયોઽભિમાનં

કર્તાહમેવેતિ તદાત્મના સ્થિતઃ ।

આત્મા તુ સાક્ષી ન કરોતિ કિંચિ-

ન્ન કારયત્યેવ તટસ્થવત્સદા ॥ ૪૨૩ ॥

વિજ્ઞાનમય કેશ 'હું કર્તા છું' એવું અભિમાન કરે છે અને તે રૂપે રહ્યો છે. આત્મા તો સાક્ષી જ છે. એ કંઈ કરતો નથી અને કરાવતો પણ નથી. એ તો સદા તટસ્થ જેવો છે. ૪૨૩

દ્રષ્ટા શ્રોતા વક્તા કર્તા ભોક્તા ભવત્યહંકારઃ ।

સ્વયમેતદ્વિકૃતીનાં સાક્ષી દિલ્લેપ एवઆત્મા ॥ ૪૨૪ ॥

જોનાર, સાંભળનાર, બોલનાર, તો કરનાર અને ભોગવનાર અહંકાર જ છે. આત્મા પોતે તો આ વિકારોનો સાક્ષી અને નિલેપ જ છે. ૪૨૪

આત્મનઃ સાક્ષિમાત્રત્વં ન કર્તૃત્વં ન ભોક્તૃતા ।

રવિવત્પ્રાણિભિર્લોકે ક્રિયમાણેષુ કર્મસુ ॥ ૪૨૫ ॥

ન હ્યર્કઃ કુરુતે કર્મ ન કારયતિ જંતવઃ ।

સ્વસ્વભાવાનુરોધેન વર્તન્તે સ્વસ્વકર્મસુ ॥ ૪૨૬ ॥

આત્મા માત્ર સાક્ષી જ છે; તે કર્તા નથી કે ભોક્તા પણ નથી; જેમ લોકમાં પ્રાણીઓ કર્મો કરે છે, તેમાં સૂર્ય કેવળ સાક્ષી જ છે; તે કંઈ કરતો નથી અને ભોગવતો પણ નથી. પોતપોતાના સ્વભાવને અનુસરીને પ્રાણીઓ પોતપોતાનાં કર્મોમાં લાગ્યા કરે છે; તેમાં સૂર્ય કંઈ કરતો નથી કે કરાવતો પણ નથી. ૪૨૫, ૪૨૬

તથૈવ પ્રત્યગાત્માપિ રવિવન્નિષ્ક્રિયાત્મના ।

ઉદાસીનતયૈવાસ્તે દેહાદીનાં પ્રવૃત્તિષુ ॥ ૪૨૭ ॥

એ જ રીતે પ્રત્યગાત્મા પણ દેહ આદિની પ્રવૃત્તિમાં સૂર્યની જેમ નિષ્ક્રિય સ્વરૂપે અને ઉદાસીન ભાવે જ રહે છે. ૪૨૭

અજ્ઞાતૈવં પરં તત્ત્વં માયામોહિતચેતસઃ ।

સ્વાત્મન્યારોપયન્ત્યેતત્કર્તૃત્વાદ્યન્યગોચરમ્ ॥ ૪૨૮ ॥

આમ પરમ તત્ત્વને ન સમજીને માયાથી મોહિત મન-વાળા લોકો, પોતાના આત્મામાં જ આ કર્તાપણું વગેરે માની બેસે છે. ખરી રીતે એ (દેહ આદિ) બીજામાં જ રહેલું છે. ૪૨૮ આત્મસ્વરૂપમવિચાર્ય વિમૂઢબુદ્ધિરારોપયત્યખિલમેતદનાત્મકાર્યમ્ । સ્વાત્મન્યસંગચિત્તિનિષ્ક્રિય एव चंद्रे दूरस्थमेषकृतधावनवज्जमेण ॥

જેમ ચંદ્રથી દૂર રહેલાં વાદળાં જ (પવનને લીધે) દોડે છે, છતાં મૂઢ બુદ્ધિ મનુષ્ય, બ્રાંતિને લીધે વાદળાનું દોડવું ચંદ્ર વિષે માની બેસે છે (ચંદ્ર જ દોડે છે એમ માની લે છે), તેમ પોતાનો આત્મા સંગરહિત, ચેતનરૂપ અને ક્રિયારહિત જ છે છતાં એ આત્મસ્વરૂપનો વિચાર નહિ કરીને મૂઢબુદ્ધિ મનુષ્ય, એ આત્મામાં અનાત્મા-દેહાદિનાં આ બધાં કાર્ય માની બેસે છે. (આત્મા જ બધું કરે છે, એમ મિથ્યા માની લે છે.) ૪૨૯

જગતની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર

આત્માનાત્મવિવેકં સ્ફુટતરમગ્રે નિવેદયિष्याમઃ ।

દ્વમમાકર્ણય વિદ્વજ્જગદુત્પત્તિપ્રકારમાવૃત્યા ॥ ૪૩૦ ॥

હું વિદ્વાન! આત્મા અને અનાત્માનો વિવેક આગળ જતાં અતિ સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવશે; પણ હજી આ જગતની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર તું ફરી સાંભળ. ૪૩૦

પંચીકૃતેભ્યઃ સ્વાદિભ્યો ભૂતેભ્યસ્વીક્ષેયેશિતુઃ ।

સમુત્પન્નમિદં સ્થૂલં બ્રહ્માંડં સચરાચરમ્ ॥ ૪૩૧ ॥

ધૃત્વરના બેવાથી (હું સૃષ્ટિ રચું એવા વિચારથી) આકા-

- શાદિ (સૂક્ષ્મ) ભૂતો (ઉત્પન્ન થઈ પૂર્વોક્ત રીતિએ અન્યોન્ય સાથે મળીને) પંચીકૃત બન્યાં છે; તેઓમાંથી સ્થાવર-જંગમ-સહિત આ સ્થૂલ પ્રલોક ઉત્પન્ન થયું છે. ૪૩૧

ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓ અને તેઓનું અન્ન

ગ્રીહ્યાદ્યોષધયઃ સર્વા વાયુતેજોબુભૂમયઃ ।

સર્વેષામપ્યમૃદ્યન્નં ચતુર્વિધશરીરિણામ્ ॥ ૪૩૨ ॥

ડાંગર વગેરે સર્વ ઔષધિ વાયુ, તેજ, પ્રાણી અને પૃથ્વી-રૂપ જ છે. તે ચાર પ્રકારનાં સર્વ પ્રાણીઓનું અન્ન છે. ૪૩૨

કેચિન્માસુતભોજનાઃ ક્ષલુ પરે ચંદ્રાર્કતેજોશનાઃ

કેચિત્તોયકળાશિનોઽપરિમિતાઃ કેચિત્તુ મૃદ્ધક્ષકાઃ ।

કેચિત્પર્ણશિલાતૃણાદનપરાઃ કેચિત્તુ માંસાશિનઃ ।

કેચિદ્વીહિયવાન્નભોજનપરાઃ જીવન્ત્યમી જંતવઃ ॥ ૪૩૩ ॥

કેટલાંક પ્રાણીઓ વાયુનો આહાર કરી જીવે છે; બીજાં કેટલાંક ચંદ્ર તથા સૂર્યના તેજનો આહાર કરી જીવે છે; કેટલાંક પ્રાણીના કણો ખાઈ જીવે છે; કેટલાંક અક્ષન્ધ્ય પ્રાણીઓ તો માટી ખાઈને જ જીવે છે; કેટલાંક પાંદડાં, પથ્થર અને ઘાસ ખાવામાં તત્પર રહી જીવે છે; કેટલાંક તો માંસ ખાઈ જીવે છે; અને કેટલાંક ડાંગર, જવ આદિ અન્ન ખાવામાં તત્પર રહી જીવી રહ્યાં છે. ૪૩૩

જરાયુજાંડજસ્વેદજોદ્ધિજાયાશ્ચતુર્વિધાઃ ।

સ્વસ્વકર્માનુરૂપેણ જાતાસ્તિષ્ઠન્તિ જંતવઃ ॥ ૪૩૪ ॥

જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજજ-એમ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓ છે. તેઓ પોતપોતાનાં કર્મોને અનુસરીને જન્મી રહ્યાં છે. ૪૩૪

યત્ર જાતા જરાયુભ્યસ્તે નરાદ્યા જરાયુજાઃ ।

અંડજાસ્તે સ્યુરંદેભ્યો જાતા યે વિહગાદયઃ ॥ ૪૩૫ ॥

સ્વેદાજ્જાતાઃ સ્વેદજાસ્તે યૂકાં લૂક્ષાદયોઽપિ ચ ।

ભૂમિમુદ્ધિય યે જાતા ઉદ્ભિજાસ્તે દ્રુમાદયઃ ॥ ૪૩૬ ॥

તેમાં જેઓ જરાયુ(ઓળ)થી જન્મે છે, તે મનુષ્ય વગેરે 'જરાયુજ' છે; જેઓ ઇંડાંમાંથી જન્મ્યાં છે, તે પક્ષીઓ વગેરે 'અંડજ' છે; જેઓ પરસેવામાંથી જન્મે છે, તે જૂ-લીખ વગેરે 'સ્વેદજ' છે; અને જેઓ જમીન ફેડીને જન્મે છે, તે વૃક્ષો વગેરે 'ઉદ્ભિજજ' છે. ૪૩૫, ૪૩૬

इदं स्थूलवपुर्जातं भौतिकं च चतुर्विधम् ।

सामान्येन समष्टिः स्यादेकधीविषयत्वतः ॥ ૪૩૭ ॥

ભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ આ ચારે પ્રકારનાં સ્થૂલ શરીરો સામાન્ય રીતે એક જ છે. આમ એકપણાંના જ્ઞાનનો વિષય થવાથી 'સમષ્ટિ' કહેવાય છે. ૪૩૭

एतत्समष्ट्यवच्छिन्नं चैतन्यं फलसंयुतम् ।

प्राहुर्वैશ्वानर इति विराडिति च वैदिकाः ॥ ૪૩૮ ॥

આ સમષ્ટિ શરીરરૂપ ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય ફળવાળું છે; એને વેદ જાણનારાઓ 'વૈશ્વાનર' અથવા 'વિરાટ' કહે છે. ૪૩૮

वैश्वानरो विश्वनरेष्वात्मत्वेनाभिमानतः ।

विराटस्याद्वિવિधत्वेन स्वयमेव विराजनात् ॥ ૪૩૯ ॥

સમગ્ર પ્રાણીઓમાં 'આત્મા' પણાનું એ અભિમાન કરે છે તેથી 'વૈશ્વાનર' કહેવાય છે; અને એ પોતે જ વિવિધ સ્વરૂપે વિરાજે છે, તેથી 'વિરાટ' કહેવાય છે. ૪૩૯

चतुर्विधं भूतजातं तत्तज्जातिविशेषतः ।

नैकधीविषयत्वेन पूर्ववद्व्यष्टिरिष्यते ॥ ૪૪૦ ॥

ઉપર કહેલાં ચારે પ્રકારનાં પ્રાણીઓ તે તે જુદી જુદી ભતિરૂપે અનેક છે, આમ અનેક પ્રકારનાં જ્ઞાનનો વિષય થવાથી પૂર્વની પેઠે (એ પ્રત્યેકના હિસાબે) 'વ્યષ્ટિ' કહેવાય છે. ૪૪૦

साभासं व्यष्ट्युपहितं तत्तादात्म्यमुपागतम् ।

चैतन्यं विश्व इत्याहुर्वेदान्तनयकोविदाः ॥ ૪૪૧ ॥

વિશ્વોઽસ્મિન્સ્થૂલદેહેઽન્ન સ્વાભિમાનેન તિષ્ઠતિ ।

યતસ્તતો વિશ્વ ઇતિ નામ્ના સાર્થો ભવત્યયમ્ ॥ ૪૪૨ ॥

આ ‘વ્યપ્તિ’ શરીરરૂપ ઉપાધિવાળું અને કેવળ (ચૈતન્યના) આભાસવાળું જે ચૈતન્ય છે, તે એ વ્યપ્તિશરીર સાથે તદ્રૂપ બની ગયું છે; અને તેને જ વેદાંતશાસ્ત્ર બ્રહ્મનારા ‘વિશ્વ’ એમ કહે છે. આ સ્થૂલદેહમાં એ વિશ્વાત્મા પોતાના તરીકેનું અભિમાન કરીને રહ્યો છે તેથી જ ‘વિશ્વ’ એવા સાર્થક નામવાળો છે. ૪૪૧, ૪૪૨

સ્થૂલ શરીર એ જ અન્નમય કૌશ

વ્યપ્તિરેવાસ્ય વિશ્વસ્ય ભવતિ સ્થૂલવિગ્રહઃ ।

ઉચ્યતેઽન્નવિકારિત્વાત્કોશોઽન્નમય इत्ययમ્ ॥ ૪૪૩ ॥

સ્થૂલ શરીર એ જ આ વિશ્વાત્માની વ્યપ્તિ છે અને એ અન્નનો વિકાર હોવાથી ‘અન્નમય કૌશ’ કહેવાય છે. ૪૪૩

દેહોઽયં પિતૃભુક્તાન્નવિકારાચ્છુક્રશોણિતાત્ ।

જાતઃ પ્રવર્ધતેઽન્નેન તદભાવે વિનશ્યતિ ॥ ૪૪૪ ॥

પિતાએ તથા માતાએ ખાધેલા અન્નનો વિકાર વીર્ય તથા રુધિર (સ્ત્રીરજ) બને છે અને તેમાંથી જ આ સ્થૂલ શરીર જન્મે છે. પછી તે અન્નવડે જ વધે છે; પણ તેને જે અન્ન ન મળે, તો નાશ પામે છે. ૪૪૪

તસ્માદન્નવિકારિત્વેનાયમન્નમયો મતઃ ।

આચ્છાદકત્વાદેતસ્યાપ્યસેઃ કોશવદાત્મનઃ ॥ ૪૪૫ ॥

માટે જ તે અન્નનો વિકાર હોઈ ‘અન્નમય’ મનાય છે; અને જેમ તરવારને મ્યાન ઢાંકે છે, તેમ આત્માને તે ઢાંકી દે છે તેથી ‘કૌશ’ (મ્યાન જેવો) કહેવાય છે. ૪૪૫

આત્મનઃ સ્થૂલભોગાનામેતદાયતનં વિદુઃ ।

શબ્દાદિવિષયાન્નુંકે સ્થૂલાન્સ્થૂલાત્મનિ સ્થિતઃ ॥ ૪૪૬ ॥

બહિરાંત્રા તતઃ સ્થૂલભોગાયતનમુચ્યતે ।

ઇન્દ્રિયૈરુપનીતાનાં શબ્દાદીનામયં સ્વયમ્ ।

દેહેન્દ્રિયમનોયુક્તો ભોક્તેત્યાર્દુમનીષિણઃ ॥ ૪૪૭ ॥

વિદ્વાને કહે છે, કે આ સ્થૂલ શરીર, આત્માને સ્થૂલ ભોગો ભોગવવાનું સ્થાન છે. આમાં રહીને આત્મા, શબ્દ આદિ બહારના સ્થૂલ વિષયો ભોગવે છે તેથી જ સ્થૂલ ભોગો ભોગવવાનું તે સ્થાન કહેવાય છે. વળી, આ આત્મા (જીવ) દેહ, ઇન્દ્રિયો તથા મન સાથે જોડાઈને ઇન્દ્રિયોએ લાવી આપેલા શબ્દાદિ વિષયોને ભોગવે છે માટે જ તેને વિદ્વાને (ભોક્તા) કહે છે. ૪૪૬, ૪૪૭

एकादशद्वारवतीह देहे सौधे महाराज इवाक्षवर्गैः ।
संसेव्यमानो विषयोपभोगानुपाधिसंस्थो बुभुजेऽयमात्मा ॥ ४४८ ॥

જેમ કેઈ મહારાજ, અગિયાર દરવાજાવાળા મહેલમાં રહે, તેમ આ જીવાત્મા અગિયાર દરવાજા દેહમાં રહે છે. ત્યાં ઇન્દ્રિયોનો સમુદાય તેની સેવામાં હાજર રહે છે, અને એ દેહરૂપ ઉપાધિમાં રહીને તે વિષયભોગોને ભોગવે છે. ૪૪૮

ज्ञानेन्द्रियाणि निजदैवतचोदितानि

कर्मेन्द्रियाण्यपि तथा मनआदिकानि ।

स्वस्वप्रयोजनविधौ नियतानि सन्ति

यत्नेन किंकरजना इव तं भजन्ते ॥ ४४९ ॥

પોતપોતાના દેવોએ પ્રેરણા કરેલી મન આદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયો પોતપોતાનું કામ કરવામાં નિયમિત રહે છે; અને જેમ નોકરો પોતાના સ્વામીને સેવે તેમ આ જીવાત્માને કાળજીથી સેવે છે. ૪૪૯

यत्रोपभुंक्ते विषयान्स्थूलानेष महामतिः ।

अहं ममेति सैषास्यावस्था जाग्रदतिर्यते ॥ ४५० ॥

મહાબુદ્ધિમાન આ જીવાત્મા જેમાં રહીને સ્થૂલ વિષયોને ભોગવે છે અને ‘હું-મારું’ એવું અભિમાન કરે છે, તે એની ‘જાગ્રત’ અવસ્થા કહેવાય છે. ૪૫૦

વિશ્વ ને વૈશ્વાનર એક જ છે

एतत्समष्टिव्यष्टयोश्चोभयोरप्यभिमानिनोः ।

तद्विश्ववैશ्वानरयोरभेदः पूर्ववन्मतः ॥ ૪૫૧ ॥

સમષ્ટિનેા અભિમાની વૈશ્વાનર, અને વ્યષ્ટિનેા અભિમાની વિશ્વ-એ બન્નેને પૂર્વની પેઠે એક જ માન્યા છે. ૪૫૧

स्थूलसूक्ष्मकारणाख्याः प्रपंचा ये निरूपिताः ।

ते सर्वेऽपि मिलित्वैकः प्रपंचोऽति महान्भवेत् ॥ ૪૫૨ ॥

महाप्रपंचावच्छिन्नं विश्वप्राज्ञादिलक्षणम् ।

विराडादीशपर्यंतं चैतन्यं चैकमेव तत् ॥ ૪૫૩ ॥

સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ નામના પ્રપંચો જે પ્રથમ કહ્યા છે, તે બધા મળીને એક મોટો (સમષ્ટિ) પ્રપંચ થાય છે; એ મહાપ્રપંચથી યુક્ત જે ચૈતન્ય છે, તેમ જ વિશ્વ-પ્રાણ આદિ લક્ષણોવાળાં વિરાટથી ઈશ્વર સુધીનાં જે જે ચૈતન્યો (બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામે કહ્યાં) છે, તે બધાં ખરી રીતે એક જ છે. ૪૫૨, ૪૫૩

यदनाद्यंतमव्यक्तं चैतन्यमजमक्षरम् ।

महाप्रपंचेन सहाविविक्तं सदयोऽग्निवत् ॥ ૪૫૪ ॥

તત્સર્વં खल्विदं ब्रह्मेत्यस्य वाक्यस्य पंडितैः ।

वाच्यार्थ इति निर्णीतं विविक्तं लक्ष्य इत्यपि ॥ ૪૫૫ ॥

એટલે એકંદર આદિ-અંતરહિત, અવ્યક્ત, અજન્મા અને અવિનાશી જે (એક જ) ચૈતન્ય છે, તે જ લોહાની સાથે મળેલા અગ્નિની પેઠે મહાપ્રપંચની સાથે જ્યારે મળેલું હોય છે, ત્યારે વિદ્વાનો તેને ‘સર્વં खल्विदं ब्रह्म’ આ બધું બ્રહ્મ છે’ એ વાક્યનો વાચ્યાર્થ કહે છે; અને એ જ ચૈતન્ય મહાપ્રપંચ સાથે મળેલું હોતું નથી, ત્યારે એને પૂર્વવાક્યનો જ લક્ષ્યાર્થ કહે છે. ૪૫૪-૪૫૫

આત્મા ને અનાત્માનો વિવેક

स्थूलाद्यज्ञानपर्यंतं कार्यकारणलक्षणम् ।

दृश्यं सर्वमनात्मेति विजानीहि विचक्षण ॥ ૪૫૬ ॥

હે વિદ્વાન્ ! સ્થૂલ શરીરથી માંડી અજ્ઞાન સુધીના કાર્ય તથા કારણરૂપ લક્ષણવાળું આ સર્વ દૃશ્ય જગત 'અનાત્મા' છે એમ તારે જાણવું. ૪૫૬

અંતઃકરણતદ્વૃત્તિદ્વૃષ્ટ નિત્યમવિક્રિયમ્ ।

ચૈતન્યં યત્તદાત્મેતિ બુદ્ધ્યા બુદ્ધ્યસ્વ સૂક્ષ્મયા ॥ ૪૫૭ ॥

અને અંતઃકરણ તથા તેની વૃત્તિઓને (કેવળ સાક્ષીરૂપે) જોનાર, નિત્ય તથા વિકાર વિનાનું જે (શુદ્ધ) ચૈતન્ય છે, તે જ 'આત્મા' છે, એમ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી તું સમજ લે. ૪૫૭

एष प्रत्यक्स्वप्रकाशो निरंशोऽसंगः शुद्धः सर्वदैकस्वभावः ।

नित्याखंडानंदरूपो निरीहः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ ४५८ ॥

આ પ્રત્યગાત્મા સ્વયંપ્રકાશ, અવયવરહિત, સંગરહિત, શુદ્ધ, સર્વદા એક સ્વભાવનો, નિત્ય, અખંડ, આનંદરૂપ, ચેષ્ટા-રહિત, સાક્ષી, ચેતન, કેવળ અને નિર્ગુણ છે. ૪૫૮

नैव प्रत्यग्जायते वर्धते नो किञ्चिन्नापक्षीयते नैव नाशम् ।

आत्मा नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो नासौ हन्यो हन्यमाने शरीरे ॥ ४५९ ॥

વળી આ પ્રત્યગાત્મા જન્મતો નથી, વધતો નથી, ઘટતો નથી અને નાશને પણ પામતો જ નથી. એ તો નિત્ય, સનાતન અને પુરાણો-જૂનામાં જૂનો-અનાદિકાળનો છે. શરીર નાશ પામે છે પણ એનો નાશ થતો નથી. ૪૫૯

जन्मास्तित्वविवृद्धयः परिणतिश्चापक्षतिर्नाशनं

दृश्यस्यैव भवन्ति पङ्क्तिरुतयो नानાવિधा व्याधयः ।

स्थूलत्वादि च नीलताद्यपि मितिर्वर्णाश्रमादिप्रथा

दृश्यन्ते वपुषो न चात्मन इमे तद्वિક्रियाસાક્ષિણઃ ॥ ૪૬૦ ॥

જન્મવું, હોવું, વધવું, પરિણામ પામવું, ઘટવું અને નાશ પામવું-આ છ વિકારો દૃશ્ય જગતના જ થાય છે; તેમ જ અનેક જાતના રોગો, સ્થૂલતા-કૃશતા વગેરે, કાળાશ-ધોળાશ વગેરે, ખરિમાણુ-માપ અને વર્ણ તથા આશ્રમ આદિની પ્રસિદ્ધિ-એ

બધું આ સ્થૂલ શરીરમાં જ દેખાય છે; આત્મા તો તે તે વિકારો-
નો કેવળ સાક્ષી જ છે, તેથી તેને તેમાંનું કંઈ પણ નથી. ૪૬૦

અસ્મિન્નાત્મન્યનાત્મત્વમનાત્મન્યાત્મત પુનઃ ।

વિપરીતતયાધ્યસ્ય સંસરન્તિ વિમોહતાઃ ॥ ૪૬૧ ॥

આ આત્મામાં અનાત્માપણું અને અનાત્મા (દેહાદિ) માં
આત્માપણું અતિ મોહને લીધે વિપરીત ભાવે માની લઈને જ
મનુષ્યો સંસાર પામ્યા કરે છે. ૪૬૧

બ્રાંત્યા મનુષ્યોઽહમહં દ્વિજોઽહં

તજ્જ્ઞોઽહમજ્ઞોઽહમતીવ પાપી ।

બ્રહ્મોઽસ્મિ શિષ્યોઽસ્મિ સુખી ચ દુઃખી-

ત્યેવં વિમુહ્યાત્મનિ કલ્પયન્તિ ॥ ૪૬૨ ॥

તેમ જ ‘હું મનુષ્ય છું, હું બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય છું,
હું તે જાણનારો છું, હું અજ્ઞાની છું, હું અત્યંત પાપી છું, હું
બ્રહ્મ છું, હું સજ્જન છું, હું સુખી છું’ અને હું દુઃખી છું’ આમ
બ્રાંતિથી અતિશય મોહ પામીને લોકો આત્મામાં કલ્પી લે છે. ૪૬૨

અધ્યાસ પ્રકરણ

અનાત્મનો જન્મજરામૃતિશ્રુધાતૃણાસુખક્લેશભયાદિધર્માન્ ।

વિપર્યયેણ હ્યતથાવિધેઽસ્મિન્નારોપયન્ત્યાત્મનિ બુદ્ધિદોષાત્ ॥ ૪૬૩ ॥

જન્મ, ધડપણ, મરણ, ભૂખ, તરસ, સુખ, દુઃખ અને ભય
આદિ ધર્મો અનાત્મા-દેહાદિના છે; આત્મા તો એ ધર્મોથી
રહિત જ છે છતાં લોકો બુદ્ધિના દોષથી ઊલટું સમજીને આ
આત્મામાં તે તે ધર્મોનો આરોપ કરે છે. ૪૬૩

બ્રાંત્યા યત્ર યદધ્યાસસ્તત્કૃતેન ગુણેન વા ।

દોષેણાપ્યણુમાત્રેણ સ ન સંબદ્ધ્યતે કચિત્ ॥ ૪૬૪ ॥

જે (કોઈ મૂળ) વસ્તુમાં બ્રાંતિને લીધે જે (કોઈ) કલ્પિત
વસ્તુનો આરોપ થાય છે, તેમાં તે આરોપિત વસ્તુએ કરેલો શુભ
કે દોષ લેશમાત્ર પણ કોઈ કાળે સંબંધ પામતો નથી. ૪૬૪

किं मरुन्मृगतृष्णांनुपूरेणाद्रित्वमृच्छति ।

दृष्टिसंस्थितपीतेन शंखः पीतायते किमु ॥ ४६५ ॥

વાણુ ઝાંઝવાના જળથી શું ભીનો થાય છે? આંખમાં (કમળાના રોગથી) રહેલી પીળાશથી શું શંખ પીળો બને છે?

શિષ્યનો પ્રશ્ન

प्रत्यगात्मन्यविषयेऽनात्माध्यासः कथं प्रभो ॥ ४६६ ॥

पुरो दृष्टे हि विषयेऽध्यस्यन्ति विषयान्तरम् ।

तदृष्टं શુકિરજ્જ્વાદૌ સાદૃશ્યાદ્યનુવંધતઃ ॥ ૪૬૭ ॥

परत्र पूर्वदृष्टस्यावभासः स्मृतिलक्षणः ।

અધ્યાસઃ સ કથં સ્વામિન્ ભવેદાત્મન્યગોચરે ॥ ૪૬૮ ॥

હે પ્રભુ! પ્રત્યગાત્મા તો (ઇંદ્રિયાદિનો) વિષય છે જ નહિ છતાં તેમાં (બ્રાંતિથી) અનાત્મા-દેહાદિનો આરોપ કેવી રીતે થાય છે? જે વસ્તુ નજર આગળ દેખાયેલી હોય છે, તેમાં જ (બ્રાંતિથી) કોઈ બીજી વસ્તુનો લોકો આરોપ કરે છે. છીપ-દોરડી વગેરેમાં આપણે જોઈએ છીએ, કે તેમાં રૂપ-સાપ વગેરેની સમાનતા રહેલી છે તેના કારણે પ્રથમ જોયેલું રૂપ કે સાપ તેને જોતાં યાદ આવે છે તેથી એ છીપમાં કે દોરડીમાં રૂપનો કે સાપનો આભાસ થઈ જાય છે. આવો અધ્યાસ (આરોપ અથવા ભ્રમણા), હે સ્વામિન્, ઇંદ્રિયાદિનો અવિષય (એટલે પૂર્વે કદી નહિ જોયેલા કે અનુભવેલા) આત્મામાં કેવી રીતે થાય છે? ૪૬૬-૪૬૮

नानुभूतः कदाप्यात्माननुभूतस्य वस्तुनः ।

सादृश्यं सिध्यति कथमनात्मनि विलक्षणे ॥ ४६९ ॥

આત્માને કોઈએ કદી પણ અનુભવ્યો નથી, તો એ નહિ અનુભવેલી વસ્તુની સમાનતા એનાથી વિલક્ષણ અનાત્મા- (દેહાદિ)માં કેવી રીતે સિદ્ધ થાય? ૪૬૯

અનાત્મન્યાત્મતાધ્યાસઃ કથમેષ સમાગતઃ ।

નિવૃત્તિઃ કથમેતસ્ય કેનોપાયેન સિધ્યતિ ॥ ૪૭૦ ॥

છતાં અનાત્મામાં આત્માપણુનો આ અધ્યાસ કેવી રીતે આન્વે છે? અને એની નિવૃત્તિ કયા ઉપાયથી થઈ શકે છે? ૪૭૦

ઉપાધિયોગ ઉભયોઃ સમ એવેશજીવયોઃ ।

જીવસ્યેવ કથં વંધો નેશ્વરસ્યાસ્તિ તત્કથમ્ ॥ ૪૭૧ ॥

વળી, ઈશ્વર અને જીવ-જાત્રેને ઉપાધિનો સંબંધ તો એક સરખો જ છે; છતાં જીવને જ બંધન કેમ થાય છે અને ઈશ્વરને બંધન કેમ નથી? ૪૭૧

एतत्सर्वं दयादृष्ट्या करामलकवत्स्फुटम् ।

प्रतिपादय सर्वज्ञ श्रीगुरो करुणानिधे ॥ ૪૭૨ ॥

હે દયાના ભંડાર! હે સર્વજ્ઞ શ્રી ગુરુદેવ! આ બધું આપ દયાદૃષ્ટિથી હાથમાં રહેલાં આમળાંની પેઠે સ્પષ્ટ સમજાવો. ૪૭૨

શ્રી ગુરુનો ઉત્તર

न सावयव एकस्य नात्मा विषय इष्यते ।

अस्यास्मत्प्रत्ययार्थत्वादपरोक्षाच्च सर्वशः ॥ ૪૭૩ ॥

प्रसिद्धिरात्मनोऽस्त्येव न कस्यापि च दृश्यते ।

प्रत्ययो नाहमस्मीति न ह्यस्ति प्रत्यगात्मनि ॥ ૪૭૪ ॥

આત્મા અવયવવાળો નથી અને કોઈનો (ઈન્દ્રિયાદિનો) વિષય પણ નથી; છતાં એ આત્મા ‘હું’ એવા જ્ઞાનનો વિષય છે અને પરોક્ષ નથી, પણ પ્રત્યક્ષ જ છે; તેથી સર્વમાં અને સર્વ સ્થળે એની સિદ્ધિ તો અવશ્ય છે જ; પરંતુ તે કોઈના જોવામાં આવતો નથી. ‘હું છું’ એવું પ્રત્યગાત્મા વિષેનું જ્ઞાન નથી એમ તો નથી જ (પરંતુ છે જ). ૪૭૩, ૪૭૪

न कस्यापि स्वसद्भावे प्रमाणमभिकांक्ष्यते ।

प्रमाणानां च प्रामाण्यं यन्मूलं किं तु बोधयेत् ॥ ૪૭૫ ॥

કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાની હયાતીમાં પ્રમાણ ઇચ્છતો જ

નથી, ઊલટું પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનું પ્રમાણ એ આત્માને લીધે જ છે (અર્થાત્ આત્મા જ સર્વ પ્રમાણોની હયાતીમાં પ્રમાણભૂત છે); પરંતુ એ સમજવું જોઈએ. ૪૭૫

માયાકાર્યૈસ્તિરોભૂતો નૈવ આત્માનુભૂયતે ।

મેઘવૃદ્ધૈર્યથા ભાનુસ્તથાયમહમાદિભિઃ ॥ ૪૭૬ ॥

જેમ સૂર્ય મેઘમંડળથી ઢંકાઈ જાય છે ત્યારે અનુભવાતો નથી, તેમ આ આત્મા માયાનાં કાર્યરૂપ અહંકાર વગેરેથી ઢંકાઈ ગયો છે તેથી અનુભવાતો નથી. ૪૭૬

પુરસ્થ યવ વિષયે વસ્તુન્યધ્યસ્યતામિતિ ।

નિયમો ન કૃતઃ સદ્ધિર્ભ્રાન્તિરેવાત્ર કારણમ્ ॥ ૪૭૭ ॥

‘જે વસ્તુ સન્મુખ-પ્રત્યક્ષ વિષયરૂપે હોય, તેમાં જ (કોઈ બીજી વસ્તુનો) અધ્યાસ (આરોપ) થઈ શકે છે’ એવો સત્પુરુષોએ કંઈ નિયમ કર્યો નથી; અધ્યાસ થવામાં તો કેવળ ભ્રાંતિ જ કારણ છે. ૪૭૭

દગાચવિષયે વ્યોમ્નિ નીલતાદિ યથાઽવુધાઃ ।

અધ્યસ્યન્તિ તથૈવાસ્મિન્નાત્મન્યપિ મતિર્નમાત્ ॥ ૪૭૮ ॥

જેમ કે દૃષ્ટિ વગેરેનો વિષય આકાશ નથી છતાં તેમાં અજ્ઞાનીઓ વાદળી રંગ વગેરેનો અધ્યાસ (આરોપ) કરે જ છે એ જ રીતે આ આત્મા પણ દૃષ્ટિ આદિનો વિષય નથી, તોપણ તેને વિષે બુદ્ધિના ભ્રમથી અજ્ઞાનીઓ (દેહાદિનો) અધ્યાસ કરે છે.

ઐનાત્મન્યાત્મતાધ્યાસે ન સાદૃશ્યમપેક્ષતે ।

પીતોઽયં શંખ इत्यादौ सादृश्यं किमपेक्षितम् ॥ ૪૭૯ ॥

અનાત્મ વસ્તુમાં આત્માપણુનો અધ્યાસ થવામાં કોઈની સમાનતાની જરૂર રહેતી નથી. (શંખ ધોળો જ હોય છે છતાં) ‘આ શંખ પીળો છે’ ઇત્યાદિ અધ્યાસ થવામાં (આંખના રોગ વિના) કંઈ સમાનતાની જરૂર રહે છે? (કોઈની પણ નહિ.) ૪૭૯

નિરુપાધિભ્રમેષ્વસ્મિન્નૈવાપેક્ષા પ્રદૃશ્યતે ।

સોપાધિષ્વેવ તદ્દૃષ્ટં રજ્જુસર્પભ્રમાદિષુ ॥ ૪૮૦ ॥

આવાં ઉપાધિરહિત ભ્રમ થવામાં કેઈ પણ સમાનતાની જરૂર દેખાતી જ નથી; દોરડીમાં સાપનો ભ્રમ વગેરે ઉપાધિયુક્ત ભ્રમમાં જ સમાનતાની જરૂર દેખાય છે. ૪૮૦

તથાપિ કિંચિદ્વક્ષ્યામિ સાદૃશ્યં ષ્ટણુ તત્પરઃ ।

અત્યંતનિર્મલઃ સૂક્ષ્મ આત્માયમતિભાસ્વરઃ ॥ ૪૮૧ ॥

બુદ્ધિસ્તથૈવ સત્ત્વાત્મા સામાસા ભાસ્વરાઽમલા ।

સાંનિધ્યાદાત્મવદ્ભાતિ સૂર્યવન્સ્ફટિકો યથા ॥ ૪૮૨ ॥

(એ કે એમ જ છે, તે પણ અનાત્મામાં આત્માનો અધ્યાસ થવામાં) કંઈક સમાનતા હું કહું છું, તે ધરાળર સાવધાન થઈને સાંભળ. આ આત્મા જેવો અત્યંત નિર્મળ, સૂક્ષ્મ અને અતિશય પ્રકાશમાન છે, તેવી જ બુદ્ધિ પણ સત્ત્વગુણમય, આલાસવાળી, પ્રકાશમાન અને નિર્મળ છે; તેને લીધે જ (એ સમાનતા હોવાથી જ) જેમ સૂર્યના સમીપપણાથી સ્ફટિકમણિ સૂર્ય જેવો દેખાય-છે, તેમ આત્માના સમીપપણાથી બુદ્ધિ પણ આત્મા જેવી દેખાય છે. ૪૮૧, ૪૮૨

આત્માભાસં તતો બુદ્ધિર્બુદ્ધ્યાભાસં તતો મનઃ ।

અક્ષાણિ મનઆભાસાન્યક્ષાભાસમિદં વપુઃ ॥ ૪૮૩ ॥

(એ રીતે બુદ્ધિ અનાત્મા છે છતાં તેમાં આત્માનો અધ્યાસ થાય છે તેથી) બુદ્ધિ આત્માના આલાસવાળી જણાય છે અને તેથી જ મન બુદ્ધિના આલાસવાળું જણાય છે; ઇંદ્રિયો મનના આલાસવાળી જણાય છે અને આ શરીર ઇંદ્રિયોના આલાસવાળું જણાય છે. ૪૮૩

અત एवात्मबुद्धिर्देहाक्षादावनात्मनि ।

मूढानां प्रतिबिम्बादौ बालानामिव दृश्यते ।

सादृश्यं विद्यते बुद्ध्यावात्मनोऽध्यासकारणम् ॥ ४८४ ॥

આ કારણથી જ દેહ-ઇન્દ્રિય આદિ અનાત્માઓમાં અજ્ઞાની-
ઓને આત્માની બુદ્ધિ થાય છે-જેમ મૂર્ખાઓને પોતાના પ્રતિબિંબ
વગેરેમાં પોતાપણની બુદ્ધિ જોવામાં આવે છે. આમ બુદ્ધિમાં
આત્માનો અધ્યાસ થવાનું કારણ (તેમાં જણાતી સહેજ)
સમાનતા છે. ૪૮૪

અનાત્મન્યહમિત્યેવ યોઽયમધ્યાસ ઈરિતઃ ।

સ્યાદુત્તરોત્તરાધ્યાસે પૂર્વપૂર્વસ્તુ કારણમ્ ॥ ૪૮૫ ॥

સુપ્તિમૂર્છોત્થિતેષ્વેવ દષ્ટઃ સંસારલક્ષણઃ ।

અનાદિરેવાવિદ્યાતઃ સંસ્કારોઽપિ ચ તાદૃશઃ ॥ ૪૮૬ ॥

એ રીતે અનાત્મામાં ‘હું’ એવો જે અધ્યાસ થાય છે, તે
કદ્યો; અને એ જ પૂર્વ પૂર્વનો અધ્યાસ પછી પછીના અધ્યાસનું
કારણ બને છે-જેમ સૃષ્ટિને ઊઠે છે ત્યારે પાછો આ સંસાર
જણાય છે, અને મૂર્છામાંથી ઊઠે છે ત્યારે પણ પાછો આ સંસાર
જણાય છે. આ અવિદ્યા અનાદિકાળની છે; તેથી તેનો સંસ્કાર
પણ તેવો જ અનાદિકાળનો છે. ૪૮૫, ૪૮૬

અધ્યાસનું કારણ-અવિદ્યાની બે શક્તિ

અધ્યાસવાધાગમનસ્ય કારણં શ્રુણુ પ્રવક્ષ્યામિ સમાહિતાત્મા ।

યસ્યાદિદં પ્રાપ્તમનર્થજાતં જન્માપ્યયવ્યાધિજરાદિદુઃખમ્ ॥ ૪૮૭ ॥

જેને લીધે આ બધા અનર્થો અને જન્મ, નાશ, રોગ તથા
ઘડપણ વગેરે દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે, તે અધ્યાસરૂપ બાધા શાથી
આવે છે એનું કારણ હું કહું છું; મનને એકાગ્ર કરીને તે તું સાંભળ.

આત્મોપાધેરવિદ્યાયા અસ્તિ શક્તિદ્વયં મહત્ ।

વિક્ષેપ આવૃત્તિશ્ચેતિ યાભ્યાં સંસાર આત્મનઃ ॥ ૪૮૮ ॥

અવિદ્યા જ આત્માને ઉપાધિરૂપ છે; એ અવિદ્યાની બે મોટી
શક્તિઓ છે:-(૧) ‘વિક્ષેપ’ અને (૨) ‘આવરણ’. આ બે શક્તિ-
ઓને લીધે આત્માને સંસાર લાગુ થયો છે. ૪૮૮

આવૃત્તિસ્તમસઃ શક્તિસ્તદ્વ્યાવરણકારણમ્ ।

મૂલાવિદ્યેતિ સા પ્રોક્તા યયા સંમોહિતં જગત્ ॥ ૪૮૯ ॥

‘આવરણુ’ એ તમેશુણી શક્તિ છે; એ જ આવરણુ (એટલે આત્માને ઢાંકી દેવાનું) કારણ છે. એને જ મૂળ અવિદ્યા કહી છે, જેને લીધે જગત અત્યંત મોહિત બન્યું છે. ૪૮૯

વિવેકવાનપ્યતિયૌક્તિકોઽપિ શ્રુતાત્મતત્વોઽપિ ચ પંડિતોઽપિ ।

શક્ત્યા યથા સંવૃતવોધદષ્ટિરાત્માનમાત્મસ્થમિમં ન વેદ ॥૪૯૦॥

મનુષ્ય વિવેકવાળો હોય, અત્યંત યુક્તિકુશળ હોય, આત્મ-તત્ત્વને સાંભળી ચૂક્યો હોય અને પંડિત હોય, તોપણ આ ‘આવરણુ’ શક્તિથી તેની જ્ઞાનદષ્ટિ એની ઢાંકાઈ બાય છે, કે જેથી પોતાના હૃદયમાં જ રહેલા આત્માને તે બાણી શકતો નથી. ૪૯૦

વિશ્લેષનામ્ની રજસસ્તુ શક્તિઃ પ્રવૃત્તિહેતુઃ પુરુષસ્ય નિત્યમ્ ।

સ્થૂલાદિલિંગાન્તમશેષમેતદયથા સદાત્મન્યસદેવ સૂચયતે ॥૪૯૧॥

‘વિશ્લેષ’ એ રજેશુણી શક્તિ છે. એ જ પુરુષને નિત્ય પ્રવૃત્તિ કરવામાં કારણરૂપ બને છે. આ ‘વિશ્લેષ’ શક્તિ જ સ્થૂલ-શરીરથી માંડીને લિંગશરીર સુધીના કેવળ ખોટા સર્વ પદાર્થોને સત્યસ્વરૂપ આત્મામાં ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૯૧

નિદ્રા યથા પુરુષમપ્રમત્તં સમાવૃણોતીયમપિ પ્રતીચમ્ ।

તથાવૃણોત્યાવૃત્તિશક્તિરંતર્વિશ્લેષશક્તિં પરિજૃંભયન્તી ॥ ૪૯૨ ॥

જેમ પ્રમાદ વિનાના પુરુષને નિદ્રા ઢાંકી (દબાવી) દે છે, તેમ આ શક્તિ પણ પ્રત્યગાત્માને ઢાંકી દે છે; તેમ જ ‘આવરણુ’ શક્તિ બ્યારે અંદર ફેલાય છે, ત્યારે તે ‘વિશ્લેષ’ શક્તિને ઢાંકી દે છે.

શક્ત્યા મહત્યાવરણાભિધાનયા સમાવૃત્તે સત્યમલસ્વરૂપે ।

પુમાનનાત્મન્યહમેષ પવેત્યાત્મત્વબુદ્ધિં વિદધાતિ મોહાત્ ॥૪૯૩॥

‘આવરણુ’ નામની એ મોટી શક્તિ છે; તેને લીધે મનુષ્યનું નિર્મળ સ્વરૂપ ઢાંકાઈ બાય છે, એટલે મોહને લીધે પુરુષ અનાત્મ-બુદ્ધિ આદિ પદાર્થો પર ‘આ જ હું છું’ એવી આત્મ-બુદ્ધિ કહે છે. ૪૯૩

યથા પ્રસુત્તિપ્રતિભાસદેહે સ્વાત્મત્વધીરેષ તથા હ્યનાત્મનઃ ।

જન્માપ્યયશ્ચુદ્ધયત્તદ્ભ્રમાદીનારોપયત્યાત્મનિ તસ્ય ધર્માન્ ॥૪૯૪॥

જેમ સ્વપ્નમાં દેખાતા શરીરમાં ‘ આ હું છું ’ એમ પોતાના આત્માપણાની બુદ્ધિ કરે છે, તેમ આ મનુષ્ય (જાગૃત અવસ્થામાં પણ) જન્મ, નાશ, ભૂખ, તરસ, ભય, શ્રમ વગેરે અનાત્માના ધર્મોને આત્મામાં આરોપે છે. ૪૯૪

વિશ્લેષશક્ત્યા પરિચોદ્યમાનઃ કરોતિ કર્માણ્યુભયાત્મકાનિ ।

મુંજાન ઇતત્ફલમપ્યુપાસં પરિધ્રમત્યેવ ભવાંબુરાશૌ ॥ ૪૯૫ ॥

મનુષ્ય ‘ વિશ્લેષ ’ શક્તિથી પ્રેરણા પામે છે, ત્યારે શુભ-અશુભ જન્મે પ્રકારનાં કર્મો કરે છે અને તે દ્વારા ગ્રહણ કરેલાં તેનાં ફળને ભોગવ્યા કરે છે. એમ સંસારસમુદ્રમાં ભટક્યા જ કરે છે. ૪૯૫

અધ્યાસદોષાત્સમુપાગતોઽયં સંસારબંધઃ પ્રવલઃપ્રતીચઃ ।

યદ્યોગતઃ ક્લિશ્યતિ ગર્ભવાસજન્માપ્યયક્લેશભયૈરજસ્રમ્ ॥૪૯૬॥

આ અધ્યાસના દોષથી જ પ્રત્યગાત્માને આ સંસારરૂપ પ્રબળ બંધન આવ્યું છે; જેને લીધે ગર્ભવાસ, જન્મ, મરણ વગેરે કલેશના ભયથી એ નિરંતર પિડાય છે. ૪૯૬

અધ્યાસો નામ લ્હવેષ વસ્તુનો યોઽન્યથાગ્રહઃ ।

સ્વાભાવિકભ્રાન્તિમૂલં સંસૃતેરાદિકારણમ્ ॥ ૪૯૭ ॥

‘ અધ્યાસ ’ એટલે જે વસ્તુ જે સ્વરૂપમાં હોય તેને તેથી બુદ્ધિ (વિપરીત) સ્વરૂપે ગ્રહણ કરવી. આ અધ્યાસ સ્વાભાવિક ભ્રાંતિનું મૂળ છે અને સંસારનું પ્રથમ કારણ છે. ૪૯૭

સર્વાનર્થસ્ય તદ્વીજં યોઽન્યથાગ્રહ આત્મનઃ ।

તતઃ સંસારસંપાતઃ સંતતક્લેશલક્ષણઃ ॥ ૪૯૮ ॥

આત્મારૂપ (સત્ય) વસ્તુને તેથી બુદ્ધિ (અસત) સ્વરૂપે ગ્રહણ કરવી એ અધ્યાસ તો સર્વ અનર્થોનું બીજ છે; તેથી જ કલેશોની પરંપરારૂપ લક્ષણવાળા આ સંસારમાં પડવાનું થાય છે. ૪૯૮

અધ્યાસાદેવ સંસારો નષ્ટેઽધ્યાસે ન દૃશ્યતે ।

તદેતદુભયં સ્પષ્ટં પદ્ય ત્વં વદ્મુક્તયોઃ ॥ ૪૯૯ ॥

અધ્યાસથી જ સંસાર દેખાય છે; પણ અધ્યાસ નાશ પામતાં તે દેખાતો જ નથી. આ બન્ને વાતને સંસારમાં બંધાયેલા પુરુષમાં અને સંસારથી છૂટેલા પુરુષોમાં તું સ્પષ્ટ જોઈ શકશે. ૪૯૬

बद्धं प्र त्तितो विद्धि मुक्तं विद्धि निवृत्तितः ।

प्रवृत्तिरेव संसारो निवृत्तिर्मुक्तिरिष्यते ॥ ૫૦૦ ॥

પુરુષને પ્રવૃત્તિથી (સંસારમાં) બંધાયેલા તારે સમજી લેવો અને નિવૃત્તિથી મુક્ત સમજવો. પ્રવૃત્તિ એ જ સંસાર છે અને નિવૃત્તિ એ જ મોક્ષ છે. ૫૦૦

आत्मनः सोऽयमध्यासो मिथ्याज्ञानपुरःसरः ।

असत्कल्पोऽपि संसारं तनुते रज्जुसर्पवत् ॥ ૫૦૧ ॥

આત્માનો આ અધ્યાસ મિથ્યા અજ્ઞાનને જ આગળ કરીને થયેલો હોય છે. તે લગભગ જૂઠો છે, તોપણ દોરડીમાં દેખાતા સર્પની પેઠે સંસારને વિસ્તારે છે. ૫૦૧

જીવની પેઠે પરમાત્માને બંધન કેમ નથી ?

उपाधियोगसाम्येऽपि जीवत्परमात्मनः ।

उपाधिभेदान्नो बंधस्तत्कार्यमपि किंचन ॥ ૫૦૨ ॥

જીવની પેઠે પરમાત્માને ઉપાધિનો સંબંધ તો સરખો જ છે, તોપણ એ બન્નેની ઉપાધિમાંથી પરમાત્માની ઉપાધિમાં ઘણો જ તફાવત છે; તેથી જ પરમાત્માને બંધન નથી અને તેનું કાંઈ કાર્ય પણ નથી. ૫૦૨

अस्योपाधिः शुद्धसत्त्वप्रधाना माया यत्र त्वस्य नास्त्यल्पभावः ।

सत्त्वस्यैवોत्कृष्टता तेन बंधो नो विश्लेषस्तत्કृतो लेशमात्रः ॥ ૫૦૩ ॥

શુદ્ધ સત્ત્વગુણ જેમાં મુખ્ય છે એવી માયા આ પરમાત્માની ઉપાધિ છે; જેમાં એમને અલ્પતા હોતી નથી; સત્ત્વગુણની જ ઉત્કૃષ્ટતા રહે છે, તેથી બંધન નથી અને એ માયાએ કરેલો લેશ માત્ર પણ વિશ્લેષ (આકર્ષણ) નથી. ૫૦૩

સર્વજ્ઞોઽપ્રતિબદ્ધબોધવિભવસ્તેનૈવ દેવઃ સ્વયં

માયાં સ્વામવલંબ્ય નિશ્ચલતયા સ્વચ્છંદવૃત્તિઃ પ્રભુઃ ।

સૃષ્ટિસ્થિત્યદનપ્રવેશયમનવ્યાપારમાત્રેચ્છયા

કુર્વન્ક્રીડતિ તદ્રજસ્તમ ઉમે સંસ્તમ્ય શક્ત્યા સ્વયા ॥૫૦૪॥

દેવ-પરમાત્મા સર્વજ્ઞ છે અને તેમનો જ્ઞાનવૈભવ કયાંય અટકેલો નથી; તેથી જ એ પ્રભુ પોતે (પોતાના સ્વભાવથી) નિશ્ચળ રહી, પોતાની માયાનો આશ્રય કરીને સ્વતંત્ર વૃત્તિએ પોતાની ઇચ્છાથી જગતની ઉત્પત્તિ, પાલન, સંહાર, હરકોઈમાં પ્રવેશ અને સર્વને વશ રાખવાં વગેરે હરકોઈ વ્યાપાર કરે છે; અને પોતાની શક્તિથી રજોગુણ તથા તમોગુણ-બંનેને (પોતામાં પ્રવેશતા) અટકાવીને જ ક્રીડા કરે છે. ૫૦૪

તસ્માદાવૃત્તિવિક્ષેપૌ કિંચિત્કર્તું ન શક્નુતઃ ।

સ્વયમેવ સ્વતંત્રોઽસૌ તત્પ્રવૃત્તિનિરોધયોઃ ॥ ૫૦૫ ॥

તેથી એ રજોગુણ અને તમોગુણ એ પરમેશ્વરને આવરણ કે વિક્ષેપ કરી શકતા નથી; (ઊલટા) એ પરમાત્મા જ તે(રજો-ગુણ તથા તમોગુણ)ની પ્રવૃત્તિમાં અને નિવૃત્તિમાં સ્વતંત્ર રહે છે. (પોતાની ઇચ્છાનુસાર એ ગુણોને બધે જોડે છે ને રોકે છે.) ૫૦૫

તમેવ સા ધીર્મતિ શ્રુતિર્વક્તિ મહેશિતુઃ ।

નિગ્રહાનુગ્રહે શક્તિરાવૃત્તિક્ષેપયોર્યતઃ ॥ ૫૦૬ ॥

એને જ શ્રુતિ ‘ધીર્કર્મ’ એમ કહે છે (અર્થાત્ રજોગુણને તથા તમોગુણને પોતાની ઇચ્છાનુસાર જોડવા અથવા રોકવા એ પરમેશ્વરનું જ્ઞાનપૂર્વકનું કર્મ છે, એમ વેદ કહે છે); કારણ કે કોઈને નિગ્રહ(શિક્ષા) કે અનુગ્રહ(કૃપા) કરવો તે અથવા રજો-ગુણથી કોઈનું આવરણ કરવું તે અને તમોગુણથી વિક્ષેપ કરવો તે પરમેશ્વરની શક્તિ છે. ૫૦૬

જીવને બંધનનું કારણ અજ્ઞાન

રજસસ્તમસચ્ચૈવ પ્રાવલ્યં સત્ત્વહાનતઃ ।

જીવોપાધૌ તથા જીવે તત્કાર્યં બલવત્તરમ્ ॥ ૫૦૭ ॥

હરકેઈ મનુષ્યમાં સત્ત્વગુણુ ઓછો થવાથી રમેગુણુની તથા તમેગુણુની પ્રબળતા થાય છે. જીવની ઉપાધિમાં તથા જીવમાં એ રમેગુણુનું તથા તમેગુણુનું કાર્ય વધારે બળવાન હોય છે. ૫૦૭

તેન વંધોઽસ્ય જીવસ્ય સંસારોઽપિ ચ તત્કૃતઃ ।

સંપ્રાપ્તઃ સર્વદા યત્ર દુઃખં ભૂયઃ સ ર્દશતે ॥ ૫૦૮ ॥

એને લીધે જ આ જીવને બાંધન છે અને આ સંસાર પણ તેણે જ કરેલો પ્રાપ્ત થયો છે, જેમાં એ જીવ હમેશાં પારંવાર દુઃખને જીએ છે. ૫૦૮

પતસ્ય સંસૃતેર્હેતુરધ્યાસોઽર્થવિપર્યયઃ ।

અધ્યાસમૂલમજ્ઞાનમાહુરાવૃત્તિલક્ષણમ્ ॥ ૫૦૯ ॥

આ સંસારનું કારણ અધ્યાસ છે; (પ્રદ્મરૂપ) વસ્તુમાં વિપરીતતા જેવી એ અધ્યાસનું સ્વરૂપ છે; અને આવરણરૂપ લક્ષણવાળા અજ્ઞાનને એ અધ્યાસનું મૂળ કહે છે. ૫૦૯

જ્ઞાનથી જ અજ્ઞાન દૂર થાય છે.

અજ્ઞાનસ્ય નિવૃત્તિસ્તુ જ્ઞાનેનૈવ ન કર્મણા ।

અવિરોધિતયા કર્મ નૈવાજ્ઞાનસ્ય વાધકમ્ ॥ ૫૧૦ ॥

જ્ઞાનથી જ અજ્ઞાન દૂર થાય છે, કર્મથી દૂર થતું નથી; કેમ કે કર્મ અજ્ઞાનનું વિરોધી નહિ હોવાથી અજ્ઞાનને દૂર કરી શકે નહિ. ૫૧૦

કર્મણા જાયતે જંતુઃ કર્મણૈવ પ્રલીયતે ।

કર્મણઃ કાર્યમેવૈવા જન્મમૃત્યુપરંપરા ॥ ૫૧૧ ॥

કર્મથી પ્રાણી જન્મે છે અને કર્મથી જ નાશ પામે છે. આ જન્મ-મૃત્યુની પરંપરા એ કર્મનું જ કાર્ય છે. ૫૧૧

નૈતસ્માત્કર્મણઃ કાર્યમન્યદસ્તિ વિલક્ષણમ્ ।

અજ્ઞાનકાર્યં તત્કર્મ યતોઽજ્ઞાનેન વર્ધતે ॥ ૫૧૨ ॥

આથી જીવને જીવતા લક્ષણવાળું કર્મનું કેઈ કાર્ય જ નથી. કર્મ અજ્ઞાનનું કાર્ય છે; કારણ કે અજ્ઞાનથી તે વધે છે. ૫૧૨

યદ્યેન વર્ધતે તેન નાશસ્તસ્ય ન સિધ્યતિ ।

યેન યસ્ય સહાવસ્થા નિરોધાય ન કલ્પતે ॥ ૫૧૩ ॥

જે વસ્તુ જેનાથી વધતી હોય, તેનાથી તેનો નાશ થઈ શકે નહિ; અને જેની સાથે જે રહેતું હોય, તે તેને અટકાવવા સમર્થ થાય નહિ. (અજ્ઞાનથી કર્મ વધે છે અને તે બન્ને સદા સાથે જ રહે છે; તેથી કર્મ અજ્ઞાનને દૂર કરી શકે નહિ.) ૫૧૩

નાશકત્વં તદુભયોઃ કો નુ કલ્પયિતું ક્ષમઃ ।

સર્વં કર્માવિરોધ્યેવ સદાઽજ્ઞાનસ્ય સર્વદા ॥ ૫૧૪ ॥

એ બન્નેમાં કોણ કોનો નાશ કરવા સમર્થ થાય? કેમ કે હરકોઈ કર્મ સર્વ કાળે અજ્ઞાનનું વિરોધી હોતું જ નથી. ૫૧૪

તતોઽજ્ઞાનસ્ય વિચ્છિન્નિઃ કર્મણા નૈવ સિધ્યતિ ।

યસ્ય પ્રધ્વંસ્તજનકો યત્સંયોગોઽસ્તિ તત્ક્ષણે ॥ ૫૧૫ ॥

તયોરેવ વિરોધિત્વં યુક્તં ભિન્નસ્વભાવયોઃ ।

તમઃપ્રકાશયોર્યદ્વત્પરસ્પરવિરોધિતા ॥ ૫૧૬ ॥

અજ્ઞાનજ્ઞાનયોસ્તદ્વદુભયોરેવ દૃશ્યતે ।

ન જ્ઞાનેન વિના નાશસ્તસ્ય કેનાપિ સિધ્યતિ ॥ ૫૧૭ ॥

એથી કર્મ વડે અજ્ઞાનનો નાશ થઈ શકતો જ નથી; પરંતુ જેનો સંયોગ જે ક્ષણે જેનો નાશ કરનાર થાય છે, તે જ વસ્તુ તે ક્ષણે હોવી જોઈએ; અને જે જે વસ્તુ એકબીજાથી જુદા સ્વભાવવાળી હોય છે, તેઓનું જ પરસ્પર વિરોધીપણું ઘટે છે. જેમ અંધારું ને પ્રકાશ એકબીજાથી જુદા સ્વભાવવાળાં છે તેથી એ બન્ને એકબીજાનાં વિરોધી છે, તે જ પ્રમાણે અજ્ઞાન અને જ્ઞાન એ બન્નેનું જ વિરોધીપણું દેખાય છે; (કેમ કે એ બન્નેનો સ્વભાવ એક બીજાથી જુદો છે) તેથી જ્ઞાન વિના અજ્ઞાનનો નાશ બીજા કોઈથી પણ સિદ્ધ થતો નથી. ૫૧૫-૫૧૭

તસ્માદજ્ઞાનવિચ્છિન્નયૈ જ્ઞાનં સંપાદયેત્સુધીઃ ।

આત્માનાત્મવિવેકેન જ્ઞાનં સિધ્યતિ નાન્યથા ॥ ૫૧૮ ॥

માટે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યે અજ્ઞાનનો નાશ કરવા સારું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. એ જ્ઞાન આત્માને તથા અનાત્માને બુદ્ધા બુદ્ધા સમજ્યા વિના બીજા કોઈ પ્રકારે સિદ્ધ થતું નથી. ૫૧૮

યુક્ત્યાઽઽત્માનાત્મનોસ્તસ્માત્કરણીયં વિવેચનમ્ ।

અનાત્મન્યાત્મતાબુદ્ધિગ્રંથિર્યેન વિદીર્યતે ॥ ૫૧૯ ॥

આથી યુક્તિવડે આત્માનું તથા અનાત્માનું પૃથક્કરણ કરવું જોઈએ; જેથી અનાત્મામાં થયેલી આત્માપણાની બુદ્ધિરૂપી ગાંઠ છૂટી જાય છે. ૫૧૬

આત્મા ને અનાત્મા સંબંધે વિવાદ

આત્માનાત્મવિવેકાર્થં વિવાદોઽયં નિરૂપ્યતે ।

યેનાત્માનાત્મનોસ્તત્ત્વં વિવિક્તં પ્રસ્ફુટાયતે ॥ ૫૨૦ ॥

હવે આત્મા તથા અનાત્મા માટેનો આ વિવાદ જણાવવામાં આવે છે, જેથી આત્મા તથા અનાત્માનું તત્ત્વ બુદ્ધિ બુદ્ધિ અતિ સ્પષ્ટ થાય છે. ૫૨૦

મૂઢા અશ્રુતવેદાન્તાઃ સ્વયં પંડિતમાનિનઃ ।

ઈશપ્રસાદરહિતાઃ સદ્ગુરોશ્ચ વહિર્મુખાઃ ॥ ૫૨૧ ॥

વિવદન્તિ પ્રકારં તં શ્રુણુ વક્ષ્યામિ સાદરમ્ ।

જેઓએ વેદાંત સાંભળ્યું નથી અને જેઓ પોતે પોતાને પંડિત માની બેઠા છે એવા મૂઢ લોકો ઈશ્વરની કૃપા વિનાના અને સદ્ગુરુથી પણ વિમુખ હોય છે તેઓ જે પ્રકારે વિવાદ ચલાવે છે, તે હું આદરપૂર્વક કહું છું તે તું સાંભળ. ૫૨૧

કોઈ કહે છે, કે ‘પુત્ર આત્મા છે’

અત્યંતપામરઃ કશ્ચિત્પુત્ર આત્મેતિ મન્યતે ॥ ૫૨૨ ॥

આત્મનીવ સ્વપુત્રેઽપિ પ્રબલપ્રીતિર્દર્શનાત્ ।

પુત્રે તુ પુત્રે પુત્રોઽહં નષ્ટે નષ્ટોઽહમિત્યતઃ ॥ ૫૨૩ ॥

અનુભૂતિવલાદ્વાપિ યુક્તિતોઽપિ શ્રુતેરપિ ।

આત્મા વૈ પુત્રનામાસીત્યેવં ચ વદતિ શ્રુતિઃ ॥ ૫૨૪ ॥

દીપાદીપો યથા તદ્વત્પિતુઃ પુત્રઃ પ્રજાયતે ।

પિતુર્ગુણાનાં તનયે બીજાંકુરવદીક્ષણાત્ ॥ ૫૨૫ ॥

અતોઽયં પુત્ર આત્મેતિ મન્યતે ધ્રાંતિમત્તમઃ ।

તન્મતં દૂષયત્યન્યઃ પુત્ર આત્મા કથં ત્વિતિ ॥ ૫૨૬ ॥

હોઈ અત્યંત પામર-વાદી ‘પુત્ર આત્મા છે’ એમ માને છે; કારણ કે આત્માની પેઠે પિતાના પુત્ર ઉપર પણ પ્રબળ પ્રીતિ દેખાય છે. વળી, ‘પુત્ર પુત્ર થવાથી હું પુત્ર થયો’ અને ‘પુત્ર નાશ પામવાથી હું નાશ પામ્યો’ એ અનુભવના બળથી, યુક્તિથી અને શ્રુતિના આધારે પણ તે પુત્રને આત્મા કહે છે; કારણ કે ‘આત્મા વૈ પુત્રનામાસિ-પુત્રના નામે તું આત્મા જ છે’ એમ શ્રુતિ કહે છે. વળી, જેમ એક દીવામાંથી બીજો દીવો પ્રકટે છે, તેમ પિતાથી પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે; અને બીજામાંથી થયેલા અંકુરની પેઠે પિતાથી થયેલા પુત્રમાં પણ પિતાના જેવા જ ગુણો દેખાય છે; તેથી પણ અતિશય ધ્રાંતિ પામેલો એ ‘પુત્ર આત્મા છે’ એમ માને છે. તેના એ મતને બીજો વાદી (આવાંક) આ પ્રમાણે દૂષિત ઠરાવે છે : ‘પુત્ર આત્મા કેમ હોઈ શકે ?’ ૫૨૨-૫૨૬

પુત્ર નહિ, પણ ‘દેહ આત્મા છે’

પ્રીતિમાત્રાત્કથં પુત્ર આત્મા ભવિતુમર્હતિ ।

અન્યત્રાપીક્ષ્યતે પ્રીતિઃ ક્ષેત્રપાત્રધનાદિષુ ॥ ૫૨૭ ॥

પુત્રાદ્વિશિષ્ટા દેહેઽસ્મિન્પ્રાણિનાં પ્રીતિરિપ્યતે ।

પ્રદીપ્તે ભવને પુત્રં ત્યક્ત્વા જંતુઃ પલાયતે ॥ ૫૨૮ ॥

તં વિક્રીણાતિ દેહાર્થં પ્રતિકૂલં નિહન્તિ ચ ।

તસ્માદાત્મા તુ તનયો ન ભવેચ્ચ કદાચન ॥ ૫૨૯ ॥

માત્ર પ્રીતિ ઉપરથી પુત્ર આત્મા હોય તે યોગ્ય નથી. પ્રીતિ તો ખેતર, વાસણો, ધન વગેરે બીજા પદાર્થો ઉપર પણ દેખાય છે (તેથી એ બધાં આત્મા હોઈ શકે નહિ). પ્રાણીમાત્રને

પુત્ર કરતાં તો શરીર ઉપર પ્રીતિ વધારે હોય છે; જ્યારે ઘર સળગ્યું હોય છે, ત્યારે પુત્રને ત્યજીને પણ પ્રાણી નાસી જાય છે; પોતાના ઢેહ માટે કોઈ વેળા પુત્રને વેચી નાખે છે અને પુત્ર જો પ્રતિકૂળ હોય તો તેને મારી પણ નાખે છે; તેથી પુત્ર આત્મા કદી હોય જ નહિ. ૫૨૭-૫૨૯

ગુણરૂપાદિસાદૃશ્યં દીપવન્ન સુતે પિતુઃ ।

અવ્યંગાજ્ઞાયતે વ્યંગઃ સગુણાદપિ દુર્ગુણઃ ॥ ૫૩૦ ॥

આભાસમાત્રાસ્તાઃ સર્વા યુક્તયોઽપ્યુક્તયોઽપિ ચ ।

પુત્રસ્ય પિતૃવદ્ગ્રેહે સર્વકાર્યેષુ વસ્તુષુ ॥ ૫૩૧ ॥

સ્વામિત્વદ્યોતનાયાસ્મિન્નાત્મત્વમુપચર્યતે ।

શ્રુત્યા તુ મુખ્યયા વૃત્યા પુત્ર આત્મેતિ નોચ્યતે ॥ ૫૩૨ ॥

ઔપચારિકમાત્મત્વં પુત્રે તસ્માન્ન મુખ્યતઃ ।

અહંપદપ્રત્યયાર્થો દેહ एव न चेतारः ॥ ૫૩૩ ॥

પ્રત્યક્ષઃ સર્વજંતૂનાં દેહોઽહમિતિ નિશ્ચયઃ ।

एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यपि च श्रुतिः ॥ ૫૩૪ ॥

પુરુષત્વં વદત્યસ્ય સ્વાત્મા હિ પુરુષસ્તતઃ ।

આત્માયં દેહ एवेति चार्वाकेण विनिश्चितम् ॥ ૫૩૫ ॥

વળી, દીવાની પેઠે પિતાના ગુણ-રૂપ વગેરેની સમાનતા પુત્રમાં હોતી નથી; પિતા જોડ-ખાંપણ વિનાનો હોય છે, છતાં એ પિતાથી જોડ-ખાંપણવાળો પુત્ર (કોઈ વેળા) જન્મે છે; અને પિતા ગુણવાન હોય છે, છતાં પુત્ર દુર્ગુણી જન્મે છે; માટે ‘પુત્ર આત્મા છે’ એમ માનવામાં જે યુક્તિઓ અને વચનો ઉપર પ્રમાણરૂપે કહ્યાં છે, તે બધાં માત્ર આભાસરૂપ જ છે; (ખરી રીતે એ યુક્તિઓ અને વચનો સાચાં નથી;) તેમ જ ‘પુત્ર નામે તું આત્મા જ છે’ એમ વેદમાં જે કહ્યું છે, તે તો ઘરનાં બધાં કાર્યોમાં તથા વસ્તુઓ પર પિતાની પેઠે પુત્રની માલિકી હોય છે, એમ જણાવવા માટે એ પુત્ર ઉપર આત્માપણનો આરોપ જ કર્યો છે. મુખ્ય

વૃત્તિએ ‘પુત્ર આત્મા છે’ એમ વેદ કહેતો જ નથી; માટે પુત્ર ઉપરનું આત્માપણું કેવળ આરોપિત જ છે, મુખ્ય નથી. (તેથી પુત્ર નહિ પણ દેહ આત્મા છે; કારણ કે) ‘હું’ એ પદના જ્ઞાનનો વિષય દેહ જ છે, બીજો નથી; કેમ કે સર્વ પ્રાણીઓને ‘દેહ એજ હું છું’ એવો પ્રત્યક્ષ નિશ્ચય થાય છે; વળી, શ્રુતિ પણ ‘एष पुरुषोऽन्नरसमयः आ पुरुष अन्नना रसमय છે’ એમ કહીને ‘પોતાનો દેહ એ જ આત્મા છે’ એમ દેહને આત્મારૂપે જણાવે છે; માટે ‘આ દેહ જ આત્મા છે’ આવો ચાર્વાકે નિશ્ચય કર્યો છે. ૫૩૦-૫૩૫

तन्मतं दृष्यत्यन्योऽसहमानः पृथग्जनः ।

देह आत्मा कथं नु स्यात्परतंत्रो ह्यचेतनः ॥ ५३६ ॥

इन्द्रियैश्चात्यमानोऽयं चेष्टते न स्वतः क्वचित् ।

आश्रयश्चक्षुरादीनां गृहवद्गृहमेधिनाम् ॥ ५३७ ॥

बाल्यादिजनानावस्थावाञ्छुकुशोणितसंभवः ।

अतः कदापि देहस्य नात्मत्वमुपपद्यते ॥ ५३८ ॥

પણ એના એ મતને બીજા સામાન્ય લોકો સહન કરતા નથી અને તેને આવી રીતે દૂષિત ઠરાવે છે: દેહ આત્મા કેમ હોય? એ તો પરતંત્ર અને અચેતન જ છે. ઇન્દ્રિયો તેને ચલાવે છે, ત્યારે તો એ ચાલે છે; પોતાની મેળે એ કોઈ વળતે પણ એટ્ટા કરી શકતો નથી. એ તો જેમ ઘર ગૃહસ્થોને આશ્રયરૂપ છે, તેમ અક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોને (રહેવા માટે માત્ર) આશ્રયરૂપ જ છે. વળી, બાળપણ વગેરે અનેક જાતની તેની અવસ્થાઓ છે અને વીર્ય તથા લોહીમાંથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે; તેથી દેહનું આત્માપણું કદી પણ ઘટતું નથી. ૫૩૬-૫૩૮

ઇન્દ્રિયો આત્મા છે

वधिरोऽहं च काणोऽहं मूक इत्यनुभूतितः ।

इन्द्रियाणि भवन्त्यात्मा येषामस्त्यर्थवेदनम् ॥ ५३९ ॥

इन्द्रियाणां चेतनत्वं देहे प्राणाः प्रजापतिम् ।
 एतमेत्येत्यूचुरिति श्रुत्यैव प्रतिपाद्यते ॥ ५४० ॥
 यतस्तस्मादिन्द्रियाणां युक्तमात्मत्वमित्यमुम् ।
 निश्चयं दूषयत्यन्योऽसहमानः पृथग्जनः ॥ ५४१ ॥

(૫૨૦) ‘હું’ બહેરો છું, કાણો છું, મૂંગો છું’ આવા અનુ-
 ભવથી ‘ઇન્દ્રિયો આત્મા છે.’ વળી, તેઓને વિષયોનું જ્ઞાન છે અને
 ચેતનપણું છે, એમ આ શ્રુતિએ પણ જણાવ્યું છે ‘દેહે પ્રાણાઃ
 પ્રજાપતિમ્ એતમેત્યૂચુઃ’ દેહમાં રહેલી ઇન્દ્રિયોઓએ પ્રજાપતિ
 પાસે જઈને એમ કહ્યું. આ ઉપરથી પણ ઇન્દ્રિયોને આત્માપણું
 માનવું એ યોગ્ય છે. તેમના આવા નિશ્ચયને ધીજા સામાન્ય
 લોકો સહન કરતા નથી. તેઓ એ મતને આ રીતે દૂષિત
 કરાવે છે. ૫૩૯-૫૪૧

પ્રાણુ આત્મા છે

इन्द्रियाणि कथं त्वात्मा करणानि कुठारवत् ।
 करणस्य कुठारादेश्चेतनत्वं न हीक्ष्यते ॥ ५४२ ॥
 શ્રુત્યાધિદેવતામેવ इन्द्रियेषूपचर्यते ।
 न तु साक्षादिन्द्रियाणां चेतनत्वमुदीर्यते ॥ ५४३ ॥
 अचेतनस्य दीपादेरर्थाभासकता यथा ।
 तथैव चक्षुरादीनां जडानामपि सिध्यति ५४४ ॥

ઇન્દ્રિયો આત્મા કેમ હોય? એ તો કુહાડા જેવાં માત્ર
 સાધનો જ છે. કુહાડો વગેરે સાધનોમાં ચેતનપણું દેખાતું જ
 નથી. (ઉપરની) શ્રુતિએ પણ ઇન્દ્રિયો પર તેઓના દેવોનો જ
 આશય કર્યો છે, પરંતુ ઇન્દ્રિયોને સાક્ષાત્ ચેતન કહી જ નથી.
 જેમ દીવો વગેરે અચેતન છે છતાં પદાર્થોના પ્રકાશક થઈ શકે
 છે, તેમ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો પણ જડ છે છતાં પદાર્થોની
 પ્રકાશક થઈ શકે છે. (માટે ઇન્દ્રિયો નહિ પણ પ્રાણુ આત્મા છે.)

इन्द्रियाणां चेष्टयिता प्राणोऽयं पंचवृत्तिकः ।

सर्वावस्थास्ववस्थावान्सोऽयमात्मत्वमर्हति !

अहं क्षुधावांस्तृष्णावानित्याद्यनुभवादपि ॥ ૫૪૫ ॥

શ્રુત્યાન્યૉઽતર આત્મા પ્રાણમય इतीर्यते यस्मात् ।

तस्मात्प्राणस्यात्मत्वं युक्तं नो करणसंज्ञानां कापि ॥ ૫૪૬ ॥

ઇદ્રિયોને ચેષ્ટા આપનારો આ પ્રાણ જ છે. તે જ (પ્રાણ અપાન-સમાન-વ્યાન-ઉદાન-એવી) પાંચ વૃત્તિઓવાળો હોઈને સર્વ અવસ્થાઓમાં (એકજ) સ્થિતિવાળો રહે છે; માટે તે આત્મા હોવાને યોગ્ય છે. વળી, ‘હું ભૂખ્યો છું, તરસ્યો છું’ આવો અનુભવ થાય છે અને વેદ પણ ‘અન્યૉઽતર આત્મા પ્રાણમયઃ ।- આ પ્રાણમય અંતરાત્મા (બધાથી) જુદો છે’ આમ કહી પ્રાણને જ આત્મા કહે છે; માટે પ્રાણને આત્મા માનવો તે જ યોગ્ય છે, પણ ‘કરણ’-સાધન’ નામને ધારણ કરનારી ઇદ્રિયો કદી આત્મા હોઈ શકે નહિ. ૫૪૫, ૫૪૬

‘પ્રાણ નહિ, પણ મન આત્મા છે.’

इति निश्चयमेतस्य दूषयत्यपरो जडः ।

भवत्यात्मा कथं प्राणो वायुरेवैष आंतरः ॥ ૫૪૭ ॥

बहिर्यात्यन्तरायाति भस्त्रिकावायुवन्मुहुः ।

न हितं वाहितं वा स्वमन्यद्वा वेद किंचन ॥ ૫૪૮ ॥

जडस्वभावश्चपलः कर्मयुक्तश्च सर्वदा ।

प्राणस्य भानं मनसि स्थिते सुप्ते न दृश्यते ॥ ૫૪૯ ॥

મનસ્તુ સર્વ જાનાતિ સર્વવેદનકારણમ્ ।

યત્તસ્માન્મન एवात्मा प्राणस्तु न कदाचन ॥ ૫૫૦ ॥

સંકલ્પવાનહં ચિંતાવાનહં ચ વિકલ્પવાન્ ।

इत्याद्यनुभवान्योऽन्तर आत्मा मनोमयः ॥ ૫૫૧ ॥

इत्यादिश्रुतिसद्भावाद्युक्ता मनस आत्मता ।

इति निश्चयमेतस्य दूषयत्यपरो जडः ॥ ૫૫૨ ॥

એવો એ મતવાદીનો નિશ્ચય બીજો જડમતવાદી દૂષિત ઠરાવે છે, કે 'આ પ્રાણ આત્મા કેમ હોય? એ તો અંદરનો વાયુ જ છે. 'ધમણના વાયુની પેઠે વારંવાર એ બહાર જાય છે, ને અંદર આવે છે; વળી તે હિત કે અહિતને અથવા પોતાને કે બીજાને-એવું કંઈ જાણતો નથી, જડ સ્વભાવનો છે; ચપળ અને સર્વદા કમંથી યુક્ત છે; આ પ્રાણનું ભાન જો મન હોય છે તો જ દેખાય છે, પણ મન સૂઈ ગયું હોય છે ત્યારે દેખાતું નથી; મન તો સર્વ જાણે છે અને બધા અનુભવમાં તે જ કારણ છે; માટે મન જ આત્મા છે, પ્રાણ કદી આત્મા હોય જ નહિ. વળી, 'હું સંકલ્પવાળો છું', વિચારવાળો છું, વિકલ્પવાળો છું' આવો અનુભવ થાય છે; અને 'અન્યોઽન્તર આત્મા મનોમયઃ । અંતરાત્મા બધાથી જુદો જ હોઈ મનોમય છે.' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પણ મનને આત્મા માનવામાં પ્રમાણ છે, માટે મનને જ આત્મા માનવો યોગ્ય છે.' આવા આ મતને બીજો જડમતવાદી આ રીતે દૂષિત ઠરાવે છે: ૫૪૭-૫૫૨

‘મન નહિ, પણ બુદ્ધિ આત્મા છે’

કથં મનસ આત્મત્વં કરણસ્ય દગાદિવત્ ।
 કર્તૃપ્રયોજ્યં કરણં ન સ્વયં તુ પ્રવર્તતે ॥ ૫૫૩ ॥
 કરણપ્રયોક્તા યઃ કર્તા તસ્યૈવાત્મત્વમર્હતિ ।
 આત્મા સ્વતંત્રઃ પુરુષો ન પ્રયોજ્યઃ કદાચન ॥ ૫૫૪ ॥
 અહં કર્તાસ્મ્યહં ભોક્તા સુખીત્યનુભવાદપિ ।
 બુદ્ધિરાત્મા ભવત્યેવ બુદ્ધિધર્મો હ્યહંકૃતિઃ ॥ ૫૫૫ ॥
 અન્યોઽન્તર આત્મા વિજ્ઞાનમય ઇતિ વદતિ નિગમઃ ।
 મનસોઽપિ ચ ભિન્નં વિજ્ઞાનમયં કર્તૃરૂપમાત્માનમ્ ॥ ૫૫૬ ॥
 વિજ્ઞાનં યજ્ઞં તનુતે કર્માણિ તનુતેઽપિ ચ ।
 इत्यस्य कर्तृता श्रुत्या मुखतः प्रतिपाद्यते ।
 तस्माद्युक्तात्मता बुद्धेरिति बौद्धेन निश्चितम् ॥ ૫૫૭ ॥

પ્રામાકરસ્તાર્કિકશ્ચ તાલુભાવપ્યમર્ષયા ।

તન્નિશ્ચયં દૂષયતો બુદ્ધિરાત્મા કથં ન્વિતિ ॥ ૫૫૮ ॥

‘મન આત્મા કેમ હોય ? એ તો ચક્ષુ આદિની પેઠે કરણ (એક જાતની ઇન્દ્રિય) જ છે. જે કરણ હોય તે તો ખીજા કંઈ કતોવડે જ પ્રેરણા પામનારું હોય છે. તે પોતે પોતાની મેળે પ્રવૃત્તિ કરી શકતું નથી; માટે કરણને પ્રેરણા આપનારો જે કર્તા હોય તે જ આત્મા હોવાને યોગ્ય છે. આત્મા એ સ્વતંત્ર પુરુષ હોય; ખીજાઓ દ્વારા એ પ્રેરણા પામવાને યોગ્ય કદી ન હોય. વળી, ‘હું કર્તા છું, લોકતા છું, સુખી છું’ આવો અનુભવ પણ થાય છે, માટે બુદ્ધિ જ આત્મા છે; કેમ કે ‘હું’ આવો જે અહંકાર કરવો એ બુદ્ધિનો ધર્મ છે. વેદ પણ ‘અન્યોંઽતર આત્મા વિજ્ઞાનમયઃ । અંતરાત્મા બધાથી જુદો હોઈ વિજ્ઞાનમય (બુદ્ધિરૂપ) છે’ એમ બુદ્ધિને આત્મા કહે છે. આ વિજ્ઞાનમય આત્મા મનથી જુદો અને કર્તારૂપ છે તેથી ‘વિજ્ઞાનં યજ્ઞં તનુતે કર્માણિ તનુતેઽપિ ચ । વિજ્ઞાન(બુદ્ધિ) યજ્ઞ કરે છે અને કર્મો પણ તે જ કરે છે.’ એમ આ શ્રુતિ પણ સ્વમુખે આ બુદ્ધિનું કર્તાપણું સિદ્ધ કરે છે. માટે બુદ્ધિને આત્મા માનવો એ જ યોગ્ય છે, આવો બૌદ્ધ મતે નિશ્ચય કર્યો છે.’ પણ તેમના એ નિશ્ચયને પ્રભાકર અને તર્ક-શાસ્ત્રકાર-બન્ને સહન કરતા નથી; તેઓ ‘બુદ્ધિ આત્મા કેમ હોય ?’ એમ કહીને એ મતને દૂષિત ઠરાવે છે. ૫૫૩-૫૫૮

‘બુદ્ધિ નહિ, પણ અજ્ઞાન આત્મા છે’

બુદ્ધેરજ્ઞાનકાર્યત્વાદ્વિનાશિત્વાત્પ્રતિક્ષણમ્ ।

બુદ્ધ્યાદીનાં ચ સર્વેષામજ્ઞાને લયદર્શનાત્ ॥ ૫૫૯ ॥

અજ્ઞોઽહમિત્યનુભવાદાસ્ત્રીવાલાદિગોચરાત્ ।

ભવત્યજ્ઞાનમેવાત્મા ન તુ બુદ્ધિઃ કદાચન ॥ ૫૬૦ ॥

વિજ્ઞાનમયાદન્યં ત્વાનંદમયં પરં તથાત્માનમ્ ।

અન્યોંઽતર આત્માઽઽનંદમયં ઇતિ વદતિ વેદોઽપિ ॥ ૫૬૧ ॥

દુઃખપ્રત્યયશૂન્યત્વાદાનંદમયતા મતા ।

અજ્ઞાને સકલં સુષૌ બુદ્ધ્યાદિ પ્રવિલીયતે ॥ ૫૬૨ ॥

દુઃખિનોઽપિ સુષુષૌ ત્વાનંદમયતા તતઃ ।

સુષૌ કિંચિન્ન જાનામીત્યનુભૂતિશ્ચ દૃશ્યતે ॥ ૫૬૩ ॥

યત એવમતો યુક્તા હ્યજ્ઞાનસ્યાત્મતા ધ્રુવમ્ ।

ઇતિ તન્નિશ્ચયં મદ્દાં દૂપયન્તિ સ્વયુક્તિભિઃ ॥ ૫૬૪ ॥

“બુદ્ધિ તેા અજ્ઞાનનું કાર્ય છે, ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામનારી છે; અને બુદ્ધિ આદિ સર્વનો અજ્ઞાનમાં લય થતો દેખાય છે. વળી ‘હું અજ્ઞાની છું’ આવો અનુભવ સ્ત્રી-બાળક વગેરેને પણ થાય છે, માટે અજ્ઞાન જ આત્મા છે, પણ બુદ્ધિ કદી આત્મા નથી; વેદ પણ ‘અન્યોંતર આત્મા આનંદમયઃ । બધાંથી બુદ્ધો અંતરાત્મા આનંદમય છે’ આમ બુદ્ધિથી બુદ્ધો આનંદમય પરમાત્મા કહે છે. આ આત્માને દુઃખનો અનુભવ છે જ નહિ; તેથી તેને આનંદમય માન્યો છે; સુષુપ્તિ અવસ્થામાં બુદ્ધિ આદિ બધું અજ્ઞાનમાં લય પામી જાય છે; દુઃખી હોય તેને પણ એ સુષુપ્તિમાં આનંદમયપણું જણાય છે અને તેને લીધે જ ‘ભિંધમાં મને કંઈ ખબર રહી નહિ’ આવો અનુભવ દેખાય છે; માટે અજ્ઞાનને જ આત્માપણું યોગ્ય છે.” આવા તેઓના મતને કુમારિલ ભટ્ટના અનુયાયીઓ પોતાની યુક્તિઓથી દૂષિત આમ ઠરાવે છે: ૫૫૯-૫૬૪

‘એકલું અજ્ઞાન નહિ, પણ જ્ઞાન-અજ્ઞાન-બન્ને મળી આત્મા છે.’

કથમજ્ઞાનમેવાત્મા જ્ઞાનં ચાપ્યુપલભ્યતે ।

જ્ઞાનાભાવે કથં વિદ્યુરજ્ઞોઽહમિતિ ચાજ્ઞતામ્ ।

અસ્વાપ્સં સુખમેવાહં ન જાનામ્યત્ર કિંચન ॥ ૫૬૫ ॥

इत्यज्ञानमपि ज्ञानं प्रबुद्धेषु प्रदृश्यते ।

प्रज्ञानघन एवानंदमय इत्यपि श्रुतिः ॥ ૫૬૬ ॥

प्रब्रवीत्युभयात्मत्वमात्मनः स्वयमेव सा ।

आत्मातश्चिज्जडतनुः खद्योत इव संमतः ॥ ૫૬૭ ॥

ન કેવલાજ્ઞાનમયો ઘટકુડ્યાદિવજ્રહઃ ।

इति निश्चयमेतेषां दूषयत्यपरो जडः ॥ ૫૬૮ ॥

“કેવળ અજ્ઞાન જ આત્મા કેમ હોય? જ્ઞાન પણ અનુભવાય છે. જ્ઞાન ન હોય તો ‘હું અજ્ઞાની છું’ એમ પોતાના અજ્ઞાની-પણાને લોકો કેવી રીતે બાણે? ઊંઘીને બગેલા લોકોમાં ‘હું સુખ-પૂર્વક જ સૂઈ ગયો હતો, એ વેળા હું કંઈ બાણતો ન હતો’ આવું અજ્ઞાનપૂર્વકનું જ્ઞાન પણ બેવામાં આવે છે. વળી ‘પ્રજ્ઞાનઘન एवानंदमयः । आनंदमय અને પુષ્કળ જ્ઞાનમય જ આત્મા છે’ એમ શ્રુતિ પોતે પણ આત્માને જ્ઞાન-અજ્ઞાન બન્ને સ્વરૂપ જ કહે છે. માટે પતંગિયાની પેઠે જ્ઞાન-અજ્ઞાન બન્ને સ્વરૂપવાળો જ આત્મા (અમે) માન્યો છે-કેવળ અજ્ઞાનમય જ નહિ. કેવળ અજ્ઞાનમય આત્મા હોય, તો ઘડો-ભીંત વગેરેની પેઠે કેવળ જડ જ હોય.” આવો એ લોકોનો નિશ્ચય છે; તેને બીજો જડ મત-વાદી દૂષિત ઠરાવે છે: ૫૬૫-૫૬૮

‘જ્ઞાન-અજ્ઞાનમય નહિ, પણ શૂન્ય આત્મા છે.’

ज्ञानाज्ञानमयस्त्वात्मा कथं भवितुमर्हति ।

परस्परविरुद्धत्वात्तेजस्तिમिरवत्तयोः ॥ ૫૬૯ ॥

सामानाधिकरण्यं वा संयोगो वा समाश्रयः ।

तमःप्रकाशवज्જ્ઞાનાજ્ઞાનયોર્ન હિ સિધ્યતિ ॥ ૫૭૦ ॥

अज्ञानमपि विज्ञानं बुद्धिर्वापि च तद्गुणाः ।

सुषुप्तौ नोपलभ्यन्ते यत्किंचिदपि वापरम् ॥ ૫૭૧ ॥

मात्रादिलक्षणं किं नु शून्यमेवोपलभ्यते ।

सुषुप्तौ नान्यदस्त्येव नाहमप्यासमित्यनु ॥ ૫૭૨ ॥

सुप्तोत्थितजनैः सर्वैः शून्यमेवानुसर्ष्यते ।

यत्ततः शून्यमेवात्मा न ज्ञानाज्ञानलक्षणः ॥ ૫૭૩ ॥

वेदेनाप्यસદેવેદમગ્ર આસીદિતિ સ્ફુટમ્ ।

નિરુચ્યતે યતસ્તસ્માચ્છૂન્યસ્યૈવાત્મતા મતા ॥ ૫૭૪ ॥

અસન્નેવ ઘટઃ પૂર્વં જાયમાનઃ પ્રદૃશ્યતે ।

ન હિ કુંભઃ પુરૈવાંતઃ સ્થિત્વોદેતિ બહિર્મુલ્કઃ ॥ ૫૭૫ ॥

યત્તસ્માદસતઃ સર્વં સદિદં સમજાયત ।

તતઃ સર્વાત્મના શૂન્યસ્યૈવાત્મત્વં સમર્હતિ ॥ ૫૭૬ ॥

“આત્મા જ્ઞાન-અજ્ઞાનમય કેમ હોઈ શકે? એ તો પ્રકાશ અને અંધકારની પેઠે પરસ્પર વિરુદ્ધ છે; અને તેથી જ એ જ્ઞાન તથા અજ્ઞાનનું પ્રકાશ અને અંધકારની પેઠે એક જ સ્થળે રહેવું, અથવા એકબીજા સાથે જોડાવું, અથવા એકબીજાને એકબીજાનો આશ્રય સિદ્ધ થતો જ નથી. વળી, અજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, બુદ્ધિ અને તેના ગુણો અથવા બીજું જે કંઈ અનુભવનાર વગેરે છે તે પણ સુષુપ્તિમાં જણાતું જ નથી, પરંતુ કેવળ શૂન્ય જ જણાય છે. એ સુષુપ્તિમાં બીજું કંઈ પણ હોતું જ નથી; અને ઊંઘીને ઊઠેલા બધા લોકો ‘હું ઊંઘી ગયો ત્યારે હું’ પણ હતો નહિ’ એમ શૂન્યને જ પાછળથી યાદ કરે છે-અનુભવે છે, માટે શૂન્ય જ આત્મા છે, જ્ઞાન-અજ્ઞાનરૂપ લક્ષણવાળો આત્મા છે જ નહિ. વળી, વેદ પણ ‘અસદેવેદમગ્ર આસીત । આ જગત પહેલાં અસત્ (શૂન્ય) જ હતું’ એમ સ્પષ્ટ કહે છે; તેથી શૂન્યને જ (અમે) આત્મા માન્યો છે. વળી, ઘટો (ઉત્પત્તિ) પહેલાં અસત્ (શૂન્યરૂપ) જ હોય છે અને પછીથી તે ઉત્પન્ન થતો દેખાય છે; એ ઘટો પ્રથમ પોતામાં હતો, ને પછીથી બહાર પ્રકટ થાય છે, એવું તો કંઈ છે જ નહિ; માટે (માનવું પડે છે, કે) સર્વ કંઈ આ સત્‌રૂપે જે જણાય છે, તે બધું અસત્(શૂન્ય)માંથી જ ઉત્પન્ન થયું છે; આમ સર્વ રીતે શૂન્યને જ આત્માપણું ઘટે છે.” ૫૬૯-૫૭૬

સિદ્ધાંત-પુત્રથી માંડી શૂન્ય સુધીનું કંઈ પણ આત્મા નથી.

इत्येवं पंडितंमन्यैः परस्परविरोधिभिः ।

तत्तन्मतानुरूपाल्पश्रुतियुक्त्यनुभूतिभिः ॥ ૫૭૭ ॥

નિર્ણીતમતજાતાનિ ઁંડિતાન્યેવ પંડિતૈઃ ।

શ્રુતિમિશ્રાપ્યનુમવૈર્બાધકૈઃ પ્રતિવાદિનામ્ ॥ ૫૭૮ ॥

યતસ્તસ્માત્તુ પુત્રાદેઃ શૂન્યાન્તસ્ય વિશેષતઃ ।

સુસાધિતમનાત્મત્વં શ્રુતિયુક્ત્યનુભૂતિમિઃ ॥ ૫૭૯ ॥

એમ પોતાને પંડિત માનતા તે તે મતવાદીઓએ એક બીજાનો વિરોધ કરીને તે તે પોતપોતાના મતને અનુકૂળ નાની નાની થોડી શ્રુતિઓ, યુક્તિઓ તથા અનુભવો જણાવીને પોત-પોતાના મતના નિર્ણય કર્યા છે; પરંતુ એ સર્વ પ્રતિવાદીઓએ સ્વીકારેલી શ્રુતિ, યુક્તિ તથા અનુભવનો બાધ કરનારી બીજી અનેક શ્રુતિઓ, યુક્તિઓ તથા અનુભવોનો આશ્રય કરીને પંડિતો-એ તે સર્વ મતોનું 'ખંડન કર્યું' છે; તેમ જ અનેક શ્રુતિઓ, યુક્તિઓ અને અનુભવો વડે પુત્રથી માંડી શૂન્ય સુધીનું એ કંઈ પણ આત્મા નથી એમ સારી રીતે સિદ્ધ કરેલ છે. ૫૭૭-૫૭૯

ન હિ પ્રમાણાંતરબાધિતસ્ય યાથાર્થ્યમંગીક્રિયતે મહદ્ધિઃ ।

પુત્રાદિશૂન્યાન્તમનાત્મતત્ત્વમિત્યેવ વિસ્પષ્ટમતઃ સુજાતમ્ ॥ ૫૮૦ ॥

જે વસ્તુનું બીજાં પ્રમાણોથી 'ખંડન થયું' હોય, તેને મહા-પુરુષો સાચાં તરીકે સ્વીકારતા નથી; આ ઉપરથી પુત્રથી માંડી શૂન્ય સુધીનું કેવળ અનાત્મ તત્ત્વ જ છે એમ સારી રીતે સ્પષ્ટ થયું છે. ૫૮૦

શિષ્યની શંકા

સુષુપ્તિકાલે સકલે વિલીને શૂન્યં વિના નાન્યદિહોપલભ્યતે ।

શૂન્યં ત્વનાત્મા ન તતઃ પરઃ કોઽપ્યાત્મામિધાનસ્ત્વનુભૂયતેઽર્થઃ ॥ ૫૮૧ ॥

યદ્યસ્તિ ચાત્મા કિમુ નોપલભ્યતે સુષૌ યથા તિષ્ઠતિ કિં પ્રમાણમ્ ।

કિંલક્ષણોઽસૌ સ કથં ન વાધ્યતે પ્રવાધ્યમાનેષ્વહમાદિષુ સ્વયમ્ ॥

एतत्संशयजातं मे हृदयग्रंथिलक्षणम् ।

छिंद्वि युक्तिमहाखड्गधारया कृपया गुरो ॥ ५८३ ॥

સુષુપ્તિના સમયે બધું વિલય પામી જાય છે, ત્યારે શૂન્ય

વિના બીજું કંઈ આ જગતમાં જણાતું નથી; અને શૂન્ય તો આત્મા હોય જ નહિ; તો પછી એનાથી બુદ્ધો આત્મા નામનો કયો પદાર્થ અનુભવાય છે? જો આત્મા છે, તો કેમ જણાતો નથી? સુષુપ્તિમાં પણ એ આત્મા રહે છે, એમાં પ્રમાણ શું છે? એનું લક્ષણ શું છે? અહંકાર વગેરે સર્વ પદાર્થોનો (સુષુપ્તિમાં) બાધ અથવા લય થઈ જાય છે; છતાં એ આત્મા પોતે કેમ બાધ (લય) પામતો નથી? હે ગુરુદેવ! મારા આ સંશયોનો સમુદાય હૃદયમાં એક જાતની ગાંઠ જેવા જ લક્ષણવાળો છે; તેને આપ યુક્તિરૂપી મોટી તરવારની ધારથી કૃપા કરીને કાપી નાખો. ૫૮૧-૫૮૩

શ્રી ગુરુનું સમાધાન

અતિસૂક્ષ્મતરઃ પ્રશ્નસ્તવાયં સદૃશો મતઃ ।

સૂક્ષ્માર્થદર્શનં સૂક્ષ્મબુદ્ધિષ્વેવ પ્રદૃશ્યતે ॥ ૫૮૪ ॥

આ તારો પ્રશ્ન અતિશય સૂક્ષ્મ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ છે અને તેને હું યોગ્ય માનું છું; કારણ કે સૂક્ષ્મ પદાર્થોનું દર્શન સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળાઓમાં જ દેખાય છે. ૫૮૪

ઞ્ટણુ વક્ષ્યામિ સકલં યદ્યત્પૃષ્ઠં ત્વયાધુના ।

રહસ્યં પરમં સૂક્ષ્મં જ્ઞાતવ્યં ચ મુમુક્ષુભિઃ ॥ ૫૮૫ ॥

તેં જે જે પૂછ્યું, તે બધું હવે હું કહું છું, તું સાંભળ. આ પરમ સૂક્ષ્મ રહસ્ય છે અને મુમુક્ષુઓએ તે જાણવા જેવું છે. ૫૮૫

જગત શૂન્યરૂપ થતું જ નથી.

બુદ્ધ્યાદિ સકલં સુપ્તાવનુલીનં સ્વકારણે ।

અવ્યક્તે વટવદ્બીજે તિષ્ઠત્યવિકૃતાત્મના ॥ ૫૮૬ ॥

તિષ્ઠત્યેવ સ્વરૂપેણ ન તુ શૂન્યાયતે જગત્ ।

કચિદંકુરરૂપેણ કચિદ્બીજાત્મના વટઃ ।

કાર્યકારણરૂપેણ યથા તિષ્ઠત્યદસ્તથા ॥ ૫૮૭ ॥

અવ્યાકૃતાત્મનાવસ્થાં જગતો વદતિ શ્રુતિઃ ।

સુષુપ્ત્યાદિષુ તન્નેદં તર્હ્યાવ્યાકૃતમિત્યસૌ ॥ ૫૮૮ ॥

इममर्थमविज्ञाय निर्णीतं श्रुतियुक्तिभिः ।

जगतो दर्शनं शून्यमिति प्राहुरतद्विदः ॥ ५८९ ॥

બુદ્ધિ આદિ બધા પદાર્થો સુષુપ્તિ સમયે પોતાના કારણ અવ્યક્ત(માયા)માં ભે કે લય પામી જાય છે, તો પણ જેમ વડના બીમાં અવિકૃત (અસ્પષ્ટ) સ્વરૂપે આખો વડ રહેલો હોય છે તેમ એ બુદ્ધિ આદિ તત્ત્વો (એ માયામાં) અવિકૃત (અસ્પષ્ટ) સ્વરૂપે રહેલાં જ હોય છે. એમ એવા સ્વરૂપે આ જગત રહેલું જ હોય છે, પણ શૂન્ય જેવું થતું નથી. જેમ વડ કોઈ વેળા અંકુરરૂપે રહ્યો હોય છે અને કોઈ વખતે બીરૂપે રહેલો હોય છે, તેમ આ જગત કાર્ય-કારણરૂપે રહે જ છે (તેનો સમૂળગો વિલય થતો જ નથી) અને તેને જ શ્રુતિ જગતની અવ્યાકૃત-અવિકૃત-અસ્પષ્ટ અવસ્થા કહે છે. સુષુપ્તિ આદિ અવસ્થાઓમાં આ જગત એ અવ્યાકૃત રૂપે બુદ્ધા સ્વરૂપે રહ્યું હોય છે, છતાં શ્રુતિઓ અને યુક્તિઓથી નિર્ણય કરેલા એ અર્થને સમન્વયા વિના જગતના એ અદર્શનને એ રહસ્ય નહિ બાણુનારાઓ ‘શૂન્ય’ એમ કહે છે. ૫૮૬-૫૮૯

શૂન્યમાંથી કંઈ ઉદ્ભવે જ નહિ

नासतः सत उत्पत्तिः श्रूयते न च दृश्यते ।

उदेति नरशृङ्गात्किं खपुष्पात्किं भविष्यति ॥ ५९० ॥

અસત(શૂન્ય)માંથી સત(પ્રત્યક્ષ દેખાતી કોઈ વસ્તુ)ની ઉત્પત્તિ સંભજાતી નથી, કે દેખાતી નથી. માણસના શીંગડામાંથી શું ઉત્પન્ન થાય છે? આકાશના પુષ્પમાંથી શું થશે? (અર્થાત્ મનુષ્યનું શીંગડું અને આકાશનું પુષ્પ મૂળમાંથી છે જ નહિ-અસત છે, તો તેમાંથી શું થવાનું છે?) ૫૯૦

प्रभवति न हि कुंभोऽविद्यमानो मृदश्चे-

त्प्रभवतु सिकताया वाથवा वारिणो वा ।

न हि भवति च ताभ्यां सर्वथा कापि तस्मा-

द्यત उदयति योऽर्थोऽस्त्यत्र तस्य स्वभावः ॥ ५९१ ॥

જે માટી ન હોય તો ઘડો ઉત્પન્ન થતો જ નથી. એકલી રેતી કે એકલા પાણીમાંથી અથવા તે બંને ભેગાં મળવાથી પણ (માટી વિના) કોઈ પણ રીતે ઘડો કદી થતો જ નથી; માટે જે વસ્તુ જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં એ વસ્તુનો જ સ્વભાવ હોય છે. ૫૬૧

अन्यथा विपरीतं स्यात्कार्यकारणलक्षणम् ।

नियतं सर्वशास्त्रेषु सर्वलोकेषु सर्वतः ॥ ५९२ ॥

જે એમ ન હોય, તો સર્વ શાસ્ત્રોમાં અને સર્વ લોકોમાં કાર્ય તથા કારણનું લક્ષણ ચોક્કસ વિપરીત જ થાય. ૫૬૨

कथमसतः सज्जायेतेति श्रुत्या निषिध्यते तस्मात् ।

असतः सज्जननं नो घटते मिथ्यैव शून्यशब्दार्थः ॥ ५९३ ॥

એટલે અસત્માંથી સત્ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય? (ન જ થાય.) આવા અભિપ્રાયથી જ શ્રુતિ (વેદ) પણ એ વસ્તુનો નિષેધ કરે છે, કે અસત્માંથી સત્ની ઉત્પત્તિ ઘટતી જ નથી; કેમ કે ‘શૂન્ય’ શબ્દનો અર્થ ‘મિથ્યા’ જ છે (અર્થાત્ જે ખોટું અથવા હયાત જ ન હોય તે શૂન્ય કહેવાય છે). ૫૬૩

सुषुप्तिर्मां शून्यते अनुभवे छे ऐज आत्मा छे.

अव्यक्तशब्दिते प्राज्ञे सत्यात्मन्यत्र जाग्रति ।

कथं सिध्यति शून्यत्वं तस्य भ्रान्तशिरोमणे ॥ ५९४ ॥

सुषुप्तौ शून्यमेवेति केन पुंसा तवेरितम् ।

हेतुनानुमितं केन कथं ज्ञातं त्वयोच्यताम् ॥ ५९५ ॥

इति पृष्ठो मूढतमो वदिष्यति किमुत्तरम् ।

नैवानुरूपकं लिंगं वक्ता वा नास्ति कश्चन ।

सुषुप्तिस्थितशून्यस्य बोद्धा को न्वात्मनः परः ॥ ५९६ ॥

“આ જગતમાં ‘અવ્યક્ત (અરૂપ)’ શબ્દથી કહેવાતો છતાં પ્રાજ્ઞ (પ્ર+આ+જ્ઞ-સારી રીતે ચોતરફ જાણનારો) આત્મા હયાત છે; છતાં હે ભ્રમિતના શિરોમણિ! એ આત્માનું શૂન્યપણું

કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે? વળી ‘સુષુપ્તિમાં શૂન્ય જ હોય છે’ એમ તને કયા પુરુષે કહ્યું છે? કયા હેતુથી તે એવું અનુમાન કયું છે? અને એ શૂન્યને તે જાણ્યું શાથી?” આમ પૂછવામાં આવશે ત્યારે એ શૂન્યવાદી શો ઉત્તર આપશે? ‘સુષુપ્તિમાં શૂન્ય જ હોય છે’ એ વાતની સિદ્ધિને અનુસરતો કોઈ હેતુ નથી અને એમ કહેનારો પણ કોઈ હોતો નથી, તો પછી સુષુપ્તિમાં રહેલા એ શૂન્યને જાણનારો આત્મા વિના બીજો કોણ હોઈ શકે? ૫૯૪-૫૯૬

સ્વેનાનુભૂતં સ્વયમેવ વક્તિ સ્વસુપ્તિકાલે સ્થિતશૂન્યભાવમ્ ।

તત્ર સ્વસત્તામનવેક્ષ્ય મૂઢઃ સ્વસ્યાપિ શૂન્યત્વમયં વ્રવીતિ ॥૫૯૭॥

સુષુપ્તિના સમયે જે શૂન્યપણું રહેતું હોય છે, તેને પોતે જ અનુભવે છે અને પોતે જ કહે છે, છતાં એ મૂઢ (શૂન્યવાદી), તે સુષુપ્તિમાં પોતાની હયાતીને ન જોઈને પોતાનું પણ શૂન્યપણું કહે છે !! ૫૯૭

અવેદ્યમાનઃ સ્વયમન્યલોકૈઃ સૌષુપ્તિકં ધર્મમવૈતિ સાક્ષાત્ ।

બુદ્ધ્યાદ્યભાવસ્ય ચ યોઽત્ર બોદ્ધા સ એવ આત્મા સ્વતુ નિર્વિકારઃ ॥

પોતે બીજા લોકોથી નહિ જણાઈને સુષુપ્તિના ધર્મને સાક્ષાત્ (પ્રત્યક્ષ) જાણે છે. એમ એ સુષુપ્તિમાં બુદ્ધિ વગેરેના અભાવને જે જાણે છે, તે જ આ નિર્વિકાર આત્મા છે. ૫૯૮

યસ્યેદં સકલં વિભાતિ મહસા તસ્ય સ્વયંજ્યોતિષઃ

સૂર્યસ્યેવ કિમસ્તિ ભાસકમિહ પ્રજ્ઞાદિ સર્વં જડમ્ ।

ન હ્યર્કસ્ય વિભાસકં ક્ષિતિતલે દૃષ્ટં તથૈવાત્મનો

નાન્યઃ કોઽપ્યનુભાસકોઽનુભવિતા નાતઃ પરઃ કશ્ચન ॥૫૯૯॥

જેના પ્રકાશથી આ બધું પ્રકાશે છે, તે સ્વયંજ્યોતિ સૂર્ય જેવા આત્માને પ્રકાશિત કરનાર શું છે? (કંઈ જ નથી.) આ શરીરમાં બુદ્ધિ વગેરે બધું જડ છે. જેમ સૂર્યને પ્રકાશિત કરનાર પૃથ્વીપર કંઈ પણ દેખાતું નથી, તે જ પ્રમાણે આત્માને પ્રકાશિત

કરનારું કોઈ પણ નથી; અને આ આત્મા સિવાય બીજો કોઈ અનુભવ કરનાર કે જાણનાર પણ નથી. ૫૯૬

येनानुभूयते सर्वं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।

विज्ञातारमिमं को नु कथं वेदितुमर्हति ॥ ૬૦૦ ॥

જાગૃત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં જેને લીધે બધું અનુભવાય છે, તે આ સંપૂર્ણ જાણનારા આત્માને કોણ કેવી રીતે જાણવાને યોગ્ય છે ? ૬૦૦

सर्वस्य दाहको वह्निर्वह्नेर्नान्योऽस्ति दाहकः ।

यथा तथात्मनो ज्ञातुर्ज्ञाता कोऽपि न दृश्यते ॥ ૬૦૧ ॥

જેમ અગ્નિ બધાંને બાળનારો છે, પણ એ અગ્નિને બાળનારો બીજો કોઈ નથી; તે જ પ્રમાણે આત્મા બધાંને જાણનારો છે, પણ તેને પોતાને જાણનારો કોઈ પણ દેખાતો નથી. ૬૦૧

उपलभ्येत केनायं ह्युपलब्धा स्वयं ततः ।

उपलब्ध्यंतराभावान्नायमात्मोपलभ्यते ॥ ૬૦૨ ॥

આ આત્મા પોતે જ બધું મેળવનાર-જાણનાર અથવા અનુભવનાર છે, તેથી એ પોતે કોના વડે મેળવાય, જણાય કે અનુભવાય ? ૬૦૨

बुद्ध्यादिवेद्यविलयादयमेक एव

सुप्तौ न पश्यति शृणोति न वेत्ति किञ्चित् ।

सौषुप्तिकस्य तमसः स्वयमेव साक्षी

भूत्वात्र तिष्ठति सुखेन च निर्विकल्पः ॥ ૬૦૩ ॥

સુષુપ્તિમાં બુદ્ધિ વગેરે જાણવાલાયક સર્વ પદાર્થોનો વિલય થઈ જાય છે, તેથી આ આત્મા એકલો જ રહે છે અને તેથી જ કંઈ જાેતો નથી, સાંભળતો નથી અને જાણતો નથી; કેવળ સુષુપ્તિના અંધકારનો માત્ર પોતે જ સાક્ષી થઈને નિર્વિકલ્પ (સંકલ્પ-વિકલ્પ વિનાની) સ્થિતિવાળો તે સુખેથી રહે છે. ૬૦૩

સુષુપ્તાવાત્મસદ્ભાવે પ્રમાણં પંડિતોત્તમાઃ ।

વિદુઃ સ્વપ્રત્યભિજ્ઞાનમાબાલવૃદ્ધસંમતમ્ ॥ ૬૦૪ ॥

પ્રત્યભિજ્ઞાયમાનત્વાલિંગમાત્રાનુમાપકમ્ ।

સર્યમાણસ્ય સદ્ભાવઃ સુખમસ્વાપ્સમિત્યયમ્ ॥ ૬૦૫ ॥

પુરાનુભૂતો નો ચેત્તુ સ્મૃતેરનુદયો ભવેત્ ।

ઈત્યાદિતર્કયુક્તિશ્ચ સદ્ભાવે માનમાત્મનઃ ॥ ૬૦૬ ॥

સુષુપ્તિમાં આત્મા હોય છે તે વિષે ઉત્તમ પંડિતો ‘હું સુષુપ્તી સૂતો હતો’ આવા પોતાના અનુભવજ્ઞાનને જ પ્રમાણ તરીકે બાણે છે; અને બાળકથી માંડી વૃદ્ધ સુષુપ્તિના સર્વને તે સંમત છે; કેમ કે તેનો સર્વકોઈને અનુભવ થાય છે અને સ્મરણ કરાતી વસ્તુનું હોવું, એ જ એમાં માત્ર હેતુ રૂપે હોઈને તેનું અનુમાન પણ કરાવે છે. વળી, જેને પૂર્વે અનુભવી ન હોય તે વસ્તુનું સ્મરણ કદી થતું જ નથી, ઇત્યાદિ તર્કની યુક્તિ પણ આત્માની (સુષુપ્તિમાં) હયાતી વિષે પ્રમાણભૂત છે. ૬૦૬

યત્રાત્મનોઽકામયિતૃત્વબુદ્ધિઃ સ્વમાનપેક્ષાપિ ચ તત્સુષુપ્તમ્ ।

ઈત્યાત્મસદ્ભાવ ઉદીર્યતેઽત્ર શ્રુત્યાપિ તસ્માચ્છુતિરત્ર માનમ્ ॥ ૬૦૭ ॥

“જેમાં આત્માને કોઈ પણ વસ્તુની ઇચ્છા કરનાર તરીકેની બુદ્ધિ હોતી નથી અને કોઈ સ્વપ્નની પણ જરૂર હોતી નથી, એ સુષુપ્તિ કહેવાય છે;” આમ કહીને શ્રુતિ પણ આત્માની હયાતી જણાવે છે; તેથી શ્રુતિ પણ આમાં પ્રમાણ છે. ૬૦૭

અકામયિતૃતા સ્વપ્રાદર્શનં ઘટતે કથમ્ ।

અવિઘ્નમાનસ્ય તત આત્માસ્તિત્વં પ્રતીયતે ॥ ૬૦૮ ॥

જો આત્મા હોય જ નહિ, તો ‘નહિ ઇચ્છનારપણું’ અને સ્વપ્નથી દર્શન તેને કેમ ઘટે? માટે (સુષુપ્તિમાં પણ) આત્માનું અસ્તિત્વ જણાય છે. ૬૦૮

ણૈઃ પ્રમાણૈરસ્તીતિ જ્ઞાતઃ સાક્ષિતયા બુધૈઃ ।

આત્માયં કેવલઃ શુદ્ધઃ સચ્ચિદાનંદલક્ષણઃ ॥ ૬૦૯ ॥

આ પ્રમાણે ઉપરથી વિદ્વાનોએ ‘સુષુપ્તિમાં પણ આત્મા સાક્ષીરૂપે રહ્યો હોય છે’ એમ બાણેલ છે. આ આત્મા કેવળ શુદ્ધ અને સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ લક્ષણવાળો છે. ૬૦૬

સત્ત્વચિત્ત્વાનંદતાદિલક્ષણં પ્રત્યગાત્મનઃ ।

કાલત્રયેऽપ્યવાધ્યત્વં સત્યં નિત્યસ્વરૂપતઃ ॥ ૬૧૦ ॥

પ્રત્યગાત્માનું સત્, ચિત્, આનંદ આદિ સત્ય લક્ષણ ત્રણે કાળે અબાધિત રહે છે. કેમ કે તે નિત્ય સ્વરૂપ છે. ૬૧૦

શુદ્ધચૈતન્યરૂપત્વં ચિત્ત્વં જ્ઞાનસ્વરૂપતઃ ।

અખંડસુખરૂપત્વાદાનંદત્વમિતીર્યતે ॥ ૬૧૧ ॥

અનુસ્યૂતાત્મનઃ સત્તા જાગ્રત્સ્વપ્નસુપ્તિષુ ।

અહમસીત્યતો નિત્યો ભવત્યાત્માયમવ્યયઃ ॥ ૬૧૨ ॥

સર્વદાપ્યાસમિત્યેવાભિન્નપ્રત્યય ईक्ष્યતે ।

કદાપિ નાસમિત્યસ્માદાત્મનો નિત્યતા મતા ॥ ૬૧૩ ॥

આયાતાસુ ગતાસુ શૈશવમુખાવસ્થાસું જાગ્રન્મુખાઃ

સ્વન્યાસ્વપ્નચિલાસુ વૃત્તિષુ ધિયો દુષ્ટાસ્વદુષ્ટાસ્વપિ ।

ગંગાભંગપરંપરાસુ જલવત્સત્તાનુવૃત્તાત્મન-

સ્તિષ્ઠત્યેવ સદા સ્થિરાહમહમિત્યેકાત્મતા સાક્ષિણઃ ॥ ૬૧૪ ॥

આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તેથી શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ ‘ચિત્’ કહેવાય છે; અને અખંડ સુખરૂપ હોવાથી ‘આનંદ’ કહેવાય છે. બ્રહ્મત્ત્વ અને સુષુપ્તિ-એ ત્રણે અવસ્થાઓમાં આત્મા અનુસ્યૂત (પરોવાયેલો) છે-તેની હયાતી હોય જ છે અને ‘અહમસ્મિ-હું છું’ એમ અનુભવાય છે, તેથી એ નિત્ય અને નિર્વિકાર છે. ‘સર્વદાઽપિ આસમ્ । હું સર્વકાળે હોતો’ એમ હરકોઈ સમયે પોતાના આત્મસ્વરૂપનું અલેદજ્ઞાન દેખાય છે; પણ ‘કોઈ કાળે હું ન હોતો’ એમ જણાતું નથી, તેથી આત્માને નિત્ય માન્યો છે. જેમ ગંગાના તરંગોની પરંપરામાં જળની સત્તા-હયાતીરૂપે અનુસરવું હોય છે, તેમ આવેલી ને ગયેલી બાહ્ય વગેરે અવસ્થા-

ઓમાં, જાગ્રત આદિ અવસ્થાઓમાં અને હુદ્દ કે અહુદ્દ બધી બુદ્ધિની વૃત્તિઓમાં આત્માનું સત્તારૂપે અનુસરણ હોય જ છે; કેમ કે તે તે સર્વ સ્થિતિમાં ‘હું, હું’ એવી અનુવૃત્તિ સદા સ્થિર હોય છે; તેથી સાક્ષીનું એક જ આત્મસ્વરૂપ છે. ૬૧૧-૬૧૪

પ્રતિપદમહમાદયો વિભિન્નાઃ ક્ષણપરિણામિતયા વિકારિણસ્તે ।

ન પરિણતિરમુખ્ય નિષ્કલત્વાદયમવિકાર્યત એવ નિત્ય આત્મા ॥૬૧૫॥

વળી અહંકાર વગેરે તો પગલે પગલે બુદ્ધ બુદ્ધ જણાય છે અને ક્ષણે ક્ષણે પરિણામ પામનારા છે, તેથી તેઓ વિકારી છે; પરંતુ આત્માનું કોઈ પરિણામ થતું જ નથી; કેમ કે તે નિષ્કલ છે-અવયવ રહિત છે અને તેથી જ આ આત્મા અવિકારી અને નિત્ય જ છે. ૬૧૫

યઃ સ્વપ્નમદ્રાક્ષમહં સુખં યોઽસ્વાપ્સં સ એવાસ્મ્યથ જાગરૂકઃ ।

इत्येवमच्छिन्नतयानुभूयते सत्तात्मनो नास्ति हि संशयोऽत्र ॥૬૧૬॥

“જે હું સ્વપ્ન બોતો હતો, તે હું જ છું; જે હું સુષ્પેથી જાગ્રતો હતો તે હું જ છું અને જાણું છું તે પણ હું જ છું.” આમ અવિચ્છિન્નપણે-નિરંતર અનુભવાય છે, તેથી (સર્વકાળે) આત્માની સત્તા (હયાતી) છે, એમાં સંશય જ નથી. ૬૧૬

શ્રુત્યુક્તાઃ પોઙ્ગશકલાશ્ચિદાભાસસ્ય નાત્મનઃ ।

નિષ્કલત્વાન્નાસ્ય લયસ્તસ્માન્નિત્યત્વમાત્મનઃ ॥ ૬૧૭ ॥

વેદમાં સોળ કળાઓ કહી છે, તે ચિદાભાસ (માત્ર ચૈતન્યના આભાસરૂપ જીવ)ની સમજવી, આત્માની નહિ; કેમ કે આત્મા તો નિષ્કલ છે-અવયવ રહિત છે, તેથી આત્માની નિત્યતા છે. ૬૧૭

जडप्रकाशकः सूर्यः प्रकाशात्मैव नो जडः ।

बुद्ध्यादिभासकस्तस्माच्चित्स्वरूपस्तथा मतः ॥ ૬૧૮ ॥

જડ વસ્તુઓનો પ્રકાશક સૂર્ય પ્રકાશસ્વરૂપ જ છે, જડ નથી; તે જ પ્રમાણે બુદ્ધિ આદિનો પ્રકાશક આત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપ જ છે, જડ નથી. ૬૧૮

કુડયાદેસ્તુ જડસ્ય નૈવ ઘટતે ભાનં સ્વતઃ સર્વદા

સૂર્યાદિપ્રભયા વિના ક્વચિદપિ પ્રત્યક્ષમેતત્તથા ।

બુદ્ધયાદેરપિ ન સ્વતોઽસ્યણુરપિ સ્ફૂર્તિર્વિનૈવાત્મના

સોઽયં કેવલચિન્મયશ્રુતિમતો ભાનુર્યથા રુદ્મયઃ ॥ ૬૧૯ ॥

ભીંત વગેરે જડ વસ્તુઓનું જ્ઞાન સૂર્ય વગેરેના પ્રકાશ વિના તેઓથી પોતાથી જ કોઈ કાળે ઘટતું નથી, આ વાત સ્પષ્ટ છે; તે જ પ્રમાણે આત્મા વિના બુદ્ધિ આદિ જડ પદાર્થોનું સ્ફુરણ તેમનાથી પોતાથી લેશમાત્ર પણ ઘટતું નથી; માટે જેમ સૂર્ય કાંતિમય છે, તેમ આ આત્મા કેવળ ચૈતન્યમય છે એમ શ્રુતિઓ-એ માન્યું છે. ૬૧૯

સ્વભાસને વાન્યપદાર્થભાસને નાર્કઃ પ્રકાશાંતરમીષદિચ્છતિ ।

સ્વબોધને વાપ્યહમાદિબોધને તથૈવ ચિદ્ધાતુરયં પરાત્મા ॥ ૬૨૦ ॥

પોતાને અથવા બીજા પદાર્થોને પ્રકાશિત કરવામાં સૂર્ય બીજા પ્રકાશને લેશ પણ ઇચ્છતો નથી, તેમ ચૈતન્યરૂપ ધાતુવાળો આ પરમાત્મા પોતાને કે બીજા અહંકાર વગેરેને જાણવામાં બીજા કોઈની જરૂર જરા પણ ઇચ્છતો નથી. ૬૨૦

અન્યપ્રકાશં ન કિમપ્યપેક્ષ્ય યતોઽયમાભાતિ નિજાત્મનૈવ ।

તતઃ સ્વયંજ્યોતિરયં ચિદાત્મા ન હ્યાત્મભાને પરદીપ્યપેક્ષા ॥ ૬૨૧ ॥

આ આત્મા બીજાના પ્રકાશની લગાર પણ દરકાર કર્યા વિના પોતાની મેળે જ ચારે બાજુ પ્રકાશે છે તેથી સ્વયંજ્યોતિ અને ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. આવા આત્માને પ્રકાશિત થવામાં બીજા પ્રકાશની જરૂર નથી. ૬૨૧

યં ન પ્રકાશયતિ કિંચિદિનોઽપિ ચંદ્રઃ

નો વિદ્યુતઃ કિમુત વહ્નિરયં મિતાભઃ ।

યં ભાન્તમેતમનુભાતિ જગત્સમસ્તં

સોઽયં સ્વયં સ્ફુરતિ સર્વદશાસુ ચાત્મા ॥ ૬૨૨ ॥

જેને સૂર્ય, ચંદ્ર અને વીજળીઓ પ્રકાશિત કરી શકતાં નથી,

સ. ૯

તો. અમુક પ્રમાણની જ કાંનિવાળો અગ્નિ કેવી રીતે પ્રકાશિત કરી શકે ? (ન જ કરી શકે.) જે પ્રકાશે છે, તેની પાછળ આ સમગ્ર જગત પ્રકાશે છે; તે આ આત્મા સર્વ દિશાઓમાં પોતાની મેળે જ સ્ફુરે છે. ૬૨૨

આત્માનું લક્ષણ

આત્મનઃ સુખરૂપત્વાદાનંદત્વં સ્વલક્ષણમ્ ।

પરપ્રેમાસ્પદત્વેન સુખરૂપત્વમાત્મનઃ ॥ ૬૨૩ ॥

આત્મા સુખરૂપ છે, તેથી આનંદ એ જ પોતાનું (આત્માનું) લક્ષણ છે આ આત્મા બીજાઓના પ્રેમનું સ્થાન છે તેથી સુખરૂપ છે. ૬૨૩

આત્મા સર્વ ક્રાંતાં વધારે પ્રિય છે

સુખદેતુષુ સર્વેષાં પ્રીતિઃ સાવધિરીક્ષ્યતે ।

કદાપિ નાવધિઃ પ્રીતેઃ સ્વાત્મનિ પ્રાણિનાં ક્વચિત્ ॥ ૬૨૪ ॥

સર્વ પ્રાણીઓને સુખનાં કારણો ઉપર જે પ્રેમ હોય છે, તે અમુક અવધિવાળો દેખાય છે; પરંતુ પોતાના આત્મા ઉપર જે પ્રેમ હોય છે, તેનો તો કોઈ કાળે અવધિ જ હોતો નથી. ૬૨૪

ક્ષીણેન્દ્રિયસ્ય જીર્ણસ્ય સંપ્રાપ્તોત્ક્રમણસ્ય વા ।

અસ્તિ જીવિતુમંવાશા સ્વાત્મા પ્રિયતમો યતઃ ॥ ૬૨૫ ॥

જેની ઈન્દ્રિયો ક્ષીણ થઈ હોય, જે ઘરડો થઈ ગયો હોય અથવા જેનું મરણ આવી પહોંચ્યું હોય, તેને પણ જીવવાની આશા હોય છે; કારણ કે આત્મા સૌથી વધારે વડાલો છે. ૬૨૫

આત્માતઃ પરમંપ્રમાસ્પદઃ સર્વશરીરિણામ્ ।

યસ્ય શેષતયા સર્વમુપાદ્રિયત્વમૃચ્છતિ ॥ ૬૨૬ ॥

આથી (જણાય છે, કે) સર્વ પ્રાણીઓને (પોતાનો) આત્મા જ પરમ પ્રેમનું સ્થાન છે; અને આત્મા સિવાય બધી વસ્તુઓ બાકી તરફે (એટલે આત્મા પહેલો અને તે પછી બીજી બધી વસ્તુઓ) સ્વીકારવા યોગ્ય બને છે. ૬૨૬

एष एव प्रियतमः पुत्रादपि धनादपि ।

अन्यस्मादपि सर्वस्मादात्मायं परमान्तरः ॥ ६२७ ॥

આ આત્મા જ પુત્ર કરતાં અને ધન કરતાં પણ વધારે વડાલો છે. બીજી સર્વ વસ્તુઓથી પણ આ આત્મા જ અતિશય અંતરનો છે. ૬૨૭

प्रियत्वेन मतं यत्तु तत्सदा नाप्रियं नृणाम् ।

विपत्तावपि संपत्तौ यथात्मा न तथापरः ॥ ६२८ ॥

વિપત્તિમાં કે સંપત્તિમાં મનુષ્યોને જેવો આત્મા પ્રિય હોય છે, તેવો બીજો કોઈ પણ પદાર્થ પ્રિય હોતો નથી; બીજી જે કોઈ વસ્તુ પ્રિય તરીકે મનાઈ હોય છે, તે પણ (આત્માની પંઠે) સદાકાળ પ્રિય રહેતી નથી. ૬૨૮

आत्मा खलु प्रियतमोऽसुभृतां यदर्थ

भार्यात्मजाप्तगृहवित्तमुखाः पदार्थाः ।

वाणिज्यकर्षणगवायनराजसेवा-

भैषज्यकप्रभृतयो विविधाः क्रियाश्च ॥ ६२९ ॥

પ્રાણીઓને આત્મા જ સૌ કરતાં વધારે પ્રિય હોય છે; અને સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્રો, ઘર, ધન વગેરે પદાર્થો તેમ જ વેપાર, ખેતી, ગોપાલન, રાજસેવા અને વૈદ્ય વગેરે જાતજાતની ક્રિયાઓ પણ આત્માને માટે જ ઉપયોગી છે. ૬૨૯

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च यच्च यावच्च चेष्टितम् ।

आत्मार्थमेव नान्यार्थं नातः प्रियतमः परः ॥ ६३० ॥

વળી પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ અને બીજી જેટલી ચેષ્ટાઓ કરવામાં આવે છે, તે પણ આત્માને માટે જ લોકો કરે છે, બીજાને માટે કોઈ કરતું નથી; આથી (જણાય છે, કે) આત્માથી બીજો કોઈ પણ વધારે પ્રિય નથી. ૬૩૦

तस्मादात्मा केवलानंदरूपो यः सर्वस्माद्वस्तुनः प्रेष्ठ उक्तः ।

यो वा अस्मत्सन्त्यतऽन्यं प्रियं य सोऽयं तस्मच्छोकमेवानुभुक्ते ॥

આ કારણથી જ આત્માને કેવળ આનંદરૂપ અને સર્વ વસ્તુઓ કરતાં વધારે પ્રિય કહ્યો છે. જે મનુષ્ય આત્મા સિવાયની બીજી વસ્તુને પ્રિય માને છે, તે એ જ વસ્તુથી શોક લોગવે છે. ૬૩૧

શિષ્યની શંકા

અપરઃ ક્રિયતે પ્રશ્નો મયાયં ક્ષમ્યતાં પ્રમો ।

અજ્ઞવાગપરાધાય કલ્પતે ન મહાત્મનામ્ ॥ ૬૩૨ ॥

આત્માન્યઃ સુખમન્યચ્ચ નાત્મનઃ સુખરૂપતા ।

આત્મનઃ સુખમાશાસ્યં યતતે સકલો જનઃ ॥ ૬૩૩ ॥

આત્મનઃ સુખરૂપત્વે પ્રયત્નઃ કિમુ દહિનામ્ ।

एष मे संशयः स्वामिन् कृपयैव निरस्यताम् ॥ ૬૩૪ ॥

હે પ્રભુ! ક્ષમા કરજો; હું આ બીજો પ્રશ્ન કરું છું. મહાત્માઓ અજ્ઞાનીની વાણીને અપરાધરૂપે ગણતા નથી. (મને લાગે છે, કે) આત્મા જુદો છે અને સુખ એનાથી જુદું છે; માટે આત્મા સુખરૂપ હોઈ શકે નહિ. આત્મા તો સુખની આશા રાખે છે અને તેથી જ લોકો આત્માના સુખ માટે યત્ન કરે છે. જો આત્મા સુખરૂપ હોય, તો પ્રાણીઓ (સુખ માટે) પ્રયત્ન શા સારુ કરે? આ મારો સંશય છે, તેને હે પ્રભુ! કૃપા કરી આપ દૂર કરો. ૬૩૨-૬૩૪

શ્રી ગુરુનું સમાધાન

આનંદરૂપમાત્માનમજ્ઞાત્વૈવ પૃથગ્જનઃ ।

बहिःसुखाय यतते न तु कश्चिद्विदन्बुधः ॥ ૬૩૫ ॥

સામાન્ય લોકો આત્માને આનંદરૂપ નહિ સમજીને જ આત્માની બહાર સુખ માટે યત્ન કરે છે; પણ આત્માને જ સુખરૂપ સમજતો કોઈ વિદ્વાન આત્માની બહાર સુખ માટે યત્ન કરતો નથી.

अज्ञात्वैव हि निक्षेपं भिक्षामटति दुर्मतिः ।

स्ववेष्टमनि निधिं ज्ञात्वा को नु भिक्षामटेत्सुधीः ॥ ૬૩૬ ॥

પોતાના ઘરમાં જ ખજાનો નહિ જાણીને દુર્ભંતિ મનુષ્ય
લિક્ષાને માટે ભટકે છે; પરંતુ પોતાના ઘરમાં જ રહેલા ખજાના-
ને જાણ્યા પછી કયો સદ્બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય લિક્ષા માટે ભ્રમે ?
(કેઈ જ નહિ.) ૬૩૬

स्थूलं च सूक्ष्मं च वपुः स्वभावतो

दुःखात्मकं स्वात्मतया गृहीत्वा ।

विस्मृत्य च स्वं सुखरूपमात्मनः

दुःखप्रदेभ्यः सुखमज्ञ इच्छति ॥ ૬૩૭ ॥

સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શરીર સ્વભાવથી જ દુઃખરૂપ છે છતાં
અજ્ઞાની મનુષ્ય તેને પોતાના આત્મા તરીકે સ્વીકારી ભ્રમ આત્માનું
સુખમય સ્વરૂપ ભૂલી જાય છે; અને તેથી જ ઊલટું દુઃખ દેનાર
શરીર વગેરે પદાર્થો દ્વારા સુખને ઇચ્છે છે. ૬૩૭

न हि दुःखप्रदं वा तु सुखं दातुं समर्हति ।

किं विषं पिबतो जंतोरमृतत्वं प्रयच्छति ॥ ૬૩૮ ॥

જે વસ્તુ દુઃખદાયી હોય, તે સુખ આપવાને સમર્થ થતી જ
નથી; જે માણસ ઝેર પીએ, તેને એ ઝેર શું અમરપણું આપે છે ?
(નહિ જ.) ૬૩૮

आत्मान्यः सुखमन्यच्चेत्येवं निदिचत्य पामरः ।

बहिःसुखाय यतते सत्यमेव न संशयः ॥ ૬૩૯ ॥

‘આત્મા જુદો છે અને સુખ જુદું છે’ આવો નિશ્ચય
કરીને જ પામર મનુષ્ય આત્માની જાહાર સુખ માટે યતન કરે છે;
આ વાત સત્ય જ છે એમાં સંશય નથી. ૬૩૯

इष्टस्य वस्तुनो ध्यानदर्शनाद्युपभुक्तिषु ।

प्रतीयते य आनंदः सर्वेषामिह दहिनाम् ॥ ૬૪૦ ॥

स वस्तुधर्मो नो यस्मान्મનस्येवોપलभ्यते ।

वस्तुधर्मस्य मनसि कथं स्यादुपलंभनम् ॥ ૬૪૧ ॥

અન્યત્ર ત્વન્યધર્માણામુપલંભો ન દૃશ્યતે ।

તસ્માન્ન વસ્તુધર્મોઽયમાનંદસ્તુ કદાચન ॥ ૬૪૨ ॥

આ હોકમાં સર્વ પ્રાણીઓને કોઈ ઇષ્ટ વસ્તુના ધ્યાન, હર્શન કે ઉપભોગ કરતાં જે આનંદ જણાય છે, તે કંઈ વસ્તુનો ધર્મ નથી; કેમ કે એ મનમાં જણાય છે. વસ્તુનો ધર્મ મનમાં કેવી રીતે જણાય? વળી બીજામાં રહેલા ધર્મો કદી બીજામાં નથી દેખાતા. માટે આ આનંદ વસ્તુનો ધર્મ કદી હોય જ નહિ. ૬૪૦-૬૪૨

નાપ્યેષ ધર્મો મનસોઽસત્યથેં તદ્દર્શનાત્ ।

અસતિ વ્યંજકે વ્યંગ્યં નોદેતીતિ ન મન્યતામ્ ॥ ૬૪૩ ॥

સત્યથેંઽપિ ચ નોદેતિ હ્યાનંદસ્તૂક્તલક્ષણઃ ।

સત્યપિ વ્યંજકે વ્યંગ્યાનુદયો નૈવ સંમતઃ ॥ ૬૪૪ ॥

દુરદૃષ્ટાદિકં નાત્ર ણતિબંધઃ પ્રકલ્પ્યતામ્ ।

પ્રિયસ્ય વસ્તુનો લાભે દુરદૃષ્ટં ન સિધ્યતિ ॥ ૬૪૫ ॥

તસ્માન્ન માનસો ધર્મો નિર્ગુણત્વાન્ન ચાત્મનઃ ।

કિં તુ પુણ્યસ્ય સાનિધ્યાદિષ્ટસ્યાપિ ચ વસ્તુનઃ ॥ ૬૪૬ ॥

સત્ત્વપ્રધાને ચિત્તેઽસ્મિન્સ્વાત્મેવ પ્રતિવિંચતિ ।

આનંદલક્ષણઃ સ્વચ્છે પયસીવ સુધાકરઃ ॥ ૬૪૭ ॥

તેમ જ એ આનંદ મનનો પણ ધર્મ નથી; કેમ કે પદાર્થ હોતો નથી તો આનંદ દેખાતો નથી. કોઈ કદાચ એમ કહે, કે આનંદને પ્રકટ કરનાર પદાર્થ જ્યારે હોય નહિ ત્યારે પ્રકટ થનારો આનંદ ઉત્પન્ન થતો નથી. એમ માને તો એ સારે કહેવાનું, કે કોઈ વેળા પદાર્થ હોય છે તોપણ આનંદ ઉત્પન્ન થતો નથી તેનું કેમ? અને પ્રકટ કરનાર પદાર્થ હોય છતાં તેમાંથી પ્રકટ થનારો ઉત્પન્ન થાય નહિ, એ તો કોઈને પણ માન્ય જ નથી. કોઈ કદાચ કહે, કે આનંદને પ્રકટ કરનાર વસ્તુ હોય છતાં તેમાંથી પ્રકટ થનારો આનંદ જો ન જણાય, તો તેને અટકાવનાર દુષ્ટ દૈવ વગેરે કોઈ કારણ હશે; એમ માની લઈએ તો

તેના ઉત્તરમાં ઠરેવાનું, કે જે પ્રિય વસ્તુનો જ લાભ થયો હોય છે તો હુષ્ટ દૈવ ત્રિદ્વ થતું જ નથી (અર્થાત્ આનંદને અટકાવનાર હુષ્ટ દૈવ જ કારણ હોય, તો એ પ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં જ પ્રથમથી કારણ થવું જોઈએ). માટે આનંદ એ મનનો ધર્મ નથી તેમ જ આત્મા નિર્ગુણ છે તેથી આત્માનો ધર્મ પણ હોઈ શકે નહિ; પરંતુ પુણ્યના સાનિધ્યથી અને તે દ્વારા ઇષ્ટ વસ્તુ પણ સમીપમાં પ્રાપ્ત થવાથી સત્ત્વગુણ જેમાં મુગ્ધ હોય છે એવા ચિત્ત-માં, જેમ સ્વચ્છ પાણીમાં ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તેમ આનંદ-રૂપ લક્ષ્મણાણે આત્મા જ પ્રતિબિંબરૂપે પડે છે. ૬૪૩-૬૪૭

સોડ્યમાભાસ આનંદશ્ચિત્તે યઃ પ્રતિચિંવિતઃ ।

પુણ્યોત્કર્ષાપકર્ષાભ્યાં ભવત્યુચ્ચાવચઃ સ્વયમ્ ॥ ૬૪૮ ॥

ચિત્તમાં જે પ્રતિબિંબરૂપે પડેલો હોય છે, એવો તે આનંદ આભાસરૂપે જ હોય છે. કેમ કે પુણ્યની વધઘટ થવાથી આનંદ પોતે પણ વધે છે ને ઘટે છે. ૬૪૮

નિત્યાનંદ માટે વિષયસુખ ઇચ્છવું ન જોઈએ

સાર્વભૌમાદિબ્રહ્માન્તં શ્રુત્યા યઃ પ્રતિપાદિતઃ ।

સ ક્ષયિણુઃ સાતિશયઃ પ્રશ્રીણ કારણે લયમ્ ॥ ૬૪૯ ॥

યાત્યેષ વિષયાનંદો યસ્તુ પુણ્યૈકસાધનઃ ।

યે તુ વૈષયિકાનંદં ભુંજતે પુણ્યકારિણઃ ॥ ૬૫૦ ॥

દુઃખં ચ ભોગકાલેઽપિ તેષામંતે મહત્તરમ્ ।

સુખં વિષયસપૃત્તં વિષયસંપૃત્તભક્તવત્ ॥ ૬૫૧ ॥

ભોગકાલેઽપિ ભોગાન્તે દુઃખમેવ પ્રયચ્છતિ ।

સુખમુચ્ચાવચત્વેન ક્ષયિણુત્વભયેન ચ ॥ ૬૫૨ ॥

ભોગકાલે ભવન્મૃણાં બ્રહ્માદિપદભાજિનામ્ ।

રાજસ્થાનપ્રવિષ્ઠાનાં તારતમ્યં મતં યથા ॥ ૬૫૩ ॥

તથૈવ દુઃખં જંતૂનાં બ્રહ્માદિપદભાજિનામ્ ।

ન કાંક્ષર્ણાયં વિદુષા તસ્માદ્વૈષયિકં સુખમ્ ॥ ૬૫૪ ॥

અક્રમથી માંડી બ્રહ્મા સુધીના જીવોને જે આનંદ હોય છે, તેને શ્રુતિએ નાશવંત જણાવ્યો છે; કેમ કે તે ઉત્તરોત્તર અધિયાતો હોય છે તોપણ પોતાના કારણનો નાશ થતાં નાશને પામે છે. એ બધો વિષયોનો આનંદ છે. તેમાં સાધનરૂપે કેવળ પુણ્ય જ હોય છે. જે પુણ્ય કરનારાઓ વિષયોનો આનંદ ભોગવે છે, તેઓને એ આનંદના ભોગકાળે પણ (કોઈ વેળા) દુઃખ ભોગવવું પડે છે અને પુણ્યનો નાશ થયા પછી તો છેવટે ઘણું જ મોટું દુઃખ ભોગવવું પડે છે. માટે વિષયોના સંબંધવાળું સુખ તો વિષના સંબંધવાળા અન્ન જેવું છે. એ સુખ ભોગના સમયે અને ભોગના અંતે દુઃખ જ આપે છે; કેમ કે બ્રહ્મા વગેરે પદને પામેલા જીવોને વધારે ને ઓછું સુખ હોય છે; અને એ નાશવંત હોય છે તેથી ભોગસમયે પણ ભવિષ્યમાં થનારા નાશનો ભય રહે છે (તેમ જ બીજાનું સુખ વધારે ભેઈ દુઃખ થાય છે). જેમ આ લોકમાં રાજાના સ્થાન સુધી પહોંચેલા જીવોને વધતું-ઓછું સુખ મનાય છે, તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મા આદિના પદને પામેલા જીવોને પણ વધતું-ઓછું સુખ માનેતું છે. (દરેકને સમાન સુખ તો હોતું જ નથી. સ્થાન પ્રમાણે વધ-ઘટ હોય જ છે. એટલે બીજાનું સુખ વધારે ભેઈ દુઃખ થાય છે અને ભવિષ્યના નાશનો પણ ભય રહે છે). માટે વિદ્વાન પુરુષે વિષયોનું સુખ ઇચ્છવાયોગ્ય નથી. ૬૪૬-૬૫૪

બિંબરૂપ આનંદ એ જ આત્મા

यो विबभूत आनंदः स आत्मानंदलक्षणः ।

शाश्वतो निर्द्वयः पूर्णो नित्य एकोऽपि निर्भयः ॥ ૬૫૫ ॥

જે આનંદ બિંબરૂપ છે, તે જ આનંદરૂપ લક્ષણવાળો આત્મા છે. એ શાશ્વત, અદ્વૈત, પૂર્ણ અને નિત્ય છે. તે એક જ છે તોપણ નિર્ભય છે. ૬૫૫

લક્ષ્યતે પ્રતિવિંબેનાભાસાનંદેન વિંબવન ।

પ્રતિવિંબો વિંબમૂલો વિના વિંબં ન સિધ્યતિ ॥ ૬૫૬ ॥

એ બિંબરૂપ આનંદ, તેના પ્રતિબિંબરૂપ અને આભાસરૂપ આનંદ ઉપરથી જાણી શકાય છે. જે પ્રતિબિંબ હોય છે, તેનું મૂળ બિંબ જ હોય છે. બિંબ વિના પ્રતિબિંબ કદી હોતું નથી. ૬૫૬

યત્તતો વિંબ આનંદઃ પ્રતિવિંબેન લક્ષ્યતે ।

યુક્ત્યેવ પંડિતજનૈર્ન કદાપ્યનુભૂયતે ॥ ૬૫૭ ॥

એ રીતે જે બિંબરૂપ આનંદ છે, તે એના પ્રતિબિંબરૂપ આનંદ ઉપરથી જાણાય છે; અને એ જ યુક્તિથી પંડિત લોકો એ બિંબાનંદને જાણે છે, સિવાય (પ્રત્યક્ષ) કદી પણ અનુભવતા નથી.

અવિદ્યાકાર્યકરણસંગ્રાતેષુ પુરોદિતઃ ।

આત્મા જાગ્રત્યપિ સ્વપ્ને ન ભવત્યપ ગોચરઃ ॥ ૬૫૮ ॥

સ્થૂલસ્યાપિ ચ સૂક્ષ્મસ્ય દુઃસ્વરૂપસ્ય વર્ષ્મણઃ ।

લયે સુષુપ્તૌ સ્ફુરતિ પ્રત્યગાનંદલક્ષણઃ ॥ ૬૫૯ ॥

આવે પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળો આત્મા અવિદ્યાનાં કાર્ય, શરીર, ઇન્દ્રિય આદિ સમુદાયમાં જાત્રત તથા સ્વપ્નમાં પણ હોય જ છે છતાં એ પ્રત્યક્ષ જાણાતો નથી; પરંતુ દુઃખરૂપ સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ શરીર જ્યારે લય પામે છે ત્યારે સુષુપ્તિમાં અંદરના આનંદરૂપ લક્ષણવાળો એ આત્મા પ્રકાશે છે. ૬૫૮, ૬૫૯

ન હ્યત્ર વિષયઃ કશ્ચિન્નાપિ બુદ્ધ્યાદિ કિંચન ।

આત્મેવ કેવલાનંદમાત્રસ્તિષ્ઠતિ નિર્વ્યયઃ ॥ ૬૬૦ ॥

એ સુષુપ્તિમાં કોઈ વિષય હોતો નથી તેમ જ બુદ્ધિ વગેરે પણ કંઈ હોતું નથી; માત્ર કેવળ આનંદસ્વરૂપ અને એકલો આત્મા જ રહેલો હોય છે. ૬૬૦

પ્રત્યભિજ્ઞાયતે સર્વેરેષુ સુતોત્થિતૈર્જનૈઃ ।

સુસ્વમાત્રતયા નાત્ર સંશયં કર્તુમર્હસિ ॥ ૬૬૧ ॥

ઊધીને ઊઠેલા સર્વ લોકો આ આત્માને માત્ર સુખરૂપે

(હું સુખેથી સૂતો હતો એવા અનુભવરૂપે) જણાવે જ છે; માટે એમાં સશય કરવાને તું યોગ્ય નથી. ૬૬૧

ત્વયાપિ પ્રત્યભિજ્ઞાતં સુખમાત્રત્વમાત્મનઃ ।

સુષુપ્તાદુત્થિતવતા સુખમસ્વાપ્સમિત્યનુ ॥ ૬૬૨ ॥

ઊઘીને ઊઠેલા તે પોતે પણ ‘હું સુખે ઊંઘતો હતો’ એમ જાણ્યા પછી આત્માને માત્ર સુખસ્વરૂપે અનુભવ્યો જ છે (એમ સર્વને આત્મા પ્રત્યક્ષ થાય છે). ૬૬૨

દુઃખાભાવઃ સુખમિતિ યદુકં પૂર્વવાદિના ।

અનાઘ્રાતોપનિષદ્વા તદસાર મૃગા વચઃ ॥ ૬૬૩ ॥

પૂર્વકાળના કોઈ વાદીએ ‘દુઃખનો અભાવ એ જ સુખ છે’ (એટલે સુખરૂપે આત્મા ન હોય) એમ જે કહ્યું છે, તે વચન ખોટું અને અસાર છે. તેણે ઉપનિષદની ગંધ પણ લીધી નથી (ઉપનિષદોનો અભ્યાસ જ કર્યો નથી, નહિ તો તે એમ ન કહે). ૬૬૩

દુઃખાભાવસ્તુ લોપ્તાદૌ વિચિતે નાનુભૂયતે ।

સુખલશાઽપિ સર્વેષાં પ્રત્યક્ષં તદિદં સ્વત્તુ ॥ ૬૬૪ ॥

દુઃખનો અભાવ તો આટીનું ઢેકું વગેરેમાં પણ છે છતાં તેમાં સુખનો લેશ પણ અનુભવાતો નથી; આ વાત સર્વ લોકોને પ્રત્યક્ષ જ છે. ૬૬૪

સદયં હ્યેવ એવેતિ પ્રસ્તુત્ય વદતિઃ શ્રુતિઃ ।

સદ્ઘનોઽયં ચિદ્ઘનોઽયમાનંદઘનમિત્યપિ ॥ ૬૬૫ ॥

આનંદઘનતામસ્ય સ્વરૂપં પ્રત્યગાત્મનઃ ।

શ્રુતિ પણ ‘સદયં હ્યેવ એવેતિ પ્રસ્તુત્ય વદતિઃ શ્રુતિઃ’ આમ આરંભ કરીને ‘સદ્ઘનોઽયમ્, ચિદ્ઘનોઽયમ્ આનંદઘનઃ’ આ આત્મા સત્ત્વરૂપે અસ્તિત્વમય છે અને કેવળ ચેતન્યમય તથા આનંદસ્વરૂપ જ છે,’ એમ આ પ્રત્યગાત્માના કેવળ આનંદમય સ્વરૂપને પણ કહે છે. ૬૬૫

ધન્યૈર્મહાત્મભિર્ધીરૈર્બ્રહ્મવિદ્भिः सदुत्तमैः ॥ ૬૬૬ ॥

અપરોક્ષતયૈવાત્મા સમાધાવનુભૂયત ।

કેવલાનંદમાત્રત્વનૈવમત્ર ન સંશયઃ ॥ ૬૬૭ ॥

બળી, સજ્જનોમાં ઉત્તમ, બ્રહ્મને જાણનારા અને ધન્ય-વાદને પાત્ર એવા ધીર મહાત્માઓ પણ સમાધિમાં આત્માને કેવળ આનંદ સ્વરૂપે અપરોક્ષપણે (પ્રત્યક્ષ) અનુભવે છે; એમ આ આત્મા વિષે સંશય જ નથી. ૬૬૬, ૬૬૭

स्वस्वोपाध्यनुरूपेण ब्रह्माद्याः सर्वजंतवः ।

उपजीवन्त्यमुष्यैव मात्रामानंदलक्षणाम् ॥ ૬૬૮ ॥

બ્રહ્માથી માડીને સર્વ પ્રાણીઓ, પોતપોતાની ઉપાધિ પ્રમાણે આ આત્માના જ આનંદરૂપ એક અંશનો અનુભવ કરી રહ્યાં છે (સર્વને જે કંઈ આનંદનો અનુભવ થાય છે, તે આત્માનો જ છે એમ સમજવું). ૬૬૮

आस्वाद्यते यो भक्ष्येषु सुखकृन्मधुरो रसः ।

स गुडस्यैव नो तेषां माधुर्यं विद्यते क्वचित् ॥ ૬૬૯ ॥

તદ્વદ્વિષયસાંનિધ્યાદાનંદો યઃ પ્રતીયત ।

विंवानदांशविस्फूर्तिरेवासौ न जडात्मनाम् ॥ ૬૭૦ ॥

ખાગના પદાર્થોમાં સુખકારક જે મધુર રસનો સ્વાદ જણાય છે, તે જોળનો જ રસ છે-ગ્રીભ કોઈ પણ પદાર્થની એ મીઠાશ નથી; તે જ પ્રમાણે, વિષયોના સામીપ્યથી જે કંઈ આનંદ જણાય છે, તે બિંબરૂપ આનંદ(આત્મા)ના અંશનું જ પ્રતિબિંબ અથવા પ્રકાશ છે-જડ એવા વિષયોનો એ આનંદ નથી; ૬૭૦

यस्य कस्यापि योगेन यत्र कुत्रापि दृश्यते ।

आनंदः स परस्यैव ब्रह्मणः स्फूर्तिलक्षणः ॥ ૬૭૧ ॥

એટલું જ નહિ, પણ જે કોઈ પદાર્થના સંબંધથી જે કોઈ સ્થળે આનંદ દેખાય છે, તે પરબ્રહ્મની જ સ્ફૂર્તિ એટલે પ્રતિબિંબ અથવા પ્રકાશ છે. ૬૭૧

યથા કુવલયોલ્લાસશ્ચંદ્રસ્યૈવ પ્રસાદતઃ ।

તથાનંદોદયોઽપ્યેષાં સ્ફુરણાદેવ વસ્તુનઃ ॥ ૬૭૨ ॥

જેમ ચંદ્રવિકાસી કમળોનું ખીલવું ચંદ્રના નિર્મળ પ્રકાશથી જ થાય છે, તેમ આ સર્વ પ્રાણીઓને જે આનંદ પ્રકટે છે તે પરબ્રહ્મરૂપ વસ્તુના પ્રકાશથી જ પ્રકટે છે. ૬૭૨

સત્, ચિત્, ને આનંદ પરમાત્માનું સ્વરૂપ જ છે

સત્ત્વં ચિત્ત્વં તથાનંદસ્વરૂપં પરમાત્મનઃ ।

નિર્ગુણસ્ય ગુણાયોગાદ્ગુણાસ્તુ ન ભવન્તિ તે ॥ ૬૭૩ ॥

વિશેષણં તુ વ્યાવૃત્ત્યૈ ભયેદ્દ્વ્યાંતરે સતિ ।

પરમાત્માદ્વિતીયોઽયં પ્રપંચસ્ય સૃષ્ટાત્વતઃ ॥ ૬૭૪ ॥

વસ્ત્વંતરસ્યાભાવેન ન વ્યાવૃત્ત્યઃ કદાચન ।

કેવલો નિર્ગુણશ્ચતિ નિર્ગુણત્વં નિરુચ્યતે ॥ ૬૭૫ ॥

શ્રુત્યૈવ ન તતસ્તેષાં ગુણત્વમુપપદ્યતે ।

ઉષ્ણત્વં ચ પ્રકાશશ્ચ યથા વહેન્નસ્થાત્મનઃ ॥ ૬૭૬ ॥

સત્ત્વચિત્ત્વાનંદતાદિ સ્વરૂપમિતિ નિશ્ચિતમ્ ।

અત એવ સજાતીયવિજાતીયાદિલક્ષણઃ ॥ ૬૭૭ ॥

ભેદો ન વિદ્યતે વસ્તુન્યદ્વિતીયે પરાત્મનિ ।

પ્રપંચસ્યાપવાદેન વિજાતીયકૃતા ભિદા ॥ ૬૭૮ ॥

નેપ્યતે તત્પ્રકારં તે વક્ષ્યામિ શૃણુ સાદરમ્ ।

સત્, ચિત્, અને આનંદ—એ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે, પરંતુ એ તેમના ગુણો નથી; કેમ કે પરમાત્મા નિર્ગુણ છે, તેથી તેમને ગુણોનો તો સંબંધ જ ન હોય. વળી, એ સત્, ચિત્ અને આનંદ પરમાત્માનાં વિશેષણ પણ નથી; કેમ કે ખીલું દ્રવ્ય હોય છે, તો જ તેથી અલગ પાડવા માટે વિશેષણ અપાય છે. પરમાત્મા તો અદ્વિતીય—એક જ છે; અને આ પ્રપંચ તો મિથ્યા જ છે એટલે પરમાત્મા સિવાયની ખીલ કોઈ વસ્તુ જ નહિ હોવાથી તેમને વિશેષણોદ્ધારા કદી અલગ કરવાના છે જ નહિ. શ્રુતિ પણ

‘કેવલો નિર્ગુણઃ - પરમાત્મા એક જ અને નિર્ગુણ છે’ એમ તેમને નિર્ગુણ કહે છે; તેથી એ સત્, ચિત્ ને આનંદ પરમાત્માના ગુણો હોય એમ ઘટતું જ નથી. મારે જેમ ઉચ્ચતા અને પ્રકાશ, એ અગ્નિનું જ સ્વરૂપ છે, તેમ સત્, ચિત્ અને આનંદ વગેરે પરમાત્માનું જ સ્વરૂપ છે, એમ (વેદોએ) નિશ્ચય કર્યો છે. આ જ કારણથી પરમાત્મારૂપ અદ્વિતીય વસ્તુમાં સજાતીય કે વિજાતીય વગેરે લક્ષણવાળો કોઈ ભેદ નથી. પ્રપંચરૂપ આ સંસારનો તો અપવાદ જ કરેલો છે, તેથી વિજાતીય ભેદ મનાતો નથી. એ કેવી રીતે? તો તેનો પ્રકાર હું કહું છું તે આદરપૂર્વક સાંભળ. ૬૭૩-૬૭૮

વિવર્ત અને અપવાદ

અહેર્ગુણવિવર્તસ્ય ગુણમાત્રસ્ય વસ્તુતઃ ॥ ૬૭૯ ॥

વિવર્તમ્યાસ્ય જગતઃ સન્માત્રત્વેન દર્શનમ્ ।

અપવાદ इति प्राहुरद्वैतब्रह्मदर्शिनः ॥ ૬૮૦ ॥

દોરી તે સાપ નથી છતાં બ્રાંતિથી તે સાપ દેખાય, એ દોરીમાં સાપનો વિવર્ત (ભ્રમ) છે; ખરી રીતે એ સાપ નથી, માત્ર દોરી જ છે (આમ સમજવું તે અપવાદ છે). તે જ પ્રમાણે વિવર્ત(ભ્રમ)રૂપ આ જગતને માત્ર સત્(બ્રહ્મ)સ્વરૂપે જોવું, તેને પણ અદ્વૈત બ્રહ્મવેત્તાઓ ‘અપવાદ’ કહે છે. ૬૭૬-૬૮૦

व्युक्रमेण तदुत्पत्तेर्द्रष्टव्यं सूक्ष्मबुद्धिभिः ।

प्रतीतम्यास्य जगतः सन्मात्रत्वं सुयुक्तिभिः ॥ ૬૮૧ ॥

સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા પુરુષોએ, (બ્રાંતિથી) જણાયલા (વિવર્ત-રૂપ) આ જગતને તેની ઉત્પત્તિના ઊલટા ક્રમથી તપાસવું અને ઉત્તમ પ્રકારની યુક્તિઓથી માત્ર સત્(બ્રહ્મ)સ્વરૂપે જ જોવું. ૬૮૧

चतुर्विधं स्थूलशरीरजातं तद्भोज्यमन्नादि तदाश्रयादि ।

ब्रह्मांडमेतत्सकलं स्थविष्ठमीक्षेत पंचीकृतभूतमात्रम् ॥ ૬૮૨ ॥

यत्कार्यरूपेण यदीक्ष्यते तत्तन्मात्रमेवात्र विचार्यमाणं ।

मृत्कार्यभूतं कलशादि सम्यग्विचारितं सन्न मृदो विमिद्यते ॥ ૬૮૩ ॥

(જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજન એમ) ચાર પ્રકારનાં સર્વે સ્થૂલ શરીરો, તેના ખોરાકરૂપ અન્ન વગેરે, તેને આશ્રય વગેરે અને આખુ યે આ પ્રદ્ધાંડ અતિશય સ્થૂલ છે અને પંચીકરણ પામેલાં પાત્ર મહાભૂતો જ માત્ર છે, એમ જોવું. જો વિચારવામાં આવે તો આ જગતમાં જે જે વસ્તુ કાર્યરૂપે દેખાય છે, તે તે બધી માત્ર કારણરૂપ જ હોય છે. જો સારી પેઠે વિચાર્યું હોય, તો ઘડો વગેરે પદાર્થો માટીના કાર્યરૂપે અલગ દેખાય છે છતાં માટીથી જુદા નથી જ. ૬૮૨, ૬૮૩

અંતર્બહિશ્ચાપિ મૃદેવ દૃશ્યતે મૃદો ન ભિન્નં કલશાદિ કિંચન ।

પ્રીવાદિમયત્કલશં તદિત્થં ન વાચ્યમેતદ્ધ મૃદેવ નાન્યત્ ॥ ૬૮૪ ॥

ઘડો વગેરે જે કંઈ દેખાય છે તે અંદર ને બહાર માટી જ છે, માટીથી જુદું છે જ નહિ. માટે ‘કાંઠલા વગેરે આકાર-વાળો ઘડો છે’ એમ કહેવું જ ન જોઈએ, પણ ‘આ માટી જ છે, બીજું કંઈ નથી’ એમ કહેવું જોઈએ. ૬૮૪

સ્વરૂપતસ્તત્કલશાદિનાસ્મા મૃદેવ મૂઢૈર્મિધીયતે તતઃ ।

નાસ્મો હિ ભદ્રો ન તુ વસ્તુભેદઃ પ્રદૃશ્યતે તત્ર વિચાર્યમાણે ॥ ૬૮૫ ॥

‘ઘડો’ વગેરે પદાર્થો સ્વરૂપદૃષ્ટિએ કેવળ માટી જ છે, છતાં મૂઢ લોકો તેને ‘ઘડો’ વગેરે નામથી કહે છે. તે વિષે વિચારવામાં આવે, તો નામનો જ ભેદ દેખાય છે-વસ્તુનો ભેદ દેખાતો નથી; ૬૮૫

તસ્માદ્ધિ કાર્યં ન કદાપિ ભિન્નં સ્વકારણાદસ્તિ યતસ્તત્તોડગ ।

યદ્ઘૌતિકં સર્વમિદં તથૈવ તદ્ભૂતમાત્રં ન તત્તોડપિ ભિન્નમ્ ॥ ૬૮૬ ॥

કેમકે હે ભાઈ! હરકોઈ કાર્ય પોતાના કારણથી જુદું કદી હોતું જ નથી; તેથી આ જગતમાં જે જે ભૌતિક પદાર્થો છે, તે બધા યે માત્ર ભૂતો જ છે-તેઓથી જુદા નથી. ૬૮૬

તદ્ધાપિ પંચીકૃતભૂતજ તં શબ્દાદિભિઃ સ્વઘ્વગુણૈશ્ચ સાર્ધમ્ ।

ઘપૂંષિ સૂક્ષ્માણ ચ સર્વમંતદ્ભવત્યપંચીકૃતભૂતમાત્રમ્ ॥ ૬૮૭ ॥

એ જ પ્રમાણે પચીકરણ પામેલાં સર્વ ભૂતો, તેમના પોતપોતાના શબ્દાદિ ગુણો અને સૂક્ષ્મ શરીરો-આ બધું માત્ર પચીકરણ નહિ પામેલા પાંચ મહાભૂતો જ છે. ૬૮૭

તદવ્યપંચીકૃતભૂતજાતં રજસ્તમ સત્ત્વગુણૈશ્ચ સાર્ધમ્ ।

અવ્યક્તમાત્રં ભવતિ સ્વરૂપતઃ સામાસમવ્યક્તમિદં સ્વયં ચ ॥૬૮૮॥

એ જ પ્રમાણે તે અપચીકૃત મહાભૂતો પણ રજોગુણ, તમોગુણ અને સત્ત્વગુણની સાથે માત્ર અવ્યક્ત (પ્રધાન-પ્રકૃતિ) જ છે; અને તે અવ્યક્ત પોતે તથા આ જગત પણ સ્વરૂપરૂપિએ કેવળ આભાસ જ છે. ૬૮૮

આધારભૂતં ચદલંકમાયં શુદ્ધં પરં બ્રહ્મ સદૈકરૂપમ્ ।

સન્માત્રમવાસ્ત્યથ નો વિકલ્પઃ સતઃ પરં કેવલમેવ વસ્તુ ॥૬૮૯॥

ખરી રીતે શુદ્ધ પરબ્રહ્મ જ સર્વના આધારરૂપ છે. જે સર્વના આદિ, સત્યસ્વરૂપ અને એકરૂપ જ છે, તે જ માત્ર સત્ વસ્તુ છે. એ સત્થી બુદ્ધો આ વિકલ્પ (ભેદ) છે જ નહિ. સર્વથી પર કેવળ એ જ વસ્તુ છે. ૬૮૯

एकश्चंद्रः सद्वितीयो यथा स्याद्दृष्टेर्दोषादेव पुंसस्तथैकम् ।

ब्रह्मास्त्येतद्बुद्धिदोषेण नाना दोषे नष्टे भाति वस्त्वेकमेव ॥ ६९०॥

જેમ ચંદ્ર એક જ છે છતાં મનુષ્યની દૃષ્ટિના દોષથી જ એ રૂપે દેખાય છે, તેમ બ્રહ્મ એક જ વસ્તુ છે છતાં બુદ્ધિના દોષથી તે અનેકરૂપે દેખાય છે; પરંતુ એ દોષ નાશ પામતાં એક જ વસ્તુ (બ્રહ્મ) પ્રકાશે છે. ૬૯૦

रज्जोः स्वरूपाधिगमे न सर्पधी रज्ज्वां विलीना तु यथा तथैव ।

ब्रह्मावगत्या तु जगत्प्रतीतिस्तत्रैव लीना तु सह भ्रमण ॥ ६९१॥

જેમ દોરડીના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતાં એ દોરડીમા (બ્રાતિથી થયેલી) સર્પની બુદ્ધિ નિલીન થાય છે, તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મનું જ્ઞાન થતાં જ (અજ્ઞાનથી જણાયેલી) જગતની પ્રતીતિ ભ્રમણની સાથે નાશ પામે છે. ૬૯૧

ભ્રાંત્યોદિતદ્વૈતમતિપ્રશાંત્યા સદૈકમેવાસ્તિ સદાઽદ્વિતીયમ્ ।
તતો વિજાતીયકૃતોઽન્ન ભેદો ન વિદ્યતે બ્રહ્મણિ નિર્વિકલ્પે ॥૬૧૨॥

જગત્૩૫ દ્વૈતબુદ્ધિ ભ્રાંતિથી જન્મી છે, પણ જ્યારે (જ્ઞાનથી)
તે ભ્રાંતિ સારી રીતે શમી જાય છે, ત્યારે સદા એક જ અને અદ્વિતીય
સત્(બ્રહ્મ)૩૫ જ વસ્તુ રહે છે. આ જ કારણથી નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મમાં
વિજાતીય(જગત)ને લીધે થયેલો ભેદ રહેતો નથી. ૬૧૨

યદાસ્ત્યુપાધિસ્તદભિન્ન આત્મા તદા સજાતીય ઇવાવભાતિ ।
સ્વપ્રાર્થતસ્તસ્ય મૃષાત્મકત્વાત્તદપ્રતીતૌ સ્વયમેષ આત્મા ।
બ્રહ્મૈક્યતામેતિ પૃથક્ ન ભાતિ તતઃ સજાતીયકૃતો ન ભેદઃ ॥૬૧૩॥

તે જ પ્રમાણે જો ઉપાધિ હોય, તો જ એ ઉપાધિ સાથે
એક૩૫ થયેલો આત્મા ભાસે છે; અને તેથી તે સજાતીય ભેદવાળો
હોય એવો જણાય છે. પરંતુ સ્વપ્નમાં જોયેલા પદાર્થની પેઠે એ
ઉપાધિ મિથ્યા જ છે તેથી તે જ્યારે જણાતી નથી, ત્યારે આ
આત્મા પોતે જ બ્રહ્મ સાથે એકતાને પામે છે અને જુદો
જણાતો જ નથી; તેથી ‘બ્રહ્મ અને આત્મા’ એવો સજાતીય
ભેદ પણ (બ્રહ્મ વિષે) રહેતો નથી. ૬૧૩

ઘટાભાવે ઘટાકાશો મહાકાશો યથા તથા ।
ઉપાધ્યભાવે ત્વાત્મૈષ સ્વયં બ્રહ્મૈવ કેવલમ્ ॥ ૬૧૪ ॥
પૂર્ણ એવ સદાકાશો ઘટે સત્યપ્યસત્યપિ ।
નિત્યપૂર્ણસ્ય નભસો વિચ્છેદઃ કેન સિધ્યતિ ॥ ૬૧૫ ॥
અચ્છિન્નચ્છિન્નવદ્ભાતિ પામરાણાં ઘટાદિના ।
ગ્રામક્ષેત્રાદ્યવધિર્મિન્નૈવ વસુધા યથા ॥ ૬૧૬ ॥
તથૈવ પરમં બ્રહ્મ મહતાં ચ મહત્તમમ્ ।
પરિચ્છિન્નમિવાભાતિ ભ્રાંત્યા કલ્પિતવસ્તુના ॥ ૬૧૭ ॥

જેમ ઘડાનો નાશ થતાં તેની અંદરનું આકાશ બહારનાં
મહાઆકાશ સાથે મળી જઈ એક૩૫ થઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે

ઉપાધિનો નાશ થતાં આ આત્મા પોને જ કેવળ બ્રહ્મ બની રહે છે ઘડો હોય છે કે નથી હોતો, ત્યારે પણ આકાશ તો સદા પૂર્ણ જ છે; નિત્યપૂર્ણ આકાશનો કઈ વસ્તુથી વિચ્છેદ (વિનાશ કે વિભાગ) થઈ શકે તેમ છે? (નથી જ થતો.) છતાં ઘડો વગેરે પદાર્થોમાં રહેતું આકાશ, ખરી રીતે છેદ કે વિભાગને પામેલું હોતું જ નથી તોપણ જાણે તે વિભાગ પામ્યું હોય એમ પામર અજ્ઞાનીઓને જણાય છે! વળી જેમ જમીન બધી એક જ છે છતાં ગામ, ખેતર વગેરે અવધિઓથી તે વિભાગ પામી હોય અથવા જુદી જુદી થઈ હોય તેમ લાગે છે, તે જ પ્રમાણે મોટી વસ્તુઓ કરતાં પણ અતિશય મોટા પરબ્રહ્મ બ્રાતિથી કંઈપી કાઢેલી વસ્તુઓને લીધે જાણે પરિચ્છેદ (વિભાગ અથવા જુદાં જુદાં સ્વરૂપ)ને પામ્યા હોય તેવા જણાય છે (ખરી રીતે પૂર્ણ પરબ્રહ્મ તો એક જ છે). ૬૯૪-૬૯૭

તસ્માદ્બ્રહ્માત્મનોર્ભેદઃ કલ્પિતો ન તુ વાસ્તવઃ ।

અત एव मुहुः श्रुत्याप्येकत्वं प्रतिपाद्यते ॥ ૬૯૮ ॥

ब्रह्मात्मनोस्तत्त्वमसीत्यद्वयत्वोपपत्तये ।

प्रत्यक्षादिविरोधेन वाच्ययोर्नोपयुज्यते ।

तत्त्वंપદાર્થયોરૈક્યં लक्ष्ययोरेव सिध्यति ॥ ૬૯૯ ॥

માટે બ્રહ્મ અને આત્માનો ભેદ કલ્પિત જ છે, વાસ્તવિક નથી. આવા અભિપ્રાયથી જ શ્રુતિ ‘તત્ત્વમસિ’ ઇત્યાદિ વાક્યોથી વારંવાર બ્રહ્મ તથા આત્માની એકતા પ્રતિપાદન કરે છે. આ બ્રહ્મ તથા આત્માની એકતાને સિદ્ધ કરવા માટે ‘તત્ત્વમસિ’ એ વાક્યનાં ‘તત્’ અને ‘ત્વમ્’ એ પદોનો વાચ્યાર્થ ઉપયોગી નથી; કેમ કે તેમાં પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણનો વિરોધ આવે છે. પરંતુ એ બન્ને પદોનો લગ્ન્યાર્થ જ ઉપયોગી છે અને એમ લક્ષ્યાર્થરૂપે જ જીવ તથા બ્રહ્મની એકતા સિદ્ધ થાય છે. ૬૯૮, ૬૯૯

શિષ્યનો પ્રશ્ન-‘તત્ ત્વમ્’ પદાર્થ શું ?

સ્થાત્તત્ત્વંપદયોઃ સ્વામિન્નર્થઃ કતિવિધો મતઃ ।

પદયોઃ કો નુ વાચ્યાર્થો લક્ષ્યાર્થ ઉભયોશ્ચ કઃ ॥ ૭૦૦ ॥

વાચ્યૈકત્વવિવક્ષાયાં વિરોધઃ કઃ પ્રતીયતે ।

લક્ષ્યાર્થયોરભિન્નત્વે સ કથં વિનિવર્તતે ॥ ૭૦૧ ॥

एकत्वकथने का वा लक्षणात्रोररीकृता ।

एतत्सर्वं करुणया सम्यक्त्वं प्रतिपादय ॥ ७०२ ॥

હે પ્રભુ ! ‘તત્’ અને ‘ત્વમ્’ એ પદોનો અર્થ કેટલા પ્રકારનો માન્યો છે ? એ બન્ને પદોનો વાચ્યાર્થ કયો ? અને લક્ષ્યાર્થ કયો ? વાચ્યાર્થને એક ગણતાં કયો વિરોધ આવે છે ? લક્ષ્યાર્થને એક માનતાં એ વિરોધ કેવી રીતે દૂર થાય છે ? લક્ષ્યાર્થની એકતા કહેવામાં કઈ લક્ષણ સ્વીકારી છે ? આ બધું કૃપા કરીને સારી રીતે સમજાવો. ૭૦૦-૭૦૨

શ્રી ગુરુનો પ્રત્યુત્તર-‘તત્’ ‘ત્વમ્’ પદાર્થનિરૂપણ

शृणुष्ववहितो विद्वन् अद्य ते फलितं तपः ।

वाक्यार्थश्रुतिमात्रेण सम्यग्ज्ञानं भविष्यति ॥ ७०३ ॥

હે સુજ્ઞ શિષ્ય ! તું સાવધાન થઈ સાંભળ. આજે તારું તપ ફળ્યું છે. એ વાક્યનો અર્થ માત્ર સાંભળવાથી જ તને ઉત્તમ પ્રકારનું જ્ઞાન થશે. ૭૦૩

यावन्न तत्त्वपदयोरर्थः सम्यग्विचार्यते ।

तावदेव नृणां बधो मृत्युसंसारलक्षणः ॥ ७०४ ॥

‘તત્’ અને ‘ત્વમ્’ એ બન્ને પદોનો અર્થ જ્યાં સુધી સારી રીતે વિચારાતો નથી, ત્યાં સુધી જ મનુષ્યોને મૃત્યુરૂપ સંસાર જેનું લક્ષણ છે એવું બંધન રહે છે. ૭૦૪

अवस्था सच्चिदानंदखंडैकरसरूपिणी ।

मोक्षः सिध्यति वाक्यार्थापरोक्षज्ञानतः सताम् ॥ ७०५ ॥

સત, ચિત, આનંદ અને અખંડ એકરસ જેનું સ્વરૂપ છે, એવી અવસ્થા તે જ મોક્ષ છે; અને ‘તત્ત્વમસિ’ એ વાક્યના અર્થનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થવાથી સજ્જનોને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

વાક્યાર્થ એવ જ્ઞાતવ્યો મુમુક્ષોર્ભવમુક્તયે ।

તસ્માદવહિતો ભૂત્વા શૃણુ વક્ષ્યં સમાસતઃ ॥ ૭૦૬ ॥

મુમુક્ષુએ સંસારથી છૂટવા સારુ એ વાક્યનો અર્થ જ જાણવો જોઈએ; માટે તું એકાગ્ર થઈને સાંભળ, હું તને સંક્ષેપમાં તે કહું છું. ૭૦૬

અર્થા વહુવિધાઃ પ્રોક્તા વાક્યાનાં પણિતોત્તમૈઃ ।

વાચ્યલક્ષ્યાદિભેદેન પ્રસ્તુતં શ્રૂયતાં ત્વયા ॥ ૭૦૭ ॥

ઉત્તમ પંડિતોએ વાચ્ય, લક્ષ્ય આદિ ભેદોથી વાક્યોના અનેક જાતના અર્થો કહ્યા છે; તેમાંથી પ્રસંગ પૂરતું તું સાંભળ. ૭૦૭

વાક્યે તત્ત્વમસીત્યત્ર વિદ્યતે યત્પદત્રયમ્ ।

તત્રાદૌ વિદ્યમાનસ્ય તત્પદસ્ય નિગદ્યતં ॥ ૭૦૮ ॥

‘તત્ત્વમસિ’ એ વાક્યમાં ‘તત્’, ‘ત્વમ્’ને ‘અસિ’ એમ ત્રણ પદો છે. તેમાં પ્રથમ પદોમાં ‘તત્’ પદનો અર્થ કહેવાય છે.

શાસ્ત્રાર્થકોવિદૈરર્થો વાચ્યો લક્ષ્ય ઇતિ દ્વિધા ।

વાચ્યાર્થે તે પ્રવક્ષ્યામિ પણિતૈર્થ્યં ઉદીરિતઃ ॥ ૭૦૯ ॥

શાસ્ત્રનો અર્થ જાણનારા પંડિતોએ આ ‘તત્’ પદના બે અર્થો કહ્યા છે:-(૧) વાચ્ય અને (૨) લક્ષ્ય. તેમાંનો વાચ્યાર્થ પ્રથમ કહું છું. ૭૦૯

‘તત્’ અને ‘ત્વમ્’ પદનો વાચ્યાર્થ

સમષ્ટિરૂપમજ્ઞાનં સામામં સત્ત્વવૃદ્ધિતમ્ ।

વિચિત્રાદિવિરાડંતં સ્વકાર્યેણ સમન્વિતમ્ ॥ ૭૧૦ ॥

ચૈતન્યં તદવચ્છિન્નં સત્યજ્ઞાનાદિલક્ષણમ્ ।

સર્વજ્ઞત્વશ્ચરત્વાંતર્યામિત્વાદિમૂર્તિર્ગુણયુ ॥ ૭૧૧ ॥

જગત્સપ્તવપાતૃત્વસંહર્તૃત્વાદિધર્મકમ્ ।

સર્વાત્મના ભાસમાનં યદમેયં ગુણૈશ્ચ તત્ ॥ ૭૧૨ ॥

અવ્યક્તમપરં બ્રહ્મ વાચ્યાર્થં ઇતિ કથ્યતે ।

સમષ્ટિરૂપ અજ્ઞાન આભાસ સહિત અને સત્ત્વગુણની અધિકતાવાળું હોય છે, ત્યારે આકાશથી માંડી ચિરાટ સુધી પોતાના કાર્યથી યુક્ત બને છે. એ સમષ્ટિઅજ્ઞાનથી યુક્ત જે ચૈતન્ય છે, તે સત્ય, જ્ઞાન આદિ લક્ષણવાળું છે; સર્વજ્ઞપણું-ઈશ્વરપણું-અંતર્યામી-પણું આદિ ગુણોથી યુક્ત છે; અને જગતનું સ્રષ્ટાપણું, રક્ષકપણું તથા સંહારકપણું વગેરે તેના ધર્મો છે. વળી, તે ચૈતન્ય સર્વસ્વરૂપે ભાસે છે, ગુણોથી અમાપ છે, અવ્યક્ત (અપ્રકટ) છે અને ‘અપર પ્રક્ષ’ કહેવાય છે. આ ચૈતન્ય ‘તત્’ પદનો ‘વાચ્યાર્થ’ કહેવાય છે. ૭૧૦-૭૧૨

નીલમુત્પલમિત્યત્ર યથા વાક્યાર્થસંગતિઃ ॥ ૭૧૩ ॥

તથા તત્ત્વમસીત્યત્ર નાસ્તિ વાક્યાર્થસંગતિઃ ।

પટાદ્વ્યાવર્તતે નીલ ઉત્પલેન વિશેષિતઃ ॥ ૭૧૪ ॥

શૌકલ્યાદ્વ્યાવર્તતે નીલેનોત્પલં તુ વિશેષિતમ્ ।

દૃત્યમન્યોન્યભેદસ્ય વ્યાવર્તકતયા તયોઃ ॥ ૭૧૫ ॥

વિશેષણવિશેષ્યત્વસંસર્ગસ્યેતરસ્ય વા ।

વાક્યાર્થત્વ પ્રમાણાંતરવિરોધો ન વિદ્યતે ॥ ૭૧૬ ॥

અતઃ સંગચ્છતે સમ્યગ્વાક્યાર્થો વાધવર્જિતઃ ।

एवं तत्त्वमसीत्यत्र वाक्यार्थो न समंजसः ॥ ૭૧૭ ॥

તદર્થસ્ય પરોક્ષત્વાદિવિશિષ્ટાચિત્તેરપિ ।

ત્વમર્થસ્યાપરોક્ષત્વાદિવિશિષ્ટાચિત્તેરપિ ॥ ૭૧૮ ॥

તર્થવાન્યોન્યભેદસ્ય વ્યાવર્તકતયા તયોઃ ।

વિશેષણવિશેષ્યસ્ય સંસર્ગસ્યેતરસ્ય વા ॥ ૭૧૯ ॥

વાક્યાર્થત્વે વિરોધોઽસ્તિ પ્રત્યક્ષાદિકૃતસ્તતઃ ।

સંગચ્છતં ન વાક્યાર્થસ્તદ્વિરોધં ચ વચ્ચિમ તે ॥ ૭૨૦ ॥

પરંતુ જંમ ‘નીલમ્ ઉત્પલમ્ । કાગું કમળ’ એ વાક્યમાં

આખા વાક્યનો અર્થ જેવો બંધબેસતો થાય છે, તેવો ‘તત્ત્વમાસિ’ એ વાક્યમાં બંધબેસતો થતો નથી; કેમ કે ‘નીલ’ શબ્દને ‘ઉત્પલ’ શબ્દ સાથે વિશેષણરૂપે જોડવાથી ‘કાળું કમળ’ એમ ‘કમળ’ કાળા કપડાથી જુદું પડે છે; અને ‘ઉત્પલ’ શબ્દને ‘નીલ’ શબ્દ સાથે વિશેષ્યરૂપે જોડવાથી કમળ કાળું-ધોળું નહિ એમ ‘કાળા કમળ’ રૂપે ધોળાં કમળથી જુદું પડે છે; એમ એ બંને વિશેષણ-વિશેષ્ય એક બીજાથી જુદા પદાર્થને જુદા પાડીને વિશેષણ-વિશેષ્ય સંબંધથી અથવા બીજા (અભેદ) સંબંધથી પરસ્પર જોડાઈને વાક્યનો અર્થ બંધબેસતો કરે છે; અને તેમાં બીજાં કોઈ પ્રમાણનો વિરોધ નથી. આથી આખા વાક્યનો અર્થ કોઈ જાતની હરકત વિના સારી રીતે ઘટાવી શકાય છે; એ રીતે ‘તત્ત્વમાસિ’ એ વાક્યમાં આખા વાક્યનો અર્થ બરાબર ઘટતો નથી; કેમ કે ‘તત્’ પદનો મુખ્ય વાચ્યાર્થ, ‘પરોક્ષપાતું આદિ ધર્મવાળું’ ચૈતન્ય એવો થાય છે; અને ‘ત્વમ્’ પદનો વાચ્યાર્થ ‘અપરોક્ષ-પાતું આદિ ધર્મવાળું ચૈતન્ય’ એવો થાય છે. આ બંનેનો વિશેષણ-વિશેષ્ય સંબંધ અથવા બીજો (અભેદ) સંબંધ લઈને આખા વાક્યનો અર્થ કરવામાં પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોનો વિરોધ આવે છે, તેથી વાક્યનો અર્થ ઘટતો નથી. એ વિરોધ કેવી રીતે છે, તે હું તને કહું છું. ૭૧૩-૭૨૦

सर्वेशत्वस्वतंत्रत्वसर्वज्ञत्वादिभिर्गुणैः ।

सर्वोत्तमः सत्यकामः सत्यसंकल्प ईश्वरः ॥ ७२१ ॥

तत्पदार्थस्त्वमर्थस्तु किञ्चिदज्ञो दुःखजीवनः ।

संसारयं तद्वતિકો जीवः प्राकृतलक्षणः ॥ ७२२ ॥

कथमंकत्वमनयोघटतं विपरीतयोः ।

प्रत्यक्षेण विरोधोऽयमुभयोरुपलभ्यते ॥ ७२३ ॥

विरुद्धधर्माक्रાંતત્વાત્પરસ્પરવિલક્ષણૌ ।

જીવંશૌ વહ્નિતુહિનાવિવ શબ્દાર્થતોઽપિ ચ ॥ ૭૨૪ ॥

પ્રત્યક્ષાદિવિરોધઃ સ્યાદિત્યૈક્યૈ તયોઃ પરિત્યક્તૈ ।

શ્રુતિવચનવિરોધો ભવતિ મહાસ્મૃતિવચનવિરોધશ્ચ ॥ ૭૨૫ ॥

સર્વેશ્વરપણું, સ્વતંત્રપણું, સર્વજ્ઞપણું આદિ ગુણોથી સર્વ કરતાં ઉત્તમ, સત્ય કામનાવાળા અને સત્ય સંકલ્પવાળા જે ઈશ્વર છે, તે ‘તત્’ પદનો વાચ્યાર્થ છે; અને અલ્પજ્ઞાનવાળો, દુઃખી જીવનવાળો, પ્રાકૃત-લક્ષણવાળો તથા સંસારમાં ગતિવાળો જે આ સંસારી જીવ છે, તે ‘ત્વમ્’ પદનો વાચ્યાર્થ છે. આ બંને પરસ્પર વિપરીત ગુણવાળા છે; છતાં તેમની એકતા કેવી રીતે ઘટે છે? એ બંનેમાં આ વિરોધ પ્રત્યક્ષ જણાય છે. જેમ અગ્નિ અને હિમ એક બીજાથી વિરુદ્ધ ધર્મવાળા તેમ જ પરસ્પર વિરુદ્ધ લક્ષણવાળા હોઈ શબ્દ તથા અર્થથી પણ જુદા જુદા છે, તેમ જીવ અને ઈશ્વર પણ એક બીજાથી વિરુદ્ધ ધર્મવાળા હોઈ શબ્દ તથા અર્થથી પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, તેથી એ બંનેને એક માનવામાં પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોનો વિરોધ જ આવે છે; અને તે બંનેની એકતા જો ત્યજી દેવાય, તો શ્રુતિવચન તથા મોટી સ્મૃતિઓનાં વચન સાથે પણ વિરોધ આવે છે. ૭૨૫-૭૨૫

શ્રુત્યાપ્યેકત્વમનયોસ્તાત્પર્યેણ નિગદ્યતે ।

મુહુસ્તત્ત્વમસીત્યસ્માદંગીકાર્યં શ્રુતેર્વચ્ચઃ ॥ ૭૨૬ ॥

એ બંનેની એકતા છે, એ તાત્પર્યથી ‘તત્ત્વમસિ’ એ વાક્યને શ્રુતિ વારંવાર ઉચ્ચારે છે; તેથી એ શ્રુતિવચન સ્વીકારવું જ જોઈએ. ૭૨૬

વાક્યાર્થત્વે વિશિષ્ટસ્ય સંસર્ગસ્ય ચ વા પુનઃ ।

અયથાર્થતયા સોડ્યં વાક્યાર્થો ન મતઃ શ્રુતેઃ ॥ ૭૨૭ ॥

આખા વાક્યના અર્થમાં વિશેષણ-વિશેષ્ય સંબંધ અથવા અલેદ સંબંધ બરાબર બંધબેસતો થતો નથી; માટે તે આ વાક્યાર્થ શ્રુતિને માન્ય નથી. ૭૨૭

અલંકૃતસત્ત્વેન વાક્યાર્થઃ શ્રુતિસંમતઃ ।

સ્થૂલસૂક્ષ્મપ્રપંચસ્ય સન્માત્રત્વં પુનઃ પુનઃ ॥ ૭૨૮ ॥

દર્શયિત્વા સુષુપ્તૌ તદ્બ્રહ્માભિન્નત્વમાત્મનઃ ।

ઉપપાદ્ય સર્વકત્વં પ્રદર્શયિતુમિચ્છયા ॥ ૭૨૯ ॥

પ્રેતદાત્મ્યમિદં સર્વમિત્યુક્ત્યૈવ સદાત્મનોઃ ।

બ્રવીતિ શ્રુતિરેકત્વં બ્રહ્મણોઽદ્વૈતસિદ્ધયે ॥ ૭૩૦ ॥

પરંતુ અખંડ એકરસપણે આખો ચ વાક્યાર્થ શ્રુતિને માન્ય છે; અને તે માટે જ શ્રુતિ સ્થૂલ પ્રપંચ અને સૂક્ષ્મ પ્રપંચને વારંવાર માત્ર સત્(બ્રહ્મ)સ્વરૂપે દર્શાવે છે; સુષુપ્તિમાં જીવ તથા બ્રહ્મની એકતા સિદ્ધ કરી બતાવે છે; અને કેવળ એક સત્ વસ્તુ જ છે, એમ બતાવવાની ઇચ્છાથી ‘પ્રેતદાત્મ્યમિદં સર્વમ્’ આ સર્વ જગત કેવળ આ આત્મારૂપ જ છે’ એમ કહીને બ્રહ્મની અદ્વૈત સિદ્ધિ માટે જીવાત્મા તથા પરમાત્માની એકતાને કહે છે. ૭૨૮-૭૩૦

સતિ પ્રપંચ જીવે વા દ્વૈતત્વં બ્રહ્મણઃ કુતઃ ।

અતસ્તયોરલંકૃત્ત્વમેકત્વં શ્રુતિસંમતમ્ ॥ ૭૩૧ ॥

પ્રપંચ-સંસાર અથવા જીવ જો હોય, તો બ્રહ્મનું અદ્વૈત-પાતું ક્યાંથી સિદ્ધ થાય? માટે જીવ તથા બ્રહ્મનું એકપણું જ શ્રુતિને માન્ય છે. ૭૩૧

‘તત્’ અને ‘ત્વમ્’ પદનો લક્ષ્યાર્થ

વિરુદ્ધાંશપરિત્યાગાત્પ્રત્યક્ષાદિર્ન વાધતે ।

અવિરુદ્ધાંશગ્રહણાદ્ શ્રુત્યાપિ વિરુદ્ધયતે ॥ ૭૩૨ ॥

લક્ષણા હ્યુપગંતવ્યા તતો વાક્યાર્થસિદ્ધયે ।

વાક્યાર્થાનુપપત્યૈવ લક્ષણાભ્યુપગમ્યતે ॥ ૭૩૩ ॥

સંબંધાનુપપત્યા ચ લક્ષણેતિ જગુર્વધાઃ ।

‘તત્’ અને ‘ત્વમ્’ પદના વાક્યાર્થમાં જો વિરુદ્ધ અંશ છે, તેનો ત્યાગ કરવાથી પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણ સાથે વિરોધ આવે નહિ અને અવિરુદ્ધ અંશ ગ્રહણ કરવાથી શ્રુતિ સાથે પણ વિરોધ

થાય નહિ; તે માટે ‘તત્ત્વમસિ’ એ વાક્યના અર્થની સિદ્ધિ સારુ લક્ષણા સ્વીકારવી જોઈ એ. જ્યારે કોઈ પદને કે વાક્યને વાચ્યાર્થ ઘટતો ન હોય, ત્યારે લક્ષણાનો સ્વીકાર કરાય છે; તેમ જ પદને સંબંધ પણ ઘટતો ન હોય, ત્યારે લક્ષણા સ્વીકારવી એમ પડિતો કહે છે. ૭૩૨, ૭૩૩

ગંગાયાં ઘોષ इत्यादौ या जहल्लक्षणा मता ॥ ७३४ ॥

न सा तत्त्वमसीत्यत्र वाक्य एषा प्रवर्तते ।

गंगाया अपि घोषस्याधाराधेयत्वलक्षणम् ॥ ७३५ ॥

सर्वो विरुद्धवाक्यार्थस्तत्र प्रत्यक्षतस्ततः ।

गंगासंबंधवर्त्तीरे लक्षणा संप्रवर्तते ॥ ७३६ ॥

तथा तत्त्वमसीत्यत्र चैतन्यैकत्वલक्षणे ।

विवक्षिते तु वाक્યार्थेऽपरोक्षत्वादिलक्षणः ॥ ७३७ ॥

विरुध्यतं भागमात्रो न तु सर्वो विरुध्यते ।

तस्माज्જહલ્લક્ષણાયાઃ પ્રવૃત્તિર્નાત્ર યુજ્યતે ॥ ૭૩૮ ॥

वाच्यार्थस्य तु सर्वस्य त्यागे न फलमीक्ष्यते ।

नालिकेरफलस्येव कठिनत्वधिया नृणाम् ॥ ७३९ ॥

गंगापदं यथा स्वार्थं त्यक्त्वा लक्षयंतं तटम् ।

तत्पदं त्वंपदं वापि त्यक्त्वा स्वार्थं यथाखिलम् ॥ ७४० ॥

तदर्थं वा त्वमर्थं वा यदि लक्षयति स्वयम् ।

तदा जहल्लक्षणायाઃ પ્રવૃત્તિરુપપદ્યત ॥ ૭૪૧ ॥

જેમ ‘ગંગાયાં ઘોષઃ । ગંગામાં ઘોષ’ (ગંગામાં રખારીને નેસ) એ વાક્યમાં જહલ્લક્ષણા માની છે, તેમ આ ‘તત્ત્વમસિ’ વાક્યમાં (લક્ષણા સ્વીકારવી પડે છે, પરંતુ) એ જહલ્લક્ષણા અહીં ઘટતી નથી. ઉપરના દષ્ટાંતમાં ગંગા એ ઘોષ (નેસ)નો આધાર છે અને ‘ઘોષ’ આધેય (આધાર પર રહેનાર) છે; એટલે એ બન્ને પદને આધાર-આધેય સંબંધ છે; પરંતુ ગંગા પદના મૂળ વાચ્યાર્થ-જળપ્રવાહમાં એ સંબંધ ઘટતો

નથી તેથી આખો ય વાક્યાર્થ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી વિરુદ્ધ ઠરે છે, (કેમ કે પાણીના પ્રવાહમાં નેસડો કદી હોઈ શકે જ નહિ) તેથી એ વાચ્યાર્થનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરીને ગંગાના સંબંધવાળા કાંઠારૂપ અર્થમાં જહલ્લક્ષણા સારી રીતે ઘટી શકે છે (અને તેથી ‘ગંગાના કાંઠા પર રખારીને નેસ’ એવો સંપૂર્ણ વાક્યાર્થ બંધગેસતો થાય છે). એ રીતે ‘તત્ત્વમસિ’ વાક્યમાં ચૈતન્યની એકતારૂપ અર્થ જણાવેલો ઇષ્ટ છે અને ‘તન્ તથા ત્વમ્’ પદના વાચ્યાર્થમાં પરોક્ષપણું અને અપરોક્ષપણું વગેરે અમુક ભાગ જ વિરુદ્ધ જણાય છે, સંપૂર્ણ વાચ્યાર્થ વિરુદ્ધ નથી; માટે જહલ્લક્ષણા સ્વીકારીને વાચ્યાર્થનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો ઘટતો નથી; અને તે સંપૂર્ણ વાચ્યાર્થ ત્યજી દેવામાં કંઈ ક્ષણ પણ દેખાતું નથી. નાળીએરનું ક્ષણ દઢણ હોય છે તેમ છતાં લોકો તેનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરતા નથી (પણ તેના દઢણ ભાગને જ ત્યજી દે છે). ઉપરના દષ્ટાંતમાં રહેલું ‘ગંગા’ પદ પોતાના સંપૂર્ણ વાચ્યાર્થનો ત્યાગ કરીને જહલ્લક્ષણાથી જેમ ‘કિનારો’ અર્થ જણાવે છે, તેમ ‘તન્’ પદ અને ‘ત્વમ્’ પણ પોતાના મૂળ વાચ્યાર્થને સંપૂર્ણ ત્યજી દઈને બીજા લક્ષ્યાર્થને જણાવે, તો જ એ જહલ્લક્ષણાની પ્રવૃત્તિ થઈ એમ કહેવાય. (પણ સંપૂર્ણ વાચ્યાર્થ ત્યજી દેવામાં અહીં કંઈ ક્ષણ નથી; માટે જહલ્લક્ષણા અહીં લેવાતી નથી.) ૭૩૪-૭૪૧

‘તન્ ત્વમ્’ ના લક્ષ્યાર્થમાં જહલ્લક્ષણા ન ધટે

ન શંકનીયમિત્યાર્યેર્જ્ઞાતાર્યે ન હિ લક્ષણા ।

તત્પદં ત્વંપદં વાપિ શ્રુયંતે ચ પ્રતીયંતે ॥ ૭૪૨ ॥

તદર્થે ચ કથં તત્ર સંપ્રવર્તેત લક્ષણા ।

અહીં સજ્જનેએ આવી શંકા ન કરવી, કે જાણીતા અર્થમાં લક્ષણા હોતી જ નથી. ‘તન્’ પદ અને ‘ત્વમ્’ પદ શ્રુતિમાં સભગાય છે અને જણાય પણ છે; તો તેના અર્થ માટે તેમાં લક્ષણા કેવી રીતે પ્રવર્તે છે? ૭૪૨

અજહલ્લક્ષણા પણ ઘટે નહિ

અત્ર શોણો ધાવતીતિ વાક્યવન્ન પ્રવર્તતે ॥ ૭૪૩ ॥

અજહલ્લક્ષણા વાપિ સા જહલ્લક્ષણા યથા ।

ગુણસ્ય ગમનં લોકે વિરુદ્ધં દ્રવ્યમંતરા ॥ ૭૪૪ ॥

અતસ્તમપરિત્યજ્ય તદ્ગુણાશ્રયલક્ષણઃ ।

લક્ષ્યાદિર્લક્ષ્યતે તત્ર લક્ષણાસૌ પ્રવર્તતે ॥ ૭૪૫ ॥

વાક્ય તત્ત્વમસીત્યત્ર બ્રહ્માન્મૈકત્વબોધકં ।

પરોક્ષત્વાપરોક્ષત્વાદિવિશિષ્ટચિતોદ્વયોઃ ॥ ૭૪૬ ॥

एकत्वरूपवाक्यार्थो विरुद्धांशविवर्जनात् ।

न सिध्यति यतस्तस्मान्नाજહલ્લક્ષણા મતા ॥ ૭૪૭ ॥

તેમ જ આ 'તત્ત્વમસિ' વાક્યમાં 'શોણો ધાવતિ-લાલ દોડે છે' એ વાક્યની પેઠે 'અજહલ્લક્ષણા' પણ ઘટતી નથી (કેમ કે એ લક્ષણા તેા વાચ્યાર્થના ત્યાગ કર્યા વિના બીજે અર્થ જણાવે છે). જે ગુણ હોય તે દ્રવ્યના ત્યાગ કરીને દોડી જાય, એ તેા લોકમાં વિરુદ્ધ જ છે તેથી ગુણ પોતાના ત્યાગ કર્યા વિના જ રહે અને દ્રવ્યના આશ્રય કરે; એમ 'લાલ દોડે છે' એ વાચ્યાર્થ 'લાલ ઘોડો દોડે છે' એવો લક્ષ્યાર્થ જણાવે છે, તે અજહલ્લક્ષણાથી જણાય છે; પરંતુ આ 'તત્ત્વમસિ' વાક્ય તેા બ્રહ્મ અને જીવાત્માની એકતા જણાવનારું હોઈ પરોક્ષપણું અને અપરોક્ષપણું આદિ ગુણોવાળાં બે ચેતન્યની એકતારૂપ અર્થને જ જણાવે છે અને તે વાચ્યાર્થના વિરુદ્ધ ભાગનો ત્યાગ કર્યા વિના ઘટે તેમ નથી; માટે એ અજહલ્લક્ષણા અહીં માની નથી.

ભાગત્યાગલક્ષણાની આવશ્યકતા

तत्पदं त्वंपदं चापि स्वकीयार्थविरोधिनम् ।

અંશં સમ્યક્પરિત્યજ્ય સ્વાવિરુદ્ધાંશસંયુતમ્ ॥ ૭૪૮ ॥

तदर्थं वा त्वमर्थं वा सम्यग्लक्षयतः स्वयम् ।

भागलक्षणया साध्यं किमस्तीति न शंक्यताम् ॥ ૭૪૯ ॥

અવિરુદ્ધં પદાર્થાન્તરાંશં સ્વાંશં ચ તત્કથમ્ ।

एकं पदं लक्षणया संलक्षयितुमर्हति ॥ ૭૫૦ ॥

પદાંતરેણ સિદ્ધાયાં પદાર્થપ્રમિતૌ સ્વતઃ ।

तदर्थप्रत्ययापेक्षा पुनर्लक्षणया कुतः ॥ ૭૫૧ ॥

તસ્માત્તત્ત્વમસીત્યત્ર લક્ષણા ભાગલક્ષણા ।

वाक्यार्थसत्त्वाखंडैकरसतासिद्धये मता ॥ ૭૫૨ ॥

‘તત્’ પદ અને ‘ત્વમ્’ પદ પોતાના વાચ્યાર્થનો વિરોધી ભાગ ત્યજી દઈ અવિરોધી ભાગ સાથેજ બીજા ‘તત્’ ના અર્થ-ને તથા ‘ત્વમ્’ ના અર્થને અહીં જણાવે છે (અને તે ભાગ-ત્યાગ લક્ષણથી જ બની શકે છે). આ ભાગત્યાગલક્ષણથી કયું સાધ્ય સિદ્ધ થાય છે? આવી શંકા ન કરવી; કેમ કે અવિરુદ્ધ બીજા પદાર્થનો અંશ અને પોતાનો અંશ-એ બન્નેને એક જ પદ (ઉપર દર્શાવેલી બન્ને) લક્ષણથી કેવી રીતે જણાવી શકે? એક પદના અર્થનું જ્ઞાન જ્યાં બીજા પદથી સિદ્ધ થતું હોય અને પોતાની ભેજે જ એ બીજા અર્થનું જ્ઞાન જરૂરી હોય, ત્યાં એ (ઉપર દર્શાવેલી બે ય) લક્ષણથી શું થઈ શકે? માટે જ આ ‘તત્ત્વમામિ’ વાક્યમાં આખા વાક્યાર્થનું સત્પણ્ડ અને અખંડ એકરસપણું જણવા સારું ‘ભાગત્યાગલક્ષણા’ માનવામાં આવી છે. ૭૪૮-૭૫૨

ભાગત્યાગલક્ષણાનું સ્વરૂપ

भागं विरुद्धं संत्यज्याविरोधो लक्ष्यते यदा ।

सा भागलक्षणेत्याहुर्लक्षणज्ञा विचक्षणाः ॥ ૭૫૩ ॥

જેને લીધે વિરુદ્ધ ભાગનો ત્યાગ કરી અવિરોધ જણાય, તેને લક્ષણવેત્તા પંડિતો ‘ભાગત્યાગલક્ષણા’ કહે છે. ૭૫૩

सोऽयं देवदत्त इति वाक्यं वाक्यार्थ एव वा ।

देवदत्तैक्यरूपस्ववाक्यार्थानवबोधकम् ॥ ૭૫૪ ॥

દેશકાલાદિવૈશિષ્ટ્યં વિરુદ્ધાંશં નિરસ્ય ચ ।
 અવિરુદ્ધં દેવદત્તદેહમાત્રં સ્વલક્ષણમ્ ॥ ૭૫૫ ॥
 ભાગલક્ષણયા સમ્યગ્લક્ષયત્યનયા યથા ।
 તથા તત્ત્વમસીત્યત્ર વાક્યં વાક્યાર્થ એવ વા ॥ ૭૫૬ ॥
 પરોક્ષત્વાપરોક્ષત્વાદિવિશિષ્ટચિતોદ્વયોઃ ।
 એકત્વરૂપવાક્યાર્થવિરુદ્ધાંશમુપસ્થિતમ્ ॥ ૭૫૭ ॥
 પરોક્ષત્વાપરોક્ષત્વસર્વજ્ઞત્વાદિલક્ષણમ્ ।
 બુદ્ધ્યાદિસ્થૂલપર્યંતમાવિદ્યકમનાત્મકમ્ ॥ ૭૫૮ ॥
 પરિત્યજ્ય વિરુદ્ધાંશં શુદ્ધચૈતન્યલક્ષણમ્ ।
 વસ્તુ કેવલસન્માત્રં નિર્વિકલ્પં નિરંજનમ્ ॥ ૭૫૯ ॥
 લક્ષયત્યનયા સમ્યગ્ભાગલક્ષણયા તતઃ ।
 સર્વોપાધિવિનિર્મુક્તં સચ્ચિદાનંદમદ્વયમ્ ॥ ૭૬૦ ॥
 નિર્વિશેષં નિરાભાસમતાદશમનીદશમ્ ।
 અનિર્દેશ્યમનાદ્યંતમનતં શાંતમચ્યુતમ્ ।
 અપ્રતર્ક્યમચિદ્જ્ઞયં નિર્ગુણં બ્રહ્મ શિષ્યતે ॥ ૭૬૧ ॥

જેમ ‘સોડયં દેવદત્તઃ । તે આ દેવદત્ત ’ આ વાક્ય
 અથવા વાક્યનો અર્થ દેવદત્ત નામે એક જ વ્યક્તિરૂપ પોતાના
 વાક્યાર્થને (કેવળ પોતાના વાચ્યાર્થ દ્વારા) સમજાવી શકતું નથી
 માટે દેશ, કાળ આદિની વિશેષતારૂપ વિરુદ્ધ અંશનો ત્યાગ કરીને,
 માત્ર દેવદત્તના શરીરરૂપ અવિરુદ્ધ અંશને આ લક્ષણ દ્વારા જ તે
 વાક્ય બરાબર જણાવી શકે છે, તે જ પ્રમાણે ‘તત્ત્વમસિ’ એ
 વાક્ય અથવા એ વાક્યનો અર્થ જ પરોક્ષપણું અને અપરોક્ષ-
 પણું આદિ ગુણવાળાં જે ચૈતન્યની એકતારૂપ વાક્યાર્થને પણ
 આ લક્ષણથી જ જણાવી શકે છે; કેમ કે વાક્યના મૂળ અર્થ-
 માં રહેલું પરોક્ષપણું, અપરોક્ષપણું, સર્વજ્ઞપણું આદિ પરસ્પર
 વિરુદ્ધ અંશનો ત્યાગ કરીને, તેમ જ બુદ્ધિથી માંડી સ્થૂલ શરીર
 સુધીનાં અવિદ્યાનાં કાર્યરૂપ અનાત્મવસ્તુઓરૂપ વિરુદ્ધ અંશનો

ત્યાગ કરી શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ વસ્તુને જાણાવે છે; અને તે વસ્તુ દેવળ સત્ય માત્ર, નિર્વિકલ્પ અને નિરંજન છે, એમ પણ આ ભાવલક્ષણથી ખરાબર સમજાવે છે. તે પછી સર્વ ઉપાધિ રહિત, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ, અદ્વૈત, વિશેષ રહિત, આભાસ વિનાનું, તેવું નહિ, આવું નહિ, અમુક સ્વરૂપે બતાવવું અશક્ય, આદિ-અંત રહિત, અનંત, શાંત, મરણધર્મ રહિત, તર્કમાં આવવું અશક્ય અને જાણવું મુશ્કેલ એવું નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ બાકી રહે છે. ૭૫૪-૭૬૧

ઉપાધિ દૂર થતાં ઉપાધિના વિરોધ છે જ નહિ

ઉપાધિવૈશિષ્ટ્યકૃતો વિરોધો બ્રહ્માત્મનોરેકતયાધિગત્યા ।

ઉપાધિવૈશિષ્ટ્ય ઉદસ્યમાને ન કશ્ચિદ્વ્યસ્તિ વિરોધ એતયોઃ ॥૭૬૨॥

તયોરુપાધિશ્ચ વિશિષ્ટતા ચ તદ્ધર્મભાક્ત્વં ચ વિલક્ષણત્વમ્ ।

અંત્યા કૃતં સર્વમિદં મૃગૈવ સ્વપ્રાર્થવજ્જાગ્રતિ નૈવ સત્યમ્ ॥૭૬૩॥

નિદ્રાસૂતશરીરધર્મસુખદુઃખાદિપ્રપંચોઽપિ વા

જાવેશાદિભિદાપિ વા ન ચ કૃતં કર્તું કચિચ્છંચયતે ।

માયાકલ્પતદંશકાલજગદીશાદિભ્રમસ્તાદશઃ

કો ભેદોઽસ્યનયોર્દ્વયોન્તુ કતમઃ સત્યોઽન્યતઃ કો ભવેત્ ॥૭૬૪॥

બ્રહ્મ અને જીવમાં જે વિરોધ જાણાય છે, તે ઉપાધિની વિશેષતાને લીધે જ કરાયેલો છે; પરંતુ તે બન્નેની એકતાનું જ્ઞાન થતાં ઉપાધિની વિશેષતા દૂર થાય છે, અને પછી એ બન્નેમાં કોઈ ભેદનો વિરોધ રહેતો જ નથી. જીવ અને બ્રહ્મ-એ બન્નેને ઉપાધિ, ઉપાધિથી યુક્તપણું, એ ઉપાધિના ધર્મો અને પરસ્પર વિલક્ષણતા—એ બધું ભ્રાંતિને લીધે કરાયું છે; ખરી રીતે સ્વપ્નામાં જોયેલા પદાર્થો જેમ ભગવત અવસ્થામાં સાચા નથી, તે જ પ્રમાણે જીવ-બ્રહ્મને તે ઉપાધિ વગેરેનો સંબંધ જૂઠો જ છે (અને તે બન્ને જુદા પણ નથી). જેમ નિદ્રામાં સ્વપ્ન આવતાં તેની અંદર ઉત્પન્ન થયેલું શરીર-તેના ધર્મ, સુખ-દુઃખ વગેરે પ્રપંચ-એ બધું જૂઠું છે, તે જ પ્રમાણે ભગવત અવસ્થામાં

પણ તે તે બધું અને જીવ-ઈશ્વર વગેરે ભેદ પણ જુદો છે; તેને કોઈ કાળે સત્ય કરી શકાનો નથી. વળી માયાથી કલ્પાયલા દેશ, કાળ, જગત, ઈશ્વર વગેરેનો ભ્રમ પણ તેવો જ મિથ્યા છે. આ રીતે જીવ અને ઈશ્વર એ બંનેમાં કયો ભેદ છે? અને તે બંનેના ભેદ પૈકી કયો ભેદ સાચો છે? અને તેઓ બંનેમાંથી કયો એક બીજાથી જુદો થઈ શકે તેમ છે? (કોઈ જ નહિ. એ બંને એક જ વસ્તુ છે) ૭૬૨-૭૬૪

સ્વપ્ન ને જાગ્રત બંને મિથ્યા છે.

ન સ્વપ્નજાગરણયોરુભયોર્વિશેષઃ

સંદૃશ્યતે ક્વચિદપિ ભ્રમજૈર્વિકલ્પૈઃ ।

યદ્દ્રષ્ટદર્શનમુત્થૈરત એવ મિથ્યા

સ્વપ્નો યથા નનુ તથૈવ હિ જાગરોઽપિ ॥ ૭૬૫ ॥

દ્રષ્ટા, દૃશ્ય અને દર્શન વગેરે ભેદો કેવળ ભ્રમથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે; અને તેને લીધે સ્વપ્ન કે જાગ્રત એ બંને અવસ્થાઓમાં કોઈ કાળે કોઈ જાતની પણ વિશેષતા દેખાતી નથી; આથી જેમ સ્વપ્ન મિથ્યા છે, તે જ પ્રમાણે જાગ્રત અવસ્થા પણ મિથ્યા જ છે. ૭૬૫

અવિદ્યાકાર્યતસ્તુલ્યૌ દ્વાવપિ સ્વપ્નજાગરૌ ।

દ્રષ્ટદર્શનદૃશ્યાદિકલ્પનોભયતઃ સમા ॥ ૭૬૬ ॥

સ્વપ્ન તથા જાગ્રત એ બંને અવિદ્યાનાં કાર્ય છે અને તેથી બંને સમાન જ છે; કેમ કે દ્રષ્ટા, દૃશ્ય અને દર્શનની કલ્પના બંનેમાં સરખી જ છે. ૭૬૬

અભાવ ઉભયોઃ સુતૌ સર્વૈરપ્યનુભૂયતે ।

ન કશ્ચિદનયોર્મૈદસ્તસ્માન્મિથ્યાન્વમર્હતઃ ॥ ૭૬૭ ॥

સુષુપ્તિમાં એ બંને અવસ્થાઓ હોતી નથી એમ બધા લોકો અનુભવે છે. માટે એ બંનેમાં કોઈ જાતનો તફાવત નથી અને તેથી જ તે બંને ખોટી છે. ૭૬૭

અત્તમાં ત્રણે કાળે ભેદ નથી

ભ્રાંત્યા બ્રહ્મણિ ભેદોઽયં સજ્ઞાતીયાદિલક્ષણઃ ।

કાલત્રયંઽપિ હે વિદ્વન્ વસ્તુતો નૈવ કશ્ચન ॥ ૭૬૮ ॥

હે વિદ્વાન શિષ્ય ! સજ્ઞાતીય આદિ લક્ષણવાળો ભેદ અદ્વિતીય વિષે ભ્રાંતિથી જ કરાય છે; ખરી રીતે, ત્રણે કાળે પણ અદ્વિતીય વિષે કોઈ ભતનો ભેદ નથી. ૭૬૮

યત્ર નાન્યત્પશ્યતીતિ શ્રુતિર્દ્વૈતં નિષેધતિ ।

કલ્પિતસ્ય ભ્રમાદ્ભૂમિ મિથ્યાત્વાવગમાય તત્ ॥ ૭૬૯ ॥

શ્રુતિ પણ ‘યત્ર નાન્યત્ પશ્યતિ । જાની પુરુષ અદ્વિતીય વિષે બીજું કંઈ ભેતો નથી’ એમ કહી દ્વૈત વસ્તુને નિષેધ જ કરે છે; અને તે એટલાજ માટે, કે પરઅદ્વિતીય ભ્રમથી કલ્પેલું બધું મિથ્યા જ છે, એમ સમજાવવું છે. ૭૬૯

એક જ અદ્વિતીય અત્તમા

યતસ્તતો બ્રહ્મ સદાઽદ્વિતીયં વિકલ્પશૂન્યં નિરુપાધિ નિર્મલમ્ ।

નિરંતરાનંદઘનં નિરીહં નિરાસ્પદં કેવલમેકમેવ । ૭૭૦ ॥

અદ્વિતીય સદા અદ્વિતીય છે; તેથી જ વિકલ્પ કે ભેદથી રહિત, ઉપાધિ રહિત, નિર્મળ, નિરંતર, આનંદથી વ્યાપ્ત, નિઃસ્પૃહ, ચેષ્ટા રહિત, કોઈ પણ સ્થ નથી રહિત અને કેવળ એક જ છે. ૭૭૦

નૈવાસ્તિ કાચન ભિદા ન ગુણપ્રતીતિ-

નો વાક્યપ્રવૃત્તિરપિ વા ન મનઃપ્રવૃત્તિઃ ।

યત્કંઘલં પરમશાંતમનંતમાદ્ય-

માનંદમાત્રમવભાતિ સદદ્વિતીયમ્ ॥ ૭૭૧ ॥

તેમાં કોઈ ભતનો ભેદ નથી, શુભો જણાતા નથી, વાણીની પ્રવૃત્તિ નથી અથવા મનની પ્રવૃત્તિ નથી. જે કેવળ, પરમ શાંત, અનંત, આદિથી જ રહેલ, માત્ર આનંદસ્વરૂપ અને અદ્વિતીય કોઈ સત્ (હયાતી) સ્વરૂપે જ પ્રકાશે છે. ૭૭૧

એ જ તત્ત્વ તું છે

यदिदं परमं सत्यं तत्त्वं सच्चिन्सुखात्मकम् ।

अजरामरणं नित्यं सत्यमेतद्वचो मम ॥ ૭૭૨ ॥

જે આ સત્, ચિત્ અને સુખસ્વરૂપ છે, તે જ પરમ સત્ય તું છે. એ જરા, જન્મ અને મરણથી રહિત હોઈ નિત્ય છે. આ મારું વચન સત્ય છે. ૭૭૨

न हि त्वं देहोऽसावसुरपि च वाण्यक्षनिकरो
मनो वा बुद्धिर्वा कचिदपि तथःहकृतिरपि ।

न चैषां संघातस्त्वमु भवसि विद्वन् शृणु परं

यदेतेषां साक्षा स्फुरणममलं तत्त्वमसि हि ॥ ૭૭૩ ॥

તું કોઈ કાળે આ દેહ નથી, પ્રાણ પણ નથી, ઇંદ્રિયોના સમુદાય પણ નથી; મન નથી, બુદ્ધિ નથી અથવા અહંકાર પણ નથી તેમ જ એ બધાંના સમુદાય પણ તું નથી. હે વિદ્વાન શિષ્ય! તું મારું શ્રેષ્ઠ વચન સાલળ. એ દેહ વગેરેના જે સાક્ષી છે અને નિર્મળ સ્ફૂર્તિરૂપ છે, ‘તત્ત્વમસિ। તે જ તું છે.’ ૭૭૩

यज्जायते वस्तु तदेव वर्धते तदेव मृत्युं समुपैति काले ।

जन्मैव ते नास्ति तथैव मृत्युर्नास्त्येव नित्यस्य विभोरजस्य ॥ ૭૭૪ ॥

જે વસ્તુ જન્મે છે, તે જ વધે છે; અને તે જ સમય થતાં મૃત્યુને પામે છે. તું તો નિત્ય, વ્યાપક અને અજન્મ છે; તેથી તારો જન્મ નથી ને મૃત્યુ પણ નથી. ૭૭૪

य एव देहो जनितः स एव संमथते नश्यति कर्मयोगान् ।

त्वमेतदीयास्वखिलास्वस्थास्वस्थितः साक्ष्यसि बोधमात्रः ॥ ૭૭૫ ॥

આ દેહ કર્મના યોગથી જન્મ્યો છે; તેથી તે જ વધે છે અને નાશ પામે છે. તું તો એ શરીરની બધી અવસ્થાઓમાં સાક્ષીરૂપે અને માત્ર જ્ઞાનરૂપે રહેલો છે. ૭૭૫

यत्स्वप्रकाशमखिलात्मकमासुषुप्ते-

रेकात्मनाहमहमित्यवभाति नित्यम् ।

બુદ્ધેઃ સમસ્તવિકૃતેરવિકારિ બોદ્ધ

યદ્બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ કેવલબોધમાત્રમ્ ॥ ૭૭૬ ॥

જે સ્વયં પ્રકાશ, સર્વના આત્મારૂપ (અથવા સર્વસ્વરૂપ) અને સુષુપ્તિ અવસ્થા સુધી ‘હું-હું’ એમ એક જ આત્મારૂપે નિત્ય પ્રકાશે છે, વળી જે પોતે વિકારી નથી અને યુદ્ધિના સમગ્ર વિકારોને જાણે છે તેમ જ કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, ‘તત્ત્વમસિ બ્રહ્મ । તે બ્રહ્મ તું છે.’ ૭૭૬

સ્વાત્મન્યનસ્તમયસંવિદિ કલ્પિતસ્ય

વ્યોમાદિસર્વજગતઃ પ્રદદાતિ સત્તામ્ ।

સ્ફૂર્તિં સ્વકાયમહસા વિતનોતિ સાક્ષા-

ચદ્બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ કેવલબોધમાત્રમ્ ॥ ૭૭૭ ॥

જેનું જ્ઞાન કદી અસ્ત પામતું નથી એવા પોતાના સ્વરૂપમાં આકાશ વગેરે જે આ સર્વ જગત કલ્પાયેલું છે, તેને જે પોતાના પ્રકાશથી સત્તા આપે છે, તેમાં સ્ફૂર્તિં વિસ્તારે છે અને પોતે કેવળ માત્ર બોધરૂપ છે, ‘તત્ત્વમસિ સાક્ષાદ્ બ્રહ્મ । તે સાક્ષાત્ બ્રહ્મ તું છે.’ ૭૭૭

સમ્યક્સમાધિનિરતૈર્વિમલાંતરંગૈઃ

સાક્ષાદવેક્ષ્ય નિજતત્ત્વમપારસૌખ્યમ્ ।

સંતુષ્યતે પરમહંસકુલૈરજસ્રં

યદ્બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ કેવલબોધમાત્રમ્ ॥ ૭૭૮ ॥

ઉત્તમ પ્રકારની સમાધિમાં તત્પર રહેનારા અને નિર્માળ અંતઃકરણવાળા પરમહંસોના સમૂહો, અપાર સુખમય જે આત્મ-તત્ત્વને સાક્ષાત્ જોઈને નિરંતર સંતોષ પામે છે અને જે કેવળ માત્ર જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, ‘તત્ત્વમસિ બ્રહ્મ । તે બ્રહ્મ તું છે.’ ૭૭૮

અંતર્વહિઃ સ્વયમગ્નંહિતમેકરૂપ-

મારોપિતાર્થવદુદંચતિ મૂઢબુદ્ધેઃ ।

મૃત્ક્ષાદિવદ્વિગતવિક્રિયમાત્મવેદ્યં

યદ્બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ કેવલબોધમાત્રમ્ ॥ ૭૭૯ ॥

જે પોતે અંદર ને બહાર અખંડિત એકરૂપ જ છે છતાં મૂંઝવણિ-અજ્ઞાનીને આરોપિત પદાર્થ જેવું જણાય છે પણ ખરી રીતે જે માટી વગેરે મૂળ પદાર્થોની પેઠે વિક્રિયા રહિત છે-સ્વાનુભવથી જ જાણવા યોગ્ય છે અને કેવળ માત્ર જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, 'તત્ત્વમસિ બ્રહ્મ । તે બ્રહ્મ તું છે.' ૭૭૬

શ્રુત્યુક્તમવ્યયમનંતમનાદિમધ્ય-

મવ્યક્તમક્ષરમનાશ્રયમપ્રમેયમ્ ।

આનંદસદ્ધનમનામયમદ્વિતીયં

યદ્બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ કેવલબોધમાત્રમ્ ॥ ૭૮૦ ॥

વેદમાં જેને નિર્વિકાર, અનંત, અવિનાશી, આદિ કે મધ્ય રહિત, અવ્યક્ત, અક્ષર, આશ્રય રહિત, અપ્રમેય, આનંદ તથા સત્યથી વ્યાપ્ત, રોગ કે દોષ રહિત અને અદ્વિતીય કહેલ છે તેમ જ જે કેવળ માત્ર જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, 'તત્ત્વમસિ બ્રહ્મ । તે બ્રહ્મ તું છે.' ૭૮૦

શરીરતથોગતદીયધર્માદ્યારોપણં भ्रान्तिवशात्त्वयीदમ્ ।

न वस्तुतः किंचिदतस्त्वजस्तत्वं मृत्योर्भयं कारित तवासि पूर्णः ॥

તારામાં આ શરીર, તેના સંબંધ અને તેના ધર્મો વગેરેના જે આરોપ થયો છે, તે ભ્રાંતિને લીધે જ છે. ખરી રીતે એ કંઈ છે જ નહિ. આથી તું અજન્મા છે; તને મૃત્યુનો ભય ક્યાં છે? તું તો પૂર્ણ છે. ૭૮૧

यद्यदृष्टं भ्रान्तिमत्या स्वदृष्ट्या

तत्तत्सम्यग्વस्तुदृष्ट्या त्वमेव ।

त्वत्तो नान्यद्वस्तु किंचित્તુ लोके

कस्माद्भीतिस्ते भवेदद्वयस्य ॥ ૭૮૨ ॥

તેં પોતાની ભ્રમિત દૃષ્ટિથી જે જે જોયું છે, તે તે સારી રીતે વસ્તુદૃષ્ટિથી (જોતાં) તું જ છે. લોકમાં તારાથી જુદી કોઈ વસ્તુ જ નથી-તું અદ્વય (બીજા પદાર્થથી રહિત જ) છે;

તેથી તને ડેનાથી ભય હોય ? ૭૮૨

પદ્યતસ્વહમંવેદં સર્વમિત્યાત્મનાઽઽખિલમ્ ।

ભયં સ્યાદ્વિદુષઃ કસ્માત્સ્વસ્માન્ન ભયમિષ્યતે ॥ ૭૮૩ ॥

‘આ બધું હું જ છું’ એમ સર્વને જે આત્મારૂપે જુએ અને જાણે, તેને ભય ડેનાથી થાય ? પોતાથી પોતાને ભય કદી હોય જ નહિ. ૭૮૩

તસ્માત્ત્વમભયં નિત્યં કેવલાનંદલક્ષણમ્ ।

નિષ્કલં નિષ્ક્રિયં શાંતં બ્રહ્મૈવાસિ સદાઽદ્વયમ્ ॥ ૭૮૪ ॥

માટે તું નિર્ભય, નિત્ય, કેવળ આનંદરૂપ લક્ષણવાળો, અવયવરહિત, ક્રિયારહિત, શાંત અને સદા અદ્વય પ્રદા જ છે.

જ્ઞાતૃજ્ઞાનજ્ઞેયવિહીનં જ્ઞાતુરભિન્નં જ્ઞાનમખંડમ્ ।

જ્ઞેયાજ્ઞેયત્વાદિવિમુક્તં શુદ્ધં બુદ્ધં તત્ત્વમસિ ત્વમ્ ॥ ૭૮૫ ॥

જે જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય-એ ભેદોથી રહિત છે, જે જ્ઞાતાથી જુદું નથી, અખંડ જ્ઞાનરૂપ છે, જ્ઞેય-અજ્ઞેયપણું આદિ ધર્મોથી રહિત છે, શુદ્ધ અને પુદ્ગલ છે, તે જ તત્ત્વ તું છે. ૭૮૫

અંતઃપ્રજ્ઞત્વાદિવિકલ્પૈરસ્પૃષ્ટં યત્તદ્દશિમાત્રમ્ ।

સત્તામાત્રં સમરસમેકં શુદ્ધં બુદ્ધં તત્ત્વમસિ ત્વમ્ ॥ ૭૮૬ ॥

જે અંતઃપ્રજ્ઞ આદિ ભેદોથી રહિત છે, માત્ર દર્શનરૂપ અને સત્તાસ્વરૂપ છે, સમાન-એક જ રસવાળું તથા એક જ છે, તે શુદ્ધ અને પુદ્ગલ તત્ત્વ તું છે. ૭૮૬

સર્વાકારં સર્વમસર્વં સર્વનિષેધાવધિભૂતં યત્ ।

સત્યં શાશ્વતમેકમનંતં શુદ્ધં બુદ્ધં તત્ત્વમસિ ત્વમ્ ॥ ૭૮૭ ॥

જે સર્વ આકારરૂપ, સર્વ સ્વરૂપ, સર્વથી રહિત, સર્વ નિષેધોના અવધિરૂપ, સત્ય, સનાતન, એક, અનંત, શુદ્ધ અને પુદ્ગલ તત્ત્વ છે, તે તું છે. ૭૮૭

નિત્યાનંદાઽખંડૈકરસં નિષ્કલમક્રિયમસ્તવિકારમ્ ।

પ્રત્યગભિન્નં પરમવ્યક્તં શુદ્ધં બુદ્ધં તત્ત્વમસિ ત્વમ્ ॥ ૭૮૮ ॥

નિત્ય આનંદરૂપ, અખંડ, એકરસવાળું, અવયવરહિત, ક્રિયાશૂન્ય, નિર્વિકાર, પ્રત્યક્ષરૂપે બુદ્ધ નહિ, સર્વશ્રેષ્ઠ, અવ્યક્ત, શુદ્ધ અને બુદ્ધ એવું જે તત્ત્વ છે, તે તું છે. ૭૮૮

ત્વં પ્રત્યસ્તાશેષવિશેષં વ્યોમેવાંતર્બહિરપિ પૂર્ણમ્ ।

બ્રહ્માનંદં પરમદ્વૈતં શુદ્ધં બુદ્ધં તત્ત્વમસિ ત્વમ્ ॥ ૭૮૯ ॥

સમગ્ર વિશેષો અથવા વિભાગો જેમાં દૂર થયા છે અને જે આકાશની પેઠે અંદર ને બહાર પણ પૂર્ણ છે, તે અદ્વૈત પરમ બ્રહ્મ તું છે; તું જ એ શુદ્ધ અને બુદ્ધ તત્ત્વ છે. ૭૮૯

બ્રહ્મૈવાહમહં બ્રહ્મ નિર્ગુણં નિર્વિકલ્પકમ્ ।

इत्येवाखंडया वृत्त्या तिष्ठ ब्रह्मणि निष्क्रिये ॥ ૭૯૦ ॥

‘હું જ બ્રહ્મ છું; હું જ નિર્વિકલ્પ, એટલે ભેદરહિત તથા સત્ત્વાદિ ગુણોથી રહિત બ્રહ્મ છું’ આવી અખંડ વૃત્તિએ નિષ્ક્રિય બ્રહ્મમાં તું સ્થિતિ કર. ૭૯૦

अखंडामैतां घटितपरमानंदलहरीं

परिध्वस्तद्वैतप्रमितिममलां वृत्तिमनिशम् ।

अमुंचानः स्वात्मन्यनुपमसुखे ब्रह्मणि परे

रमस्व प्रारब्धं क्षपय सुखवृत्त्या त्वमनया ॥ ૭૯૧ ॥

આ જ અખંડ વૃત્તિ પરમાનંદની લહેરો સાથે ભેડનારી, દ્વૈત જ્ઞાનનો વિનાશ કરનારી અને નિર્મળ છે. તેને છોડ્યા વિના અનુપમ સુખસ્વરૂપ અને પરબ્રહ્મ એવા પોતાના આત્મામાં તું રમણ કર; અને આ સુખમય વૃત્તિમાં રહી પ્રારબ્ધ કર્મને ખપાવી નાખ. ૭૯૧

ब्रह्मानंदरमाद्यादतत्परेणैव चेतसा ।

समाधिनिष्ठितो भूत्वा तिष्ठ विद्वन्सदा मुने ॥ ૭૯૨ ॥

હે મુનિ ! હે વિદ્વાન ! બ્રહ્માનંદના રસનો સ્વાદ લેવામાં જ તત્પર એવા ચિત્તથી તું સદાકાળ સમાધિનિષ્ઠ રહે. ૭૯૨

શિષ્યનો પ્રશ્ન

અણ્ડાલ્યા વૃત્તિરેવા વાક્યાર્થશ્રુતિમાત્રતઃ ।

શ્રોતુઃ સંજાયતે કિં વા ક્રિયાંતરમપેક્ષતે ॥ ૭૯૩ ॥

સમાધિઃ કઃ કતિવિધસ્તત્સિદ્ધેઃ કિમુ સાધનમ્ ।

સમાધેરંતરાયાઃ કે સર્વમેતન્નિરૂપ્યતામ્ ॥ ૭૯૪ ॥

આ અખંડ વૃત્તિ ‘તત્ત્વમસિ’ આદિ વાક્યોનો માત્ર અર્થ સાંભળવાથી જ થાય છે, કે તે સાંભળ્યા પછી સાંભળનારને ણીજી ક્રિયા કરવાની જરૂર રહે છે? સમાધિ એ શું? તે દેટણ પ્રકારની છે? તેને સિદ્ધ કરવાનું સાધન કયું? અને એ સમાધિ સિદ્ધ થતાં ક્યાં વિદ્યો આવે છે? આ બધું મને સમજાવો. ૭૯૩, ૭૯૪

શ્રી ગુરુનો પ્રત્યુત્તરઃ મુખ્ય ને ગૌણ-એ અધિકારી

મુખ્યગૌણાદિભેદન વિચિન્તેઽત્રાધિકારિણઃ ।

તેષાં પ્રજ્ઞાનુસારેણાણ્ડા વૃત્તિરુદ્દેષ્યતે ॥ ૭૯૫ ॥

આ તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં મુખ્ય ને ગૌણ એવા બે અધિકારી હોય છે. તેઓને પોતપોતાની બુદ્ધિના અનુસારે અખંડ પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિ જન્મે છે. ૭૯૫

શ્રદ્ધાભક્તિપુરઃસરેણ વિહિતેનૈવેશ્વરં કર્મણા

સંતોષ્યાજિતતત્પ્રસાદમહિમા જન્માંતરેષ્વેવ યઃ ।

નિત્યાનિત્યવિવેકતીવ્રવિરતિન્યાસાદિભિઃ સાધનૈ-

યુક્તઃ સ શ્રવણે સતામભિમતો મુખ્યાધિકારી દ્વિજઃ ॥૭૯૬॥

જે પુરુષે જન્માંતરમાં જ શ્રદ્ધા અને ભક્તિપુરઃસર નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો કરીને ઈશ્વરને સંતોષ્યા હોય, તેને તે દ્વારા તેમની કૃપાનો મહિમા પ્રાપ્ત થયો હોય છે; અને તેથી તેને (આ જન્મમાં) નિત્ય-અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક, તીવ્ર વૈરાગ્ય તથા સંન્યાસ આદિ સાધનોનો યોગ થાય છે. આવા સાધનસંપન્ન

દ્વિગ્વણ્ના પુરુષને વેદાંતશ્રવણમાં મુખ્ય અધિકારી તરીકે સમજનોએ માન્યો છે. ૭૬૬

અધ્યારોપાપવાદક્રમમનુસરતા દૈશિકેનાત્ર વેત્રા
વાક્યાર્થે બોધ્યમાને સતિ સપદિ સતઃ શુદ્ધબુદ્ધેરમુખ્ય ।
નિત્યાનંદાદ્વિતીયં નિરુપમમમલં યત્પરં તત્ત્વમેકં
તદ્બ્રહ્મૈવાહમસ્મીત્યુદયતિ પરમાલંકૃતાકારવૃત્તિઃ ॥ ૭૬૭ ॥

એવા સમજન શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યને, આ લોકમાં કોઈ જ્ઞાની શુરુ, અધ્યારોપ તથા અપવાદના ક્રમને અનુસરી (તત્ત્વમસિ આદિ) વાક્યોનો અર્થ સમજાવવા માંડે, કે તરત જ તે નિત્ય, આનંદસ્વરૂપ, અદ્વિતીય, ઉપમારહિત, નિર્મળ અને સર્વશ્રેષ્ઠ જે એક જ તત્ત્વ છે, ‘તે જ હું બ્રહ્મ છું’ આવી પરમ અખંડાકાર વૃત્તિ તે મનુષ્યમાં પ્રકટે છે. ૭૬૭

અલંકૃતાકારવૃત્તિઃ સા ચિદાભાસસમન્વિતા ।
આત્માભિન્નં પરં બ્રહ્મ વિષયીકૃત્ય કેવલમ્ ॥ ૭૬૮ ॥
વાધતે તદ્વ્રતાજ્ઞાનં યદાવરણલક્ષણમ્ ।
અલંકૃતાકારયા વૃત્ત્યા ત્વજ્ઞાને વાધિતે સતિ ॥ ૭૬૯ ॥
તત્કાર્યં સકલં તેન સમં ભવતિ વાધિતમ્ ।
તંતુદાહે તત્કાર્યપટદાહો યથા તથા ॥ ૮૦૦ ॥
તસ્ય કાર્યતયા જીવવૃત્તિર્ભવતિ વાધિતા ।
ઉપપ્રભા યથા સૂર્ય પ્રકાશયિતુમશ્નમા ॥ ૮૦૧ ॥
તદ્બદ્ધેવ ચિદાભાસચૈતન્યં વૃત્તિસંસ્થિતમ્ ।
સ્વપ્રકાશં પરં બ્રહ્મ પ્રકાશયિતુમશ્નમમ્ ॥ ૮૦૨ ॥

એ અખંડાકાર વૃત્તિ (પ્રથમ તો) ચિદાભાસથી યુક્ત હોય છે અને આત્માથી અલિપ્ત કેવળ પરબ્રહ્મને વિષયરૂપ કરીને જન્મેલી હોય છે. પછી (ધીમે ધીમે) એ વૃત્તિ આવરણરૂપ લક્ષણવાળા અને તેમાં રહેલા અજ્ઞાનને દૂર કરે છે. પછી એ અખંડાકાર વૃત્તિથી અજ્ઞાન જ્યારે દૂર થાય છે, ત્યારે તેની સાથે

તે અજ્ઞાનનું કાર્ય પણ દૂર થઈ જાય છે. પછી જેમ તાંતણા બળી જતાં તેનું કાર્ય-કપડું પણ બળી જાય છે, તેમ એ અજ્ઞાનનો નાશ થતાં તેના કાર્યરૂપે રહેલી જીવવૃત્તિ પણ નાશ પામે છે. જેમ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ સૂર્યને પોતાને પ્રકાશિત કરવા સમર્થ થતું નથી, તે જ પ્રમાણે ચૈતન્યના આભાસરૂપ (જીવ) ચૈતન્ય જ્યાં સુધી વૃત્તિરૂપે રહેલું હોય, ત્યાં સુધી તે સ્વયંપ્રકાશ પરબ્રહ્મને પ્રકાશિત કરવા સમર્થ થતું નથી. ૭૬૮-૮૦૨

પ્રચંડાતપમધ્યસ્થદીપવજ્રપટ્ટદીધિતિઃ ।

તત્તેજસાભિમૂતં સહ્ણીનોપાધિતયા તતઃ ॥ ૮૦૩ ॥

વિંદ્યમૂતપરબ્રહ્મમાત્રં ભવતિ કેવલમ્ ।

યથાપનીતે ત્વાદર્શે પ્રતિવિંદ્યમુખં સ્વયમ્ ॥ ૮૦૪ ॥

મુખમાત્રં ભવંતદ્વેદંતચ્છોપાધિસંક્ષયાત્ ।

ઘટજ્ઞાને યથા વૃત્ત્યા વ્યાપ્તયા વાધિતે સતિ ॥ ૮૦૫ ॥

ઘટં વિસ્ફુરયત્યેષ ચિદાભાસઃ સ્વતેજસા ।

ન તથા સ્વપ્રભે બ્રહ્મણ્યાભાસ ઉપયુજ્યતે ॥ ૮૦૬ ॥

જેમ પ્રચંડ (સૂર્યના) તાપની વચ્ચે રહેલો દીવો તેના તેજથી ઝાંખો થઈ નાશ પામેલી કાંતિવાળો થાય છે, તે જ પ્રમાણે ચિદાભાસ (જીવ) ચૈતન્ય પરબ્રહ્મ(બિંબ)ના તેજથી નિસ્તેજ બની એ સત્(બ્રહ્મરૂપ બિંબ)માં લીન બની જાય છે; અને એ રીતે ઉપાધિરહિત થવાથી કેવળ માત્ર બિંબરૂપ પરબ્રહ્મ જ તે થઈ રહે છે. જેમ દર્પણને ખસેડી લેતાં તેમાં પ્રતિબિંબરૂપે દેખાતું મોઢું પોતે ઉપાધિનેા નાશ થવાથી માત્ર મોઢારૂપે જ બાકી રહે છે, તે જ પ્રમાણે પ્રતિબિંબ-જીવચૈતન્ય પણ ઉપાધિનેા નાશ થતાં બિંબ-પરબ્રહ્મરૂપે જ થઈ રહે છે. જેમ ઘડાનું અજ્ઞાન તેમાં વ્યાપેલી અંતઃકરણની વૃત્તિથી જ્યારે દૂર થાય છે ત્યારે ચિદાભાસ-જીવચૈતન્ય પોતાના તેજથી ઘડાને પ્રકાશિત કરે છે (એટલે એ રીતે ચિદાભાસ બીજા પદાર્થને પ્રકાશિત કરે છે), તેમ

સ્વયં પ્રકાશ બ્રહ્મને પ્રકાશિત કરવામાં ઉપયોગી થતો નથી. ૮૦૩-૮૦૬

વસ્તુના જ્ઞાન માટે શ્રવણાદિની જરૂર

અતઃ एव मतं वृत्तिव्याप्यत्वं वस्तुनः सताम् ।

न फलव्याप्यता तेन न विरोधः परस्परम् ॥ ८०७ ॥

श्रुत्योदितस्ततो ब्रह्म ज्ञेयं बुद्ध्यैव सूक्ष्मया ।

प्रज्ञामाद्यं भवेद्येषां तेषां न श्रुतिमात्रतः ॥ ८०८ ॥

स्यादखंडाकारवृत्तिर्विना तु मननादिना ।

श्रवणान्मનનાદિદયાનાત્તાત્પર્યેણ નિરંતરમ્ ॥ ૮૦૯ ॥

बुद्धेः सूक्ष्मत्वमायाति ततो वस्तूपलभ्यते ।

मंदप्रज्ञावतां तस्मात्करणीयं पुनः पुनः ॥ ८१० ॥

શ્રવણં મનનં ધ્યાનં સમ્યગ્વસ્તૂપલબ્ધયે ।

આ કારણથી જ સત્પુરુષોને આવો મત છે, કે દરેક વસ્તુ અંતઃકરણની વૃત્તિની વ્યાપ્ય છે-એટલે દરેક વસ્તુઓ વૃત્તિમાં વ્યાપ્ત થવા યોગ્ય છે; પણ તે વસ્તુઓ ફલવ્યાપ્ય નથી તેથી શ્રુતિમાં પરસ્પર વિરોધ જણાતો નથી; માટે બ્રહ્મ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી જ જાણવાયોગ્ય છે; પરંતુ જેમની બુદ્ધિમાં મંદતા હોય છે, તેમને મનન વગેરે વિના માત્ર શ્રુતિના આશ્રયથી જ અખંડા-કાર વૃત્તિ થતી નથી; એટલા માટે નિરંતર તત્પર થઈ (પ્રથમ તો) શ્રવણ, મનન અને ધ્યાન (નિદિધ્યાસન) કરવું જોઈએ, જેથી બુદ્ધિમાં સૂક્ષ્મપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને પછી તેમાં વસ્તુ જણાય છે. માટે જેમની બુદ્ધિ મંદ હોય, તેમણે વસ્તુનું ઉત્તમ પ્રકારે જ્ઞાન કરવા સારું વારંવાર શ્રવણ, મનન અને ધ્યાન કરવું જોઈએ. ૮૦૭-૮૧૦

શ્રવણ-મનન-ધ્યાનનું સ્વરૂપ

सर्ववेदान्तवाक्यानां षड्भिलिङ्गैः सद्व्यये ॥ ८११ ॥

પરે બ્રહ્મણિ તાત્પર્યનિશ્ચયં શ્રવણં વિદુઃ ।

શ્રુતસ્યૈવાદિતીયસ્ય વસ્તુનઃ પ્રત્યગાત્મનઃ ॥ ૮૧૨ ॥

વેદાન્તવાક્યાનુગુણયુક્તિમિસ્ત્વનુચિંતનમ્ ।

મનનં તદ્વૃત્તાર્થસ્ય સાક્ષાત્કરણકારણમ્ ॥ ૮૧૩ ॥

વિજાતીયશરીરાદિપ્રત્યયત્યાગપૂર્વકમ્ ।

સજાતીયાત્મવૃત્તીનાં પ્રવાહકરણં યથા ॥

તૈલધારાવદ્છિન્નવૃત્ત્યા તદ્ધયાનમિત્યેતે ॥ ૮૧૪ ॥

વેદાંતનાં સર્વ વાક્યોનું છ હેતુઓ દ્વારા સત્ય અદ્વૈત પરબ્રહ્મમાં જ તાત્પર્ય છે, આવો નિશ્ચય સાંભળવો, તેને ‘શ્રવણ’ કહે છે. પછી સાંભળેલી તે અદ્વૈત વસ્તુ પ્રત્યગાત્માનું વેદાંતનાં વાક્યોને અનુસરતી યુક્તિઓ વડે ચિંતન કરવું, તેને ‘મનન’ કહે છે. આવું મનન, સાંભળેલા અર્થોનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં કારણ છે. પછી વિજાતીય શરીર આદિ પદાર્થોનું જે જ્ઞાન હોય, તેના ત્યાગ-પૂર્વક સજાતીય આત્મવૃત્તિઓનો તેજની ધાર જેવો અવિચ્છિન્ન (અખંડ) પ્રવાહ કરવો, તેને ‘ધ્યાન’ કહે છે. ૮૧૩-૮૧૪

એ શ્રવણાદિ ક્યાં સુધી ?

તાવત્કાલં પ્રયત્નેન કર્તવ્યં શ્રવણં સદા ।

પ્રમાણસંશયો યાવત્સ્વબુદ્ધેર્ન નિવર્તેતે ॥ ૮૧૫ ॥

પ્રમેયસંશયો યાવત્તાવત્તુ ધૃતિયુક્તિભિઃ ।

આત્મયાથાર્થ્યનિશ્ચિત્યે કર્તવ્યં મનનં સુહુઃ ॥ ૮૧૬ ॥

વિપરીતાત્મધીર્યાવન્ન વિનશ્યતિ ચેતસિ ।

તાવન્નિરંતરં ધ્યાનં કર્તવ્યં મોક્ષમિચ્છતા ॥ ૮૧૭ ॥

યાવન્ન તર્કેણ નિરાસિતોઽપિ દૃશ્યપ્રપંચસ્ત્વપરોક્ષયોધાત્ ।

વિલીયંતે તાવદમુખ્ય મિશ્નોર્ધ્યાનાદિ સમ્યક્કરણીયમેવ ॥ ૮૧૮ ॥

પોતાની બુદ્ધિમાં પ્રમાણે સંબંધે જે સંશય હોય, તે જ્યાં સુધી દૂર ન થાય, ત્યાં સુધી સદા પ્રયત્નપૂર્વક શ્રવણ કરવું જોઈએ; તે જ પ્રમાણે પ્રમાણોથી જાણનાયોગ્ય-પ્રમેય (બ્રહ્મ)-વસ્તુના સંબંધમાં જ્યાંસુધી સંશય હોય, ત્યાં સુધી આત્મવસ્તુની સત્યતાનો નિશ્ચય કરવા માટે શ્રુતિઓ અને યુક્તિઓના સાધનથી

વારંવાર મનન કરવું જોઈએ; અને તે જ પ્રમાણે મનમાં રહેલી વિપરીત આત્મબુદ્ધિ (એટલે ચિત્તમાં રહેલું વિમતીય શરીરાદિનું જ્ઞાન) નાશ ન પામે, ત્યાં સુધી મોક્ષને ઇચ્છતા મનુષ્યે નિરંતર ધ્યાન કરવું જોઈએ. આ દૃશ્ય પ્રપંચ, તર્ક દ્વારા જો કે દૂર થઈ ગયો હોય, તોપણ અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન દ્વારા તેનો જ્યાં સુધી વિકલ્પ ન થાય, ત્યાં સુધી આવા (મુમુક્ષુ) ભિક્ષુએ ધ્યાન વગેરેને સારી રીતે અવશ્ય કરવાં જ જોઈએ. ૮૧૫-૮૧૮

સમાધિના એ પ્રકાર સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ :

તેમાંની સવિકલ્પ સમાધિનું સ્વરૂપ

સવિકલ્પો નિર્વિકલ્પ इति द्वेधा નિગદ્યતે ।

સમાધિઃ સવિકલ્પસ્ય લક્ષણં વચ્ચિમ તચ્ચૃણુ ॥ ૮૧૯ ॥

જ્ઞાનાદ્યવિલયેનૈવ જ્ઞેયે બ્રહ્મણિ કેવલે ।

તદાકારાકારિતયા ચિત્તવૃત્તેરવસ્થિતિઃ ॥ ૮૨૦ ॥

સદ્ધિઃ સ એવ વિજ્ઞયઃ સમાધિઃ સવિકલ્પકઃ ।

મૃદ એવાવમાનેઽપિ મૃન્મયદ્વિપમાનવત્ ॥ ૮૨૧ ॥

સન્માત્રવસ્તુમાનેઽપિ ત્રિપુટી ભાતિ સન્મયી ।

સમાધિરત એવાયં સવિકલ્પ इतीयંતે ॥ ૮૨૨ ॥

સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ-એમ બે પ્રકારની સમાધિ કહેવાય છે. તેમાંથી સવિકલ્પ સમાધિનું લક્ષણ કહું છું, તે સાંભળ. જ્ઞાન આદિનો નાશ થયા વિના જ જ્ઞેય અદ્વૈત બ્રહ્મમાં ચિત્તવૃત્તિ તદાકારસ્વરૂપે જે રહે, તેને જ સત્પુરુષો ‘સવિકલ્પ’ સમાધિ કહે છે.

જેમ ‘માટીનો હાથી માટી જ છે’ એવું જ્ઞાન હોવા છતાં તે જ્ઞાન સાથે માટીનો હાથી પણ જણાય, તેમ ‘જગતના દરેક પદાર્થો બ્રહ્મ જ છે’ એવું જ્ઞાન થયા છતાં તે જ્ઞાન સાથે જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાન-એ ત્રિપુટી પણ બ્રહ્મસ્વરૂપે તેમાં જણાય છે, (પણ એ ત્રિપુટીનો બ્રહ્મસ્વરૂપે તદ્દન વિકલ્પ થઈ ગયો હોતો

નથી) તેથી જ આવી સમાધિ ' સવિકલ્પ ' કહેવાય છે. ૮૧૬-૮૨૨

(નિર્વિકલ્પ સમાધિનું સ્વરૂપ

જ્ઞાત્રાદિભાવમુત્પજ્ય જ્ઞેયમાત્રસ્થિતિર્દેહા ।

મનસો નિર્વિકલ્પઃ સ્યાત્સમાધિર્યોગસંશ્લિતઃ ॥ ૮૨૩ ॥

પરંતુ જેમાં જ્ઞાતા વગેરે ભાવ બિલકુલ છૂટી જાય અને માત્ર જ્ઞેયસ્વરૂપે જ મનની દૃઢ સ્થિતિ થઈ જાય, તે ' નિર્વિકલ્પ ' સમાધિ કહેવાય છે. આને ' યોગ ' પણ કહે છે. ૮૨૩

જલે નિશ્ચિત્તલવણં જલમાત્રતયા સ્થિતમ્ ।

પૃથક્ ન ભાતિ કિં ત્વંમ એકમેવાવભાસતે ॥ ૮૨૪ ॥

યથા તથૈવ સા વૃત્તિર્બ્રહ્માત્રતયા સ્થિતા ।

પૃથક્ ન ભાતિ બ્રહ્મૈવાદ્વિતીયમવભાસતે ॥ ૮૨૫ ॥

જેમ પાણીમાં નાખેલું ' મીઠું ' માત્ર જળરૂપે જ રહેલું થાય છે, જુદું જણાતું નથી અને એકલું પાણી જ ભાસે છે, તે જ પ્રમાણે અંતઃકરણની વૃત્તિ માત્ર બ્રહ્મસ્વરૂપે જ રહે છે, જુદી જણાતી જ નથી; અને કેવળ અદ્વૈત બ્રહ્મ જ પ્રકાશે છે. ૮૨૪, ૮૨૫

જ્ઞાત્રાદિકલ્પનાભાવાન્મતોઽયં નિર્વિકલ્પકઃ ।

વૃત્તેઃ સદ્ભાવવાધાભ્યામુભયોર્ભેદ હૃષ્યતે ॥ ૮૨૬ ॥

આ સમાધિમાં જ્ઞાતા આદિની કલ્પના હોતી નથી; તેથી આને નિર્વિકલ્પ માનેલી છે. આમ જેમાં અંતઃકરણની વૃત્તિ જ્ઞાતા આદિ સ્વરૂપે હોય છે, તે સવિકલ્પ; અને જેમાં તે વૃત્તિ જ્ઞાતા આદિ સ્વરૂપે રહેતી જ નથી, તે નિર્વિકલ્પ; આવો એ બન્નેમાં ભેદ માન્યો છે. ૮૨૬

સમાધિ અને સુપૃષ્ઠિમાં તદાવત

સમાધિસુપ્ત્યોર્જ્ઞાનં ચાજ્ઞાનં સુપ્ત્યાત્ર નેષ્યતે ।

સવિકલ્પો નિર્વિકલ્પઃ સમાધિર્દ્વાવિમૌ હૃદિ ॥ ૮૨૭ ॥

મુમુક્ષોર્યત્નતઃ કાર્યૌ વિપરીતનિવૃત્તયં ।

કૃતેઽસ્મિન્વિપરીતાયા ભાવનાયા નિવર્તનમ્ ॥ ૮૨૮ ॥

જ્ઞાનસ્યાપ્રતિબદ્ધત્વં સદાનંદશ્ચ સિધ્યતિ ।

દૃશ્યાનુવિદ્ધઃ શબ્દાનુવિદ્ધશ્ચેતિ દ્વિધા મતઃ ॥ ૮૨૯ ॥

સવિકલ્પસ્તયોર્યત્તલુક્ષણં વચ્ચિમ તત્ત્વજ્ઞુ ।

કામાદિપ્રત્યયૈર્દૃશ્યૈઃ સંસર્ગો યન્ન દૃશ્યતે ॥ ૮૩૦ ॥

સોઽયં દૃશ્યાનુવિદ્ધઃ ત્યાત્સમાધિઃ સવિકલ્પકઃ ।

અહંમમેદમિત્યાદિકામક્રોધાદિવૃત્તયઃ ॥ ૮૩૧ ॥

દૃશ્યન્તે યેન સંદૃષ્ટા દૃશ્યાઃ સ્યુરહમાદયઃ ।

કામાદિસર્વવૃત્તીનાં દ્રષ્ટારમવિકારિણમ્ ॥ ૮૩૨ ॥

સાક્ષિણં સ્વં વિજાનીયાદ્યસ્તાઃ પશ્યતિ નિષ્ક્રિયઃ ।

કામાદીનામહં સાક્ષી દૃશ્યન્તે તે મયા તતઃ ॥ ૮૩૩ ॥

इति साक्षितयात्मानं जानात्यात्मनि साक्षिणम् ।

દૃશ્યં કામાદિ સકલં સ્વાત્મન્યેવ વિલાપયેત્ ॥ ૮૩૪ ॥

સમાધિ અને સુષુપ્તિમાં આવો તફાવત છે, કે સમાધિમાં જ્ઞાન હોય છે, જ્યારે સુષુપ્તિમાં જ્ઞાન હોતું નથી, પરંતુ અજ્ઞાન જ હોય છે. (માટે જ સુષુપ્તિને સમાધિ કહી શકાય નહિ.) આ સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ બન્ને સમાધિ, હૃદયમાં રહેલી વિપરીત ભાવના દૂર કરવા માટે મુમુક્ષુએ યતનપૂર્વક કરતી જોઈએ આ સમાધિ કરવાથી દેહાદિ ઉપરની વિપરીત આત્મભાવના દૂર થાય છે, જ્ઞાન અરુણલિત થાય છે અને નિત્યનો આનંદ સિદ્ધ થાય છે.

બે પ્રકારની સવિકલ્પ સમાધિ

દૃશ્ય પદાર્થોના સંબંધવાળી (દૃશ્યાનુવિદ્ધ) અને શબ્દના સંબંધવાળી (શબ્દાનુવિદ્ધ) એમ બે પ્રકારની સવિકલ્પ સમાધિ માની છે. એ બન્નેનું લક્ષણ કહું છું, તેને સાંભળ જેમાં કામ આદિ દૃશ્ય પદાર્થોના જ્ઞાનનો સંબંધ દેખાય છે, તે ‘દૃશ્યાનુવિદ્ધ’ સવિકલ્પ સમાધિ છે. ‘હું’, ‘મારું’, ‘આ’ ઇત્યાદિ કામ-ક્રોધ વગેરેની વૃત્તિઓ છે. આ અહંકાર વગેરે વૃત્તિઓ તેને લીધે (દ્રષ્ટા દ્વારા) દેખાય છે, તેથી એ અહંકાર વગેરે બધા દૃશ્ય

પદાર્થો છે; પણ આત્મા તો કામ આદિ સર્વ વૃત્તિઓનો દ્રષ્ટા છે અને અવિકારી છે. આમ જે પોતાને સાક્ષીરૂપે જાણે છે, તે નિષ્ક્રિય જ રહીને એ વૃત્તિઓને (દશ્યરૂપે) જુએ છે. (જેમ કે) હું તો કામાદિનો સાક્ષી છું (સાક્ષાત્ જ્ઞેનાંરો-દ્રષ્ટા છું), તેથી મારે લીધે તે કામાદિ દેખાય છે (દશ્યરૂપે પ્રકટે છે), એમ પોતાને સાક્ષીરૂપે જાણે છે. પછી એ જ્ઞાની પુરુષ, એ સાક્ષી-સ્વરૂપને તથા કામાદિ બધા દશ્યને પોતાના શુદ્ધ આત્મામાં જ લય પમાડી દે છે. ૮૨૭-૮૩૪

આત્મામાં દશ્યનો લય ધરવાની રીત

નાહં દેહો નાપ્યસુર્નાક્ષવર્ગો

નાહંકારો નો મનો નાપિ બુદ્ધિઃ ।

અંતસ્તેષાં ચાપિ તદ્વિક્રિયાણાં

સાક્ષી નિત્યઃ પ્રત્યગેવાહમસ્મિ ॥ ૮૩૫ ॥

હું દેહ નથી, પ્રાણ પણ નથી, ઇંદ્રિયોનો સમુદાય નથી, અહંકાર નથી, મન નથી અને બુદ્ધિ પણ નથી; પરંતુ તેઓની તથા તેમના વિકારોની અંદર સાક્ષી તરીકે રહેનારો પ્રત્ય-ગાત્મા જ છું. ૮૩૫

વાચઃ સાક્ષી પ્રાણવૃત્તેશ્ચ સાક્ષી

બુદ્ધેઃ સાક્ષી બુદ્ધિવૃત્તેશ્ચ સાક્ષી ।

ચક્ષુઃશ્રોત્રાદીંદ્રિયાણાં ચ સાક્ષી

સાક્ષી નિત્યઃ પ્રત્યગેવાહમસ્મિ ॥ ૮૩૬ ॥

હું વાણીનો સાક્ષી, પ્રાણની વૃત્તિનો સાક્ષી, બુદ્ધિનો સાક્ષી, બુદ્ધિની વૃત્તિનો સાક્ષી અને ચક્ષુ આદિ ઇંદ્રિયોનાં પણ સાક્ષી છું, નિત્ય છું, પ્રત્યગાત્મા જ છું. ૮૩૬

નાહં સ્થૂલો નાપિ સૂક્ષ્મો ન દીર્ઘો

નાહં બાલો નો યુવા નાપિ વૃદ્ધઃ ।

નાહં કાળો નાપિ મૂકો ન પંઢઃ

સાક્ષી નિત્યઃ પ્રત્યગેવાહમસ્મિ ॥ ૮૩૭ ॥

હું સ્થૂલ નથી, સૂક્ષ્મ નથી, લાંબો નથી, ટૂંકો નથી,
ખાળક નથી, યુવાન નથી અને વૃદ્ધ નથી; તેમ જ હું કાણો નથી,
ભૂંગો નથી કે નપુંસક નથી. હું તો સાક્ષી, નિત્ય અને પ્રત્ય-
ગાત્મા જ છું. ૮૩૭

નાસ્ત્યાગંતા નાપિ ગંતા ન હંતા

નાહં કર્તા ન પ્રયોક્તા ન વક્તા ।

નાહં ભોક્તા નો સુખી નૈવ દુઃખી

સાક્ષી નિત્યઃ પ્રત્યગેવાહમસ્મિ ॥ ૮૩૮ ॥

હું આવનારો નથી, જનારો નથી, હણનારો નથી, કરનારો
નથી, પ્રયોગ કરનાર અથવા જોડનાર નથી, બોલનાર નથી,
લોગવનાર નથી, સુખી નથી કે દુઃખી નથી. હું તો સાક્ષી,
નિત્ય અને પ્રત્યગાત્મા જ છું. ૮૩૮

નાહં યોગી નો વિયોગી ન રાગી

નાહં ક્રોધી નૈવ કામી ન લોભી ।

નાહં બદ્ધો નાપિ યુક્તો ન મુક્તઃ

સાક્ષી નિત્યઃ પ્રત્યગેવાહમસ્મિ ॥ ૮૩૯ ॥

હું યોગી નથી, વિયોગી નથી, રાગી નથી, ક્રોધી નથી,
કામી નથી, લોભી નથી, બંધાયેલો નથી, કેઈ સાથે જોડાયેલો
નથી કે કેઈથી છૂટો થયેલો નથી. હું તો સાક્ષી, નિત્ય અને
પ્રત્યગાત્મા જ છું. ૮૩૯

નાંતઃપ્રજ્ઞો નો વહિઃપ્રજ્ઞકો વા

નૈવ પ્રજ્ઞો નાપિ ચાપ્રજ્ઞ ણયઃ ।

નાહં શ્રોતા નાપિ મંતા ન ચોદ્ધા

સાક્ષી નિત્યઃ પ્રત્યગેવાહમસ્મિ ॥ ૮૪૦ ॥

હું અંદરના જ્ઞાનવાળો કે બહારના જ્ઞાનવાળો નથી; ઘણો
જ જ્ઞાની કે ઘણો જ અજ્ઞાની પણ નથી; હું સાંભળનારો, મનન
કરનારો કે બોધ પામનારો પણ નથી; હું તો સાક્ષી, નિત્ય
અને પ્રત્યગાત્મા જ છું. ૮૪૦

ન મેઽસ્તિ દેહેન્દ્રિયબુદ્ધિયોગો

ન પુણ્યલંશોઽપિ ન પાપલેશઃ ।

ક્ષુધાપિપાસાદિષડ્ભૂમિદૂરઃ

સદા વિમુક્તોઽસ્મિ ચિદેવ કેવલઃ ॥ ૮૪૧ ॥

મને દેહ, ઇન્દ્રિયો કે બુદ્ધિ સાથે સંબંધ નથી; મારામાં પુણ્યનો લેશ નથી કે પાપનો પણ લેશ નથી. ક્ષુધા-તૃષ્ણા આદિ છ ભૂમિઓથી હું દૂર છું, સદા અતિશય મુક્ત છું અને કેવળ ચૈતન્ય સ્વરૂપ જ છું. ૮૪૧

અપ્રાણિપાદોઽહમવાગચક્ષુષી

અપ્રાણ ણવાસ્યમના હ્યબુદ્ધિઃ ।

વ્યોમેવ પૂર્ણોઽસ્મિ વિનિર્મલોઽસ્મિ

સદૈકરૂપોઽસ્મિ ચિદેવ કેવલઃ ॥ ૮૪૨ ॥

મને હાથ નથી, પગ નથી, વાણી નથી, ચક્ષુ નથી, પ્રાણ નથી, મન નથી અને બુદ્ધિ પણ નથી. હું તો આકાશ જેવો પૂર્ણ છું, અતિશય નિર્મળ છું, સદા એકરૂપ છું અને કેવળ ચૈતન્ય સ્વરૂપ જ છું. ૮૪૨

इति स्वमात्मानमवेक्षमाणः

प्रतीतदृश्यं प्रविलापयन्सदा ।

जहाति विद्वान्विपरीतभावं

स्वाभाविकं भ्रांतिवशात्प्रतीतम् ॥ ૮૪૩ ॥

એમ પોતાના આત્માનાં દર્શન કરતો અને જણાતા સર્વ દૃશ્ય પદાર્થોનો સદા લય પમાડતો જ્ઞાની, (શરીરાદિને આત્મા માની લેવારૂપ) વિપરીત ભાવનાનો ત્યાગ કરે છે; જે ભાવના સ્વાભાવિક ભ્રાંતિને લીધે જ જણાયેલી હોય છે. ૮૪૩

મુક્તિ શું? અને ક્યારે?

विपरीतात्मतास्फूर्तिरेव मुक्तिरितीर्यते ।

સદા સમાહિતસ્યૈવ સૈષા સિધ્યતિ નાન્યથા ॥ ૮૪૪ ॥

(દેહાદિથી) વિપરીત આત્માના સ્વરૂપનો જે પ્રકાશ થવો, એ જ મુક્તિ કહેવાય છે. આ મુક્તિ સદા સમાધિમાં રહેનાર મનુષ્યને જ સિદ્ધ થાય છે, બીજી રીતે સિદ્ધ થતી નથી. ૮૪૪ ન વેષભાષાભિરમુપ્ય મુક્તિર્યા કેવલાલંકરિદાત્મના સ્થિતિઃ ।

તત્સિદ્ધયે સ્વાત્મનિ સર્વદા સ્થિતો જહ્યાદહંતાં મમતામુપાધૌ ॥૮૪૫॥

દેવળ અખંડ ચિદાત્મારૂપે જે સ્થિતિ, એ જ મુક્તિ છે; આત્માની એ મુક્તિ બુદ્ધા બુદ્ધા વેષ અથવા ભાષાઓથી થતી નથી. એ મુક્તિની સિદ્ધિ માટે તો પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં જ સદા સ્થિતિ કરવી જોઈએ; અને ઉપાધિ વિષેની અહંતાનો તથા મમતાનો ત્યાગ કરવો જોઈ એ. ૮૪૫

સ્વાત્મતત્ત્વં સમાલંચ્ય કુર્યાત્પ્રકૃતિનાશનમ્ ।

તેનૈવ મુક્તો ભવતિ નાન્યથા કર્મકોટિભિઃ ॥ ૮૪૬ ॥

પોતાના આત્મતત્ત્વનો આશ્રય કરી પ્રકૃતિનો નાશ કરવો; કેમ કે તેથી જ મનુષ્ય મુક્ત થઈ શકે છે; બીજી રીતે કરોડો કર્મો કરવાથી પણ મુક્ત થતો નથી. ૮૪૬

જ્ઞાત્વા દેવં સર્વપાશાપહાનિઃ ક્ષીણૈઃ ક્લેશૈર્જન્મમૃત્યુપ્રહાણિઃ ।

इत्येवैषा वैदिकी वाग्वर्वाति क्लेशक्षत्यां जन्ममृत्युप्रहाणिम् ॥ ૮૪૭ ॥

‘આત્મારૂપ દેવને જાણ્ય પછી સર્વ બંધનરૂપ પાશો છૂટી જાય છે; અને ક્લેશોનો નાશ થયા પછી જન્મ તથા મરણથી પણ સંપૂર્ણ છૂટકારો થાય છે.’ આમ આ વેદવાણી ક્લેશોનો નાશ થતાં જન્મ તથા મૃત્યુથી સંપૂર્ણ છૂટકારો કહે છે. ૮૪૭

भूयो जन्माद्यप्रसक्तिर्विमुक्तिः क्लेशक्षत्यां भाति जन्माद्यभावः ।

क्लेशक्षत्या हेतुरात्मकनिष्ठा तस्मात्कार्या ह्यात्मनिष्ठा मुमुक्षोः ॥ ૮૪૮ ॥

જન્મ આદિનો ફરી પ્રસંગ ન થવો, એ જ સંપૂર્ણ મુક્તિ છે; ક્લેશોનો નાશ થતાં ફરી જન્મ વગેરે થતાં જ નથી; અને ક્લેશોનો નાશ થવાનું કારણ કેવળ એક આત્મનિષ્ઠા જ છે; માટે મુમુક્ષુએ આત્મનિષ્ઠા જ કરવી જોઈ એ. ૮૪૮

કલેશો કયા ?

ક્લેશાઃ સ્યુર્વાસના એવ જંતોર્જન્માદિકારણઃ ।

જ્ઞાનનિષ્ઠાગ્નિના દોહે તાસાં નો જન્મહતુતા ॥ ૮૪૧ ॥

વીજાન્યગ્નિપ્રદગ્ધાનિ ન રોહન્તિ યથા પુનઃ ।

જ્ઞાનદગ્ધેસ્તથા ક્લેશૈર્નાત્મા સંપદ્યતે પુનઃ ॥ ૮૫૦ ॥

વાસનાઓ જ કલેશો છે; અને તેઓ જ પ્રાણીને જન્મનું કારણ બને છે; પણ જ્ઞાનનિષ્ઠાએ અગ્નિથી એ વાસનાઓ બળી જાય છે, ત્યારે જન્મનું કોઈ કારણ રહેતું જ નથી. જેમ અગ્નિથી બળી ગયેલાં બીજ ફરી ઉગતાં નથી, તેમ જ્ઞાન વડે કલેશો બળી જાય છે, ત્યારે આત્માને ફરી જન્મ લેવો પડતો નથી. ૮૪૬, ૮૫૦

જ્ઞાનનિષ્ઠાની જરૂર

તસ્માન્મુમુક્ષોઃ કર્તવ્યા જ્ઞાનનિષ્ઠા પ્રયત્નતઃ ।

નિઃશેષવાસનાક્ષત્યૈ વિપરીતનિવૃત્તયે ॥ ૮૫૧ ॥

માટે મુમુક્ષો, વાસનાઓનો સંપૂર્ણ નાશ થાય તે માટે અને દેહાદિ ઉપરની વિપરીત આત્મભાવના દૂર કરવા સારુ પ્રયત્નથી જ્ઞાનનિષ્ઠા કરવી જોઈએ. ૮૫૧

જ્ઞાનનિષ્ઠાતત્પરસ્ય નૈવ કર્મોપયુજ્યતે ।

કર્મણો જ્ઞાનનિષ્ઠાયા ન સિધ્યતિ સહસ્થિતિઃ ॥ ૮૫૨ ॥

જ્ઞાનનિષ્ઠામાં તત્પર થયેલાને કર્મ ઉપયોગી જ નથી; અને કર્મનું તથા જ્ઞાનનું સાથે રહેવું બની શકતું જ નથી. ૮૫૨

પરસ્પરવિરુદ્ધત્વાત્તયોર્ભિન્નસ્વભાવયોઃ ।

કર્તૃત્વભાવનાપૂર્વં કર્મ જ્ઞાનં વિલક્ષણમ્ ॥ ૮૫૩ ॥

કેમ કે જ્ઞાન અને કર્મ બંને પરસ્પર વિરુદ્ધ છે; એ બંનેનો સ્વભાવ જુદો છે; કર્મ, કર્તાપણની ભાવનાપૂર્વક જ થાય છે; ત્યારે જ્ઞાન એથી વિલક્ષણ છે. (તેમાં તો કર્તાપણની ભાવના ઊભરી ત્યજવાની હોય છે.) ૮૫૩

દેહાત્મબુદ્ધેર્વિચ્છિન્નત્યૈ જ્ઞાનં કર્મ વિવૃદ્ધયે ।

અજ્ઞાનમૂલકં કર્મ જ્ઞાનં તૂભયનાશકમ્ ॥ ૮૫૪ ॥

વળી જ્ઞાન, દેહ ઉપરની આત્મબુદ્ધિનો નાશ કરવાને ઉપ-
યોગી છે; ત્યારે કર્મ તેનો વધારો કરવાને ઉપયોગી છે. કર્મનું
મૂળ અજ્ઞાન છે; અને જ્ઞાન તો અજ્ઞાનનો તથા કર્મનો-બંનેનો
નાશ કરનાર છે. ૮૫૪

જ્ઞાનેન કર્મણો યોગઃ કથં સિધ્યતિ વૈરિણા ।

સહયોગો ન ઘટતે યથા તિમિરતેજસોઃ ॥ ૮૫૫ ॥

નિમેષોન્મેષયોર્વાપિ તથૈવ જ્ઞાનકર્મણોઃ ।

પ્રતીર્ત્વી પશ્યતાં પુંસાં કુતઃ પ્રાચીવિલોકનમ્ ।

પ્રત્યક્ષપ્રવર્ણચિત્તસ્ય કુતઃ કર્મણિ યોગ્યતા ॥ ૮૫૬ ॥

જ્ઞાન અને કર્મ બંને એક બીજાનાં શત્રુ છે; તેથી જ્ઞાન
સાથે કર્મનો યોગ કઈ રીતે સિદ્ધ થાય? (ન જ થાય.) જેમ
અંધકાર અને પ્રકાશનું સાથે રહેવું ઘટે નહિ; અથવા આંખનું
મીઠાવું ને ઉઘડવું-બંને સાથે હોઈ શકે જ નહિ; તે જ
પ્રમાણે જ્ઞાન તથા કર્મનું સાથે હોવું સંભવે જ નહિ; જે હોડો
પશ્ચિમ દિશા તરફ જોઈ રહ્યા હોય, તેઓને પૂર્વ દિશા ક્યાંથી
દેખાય? (ન જ દેખાય.) એ જ રીતે જેનું ચિત્ત પ્રત્યગાત્મામાં
તત્પર બન્યું હોય, તેની કર્મમાં યોગ્યતા કેવી રીતે થાય?
(ન જ થાય.) ૮૫૫, ૮૫૬

જ્ઞાનનિષ્ઠને કર્મની જરૂર જ નથી

જ્ઞાનૈકનિષ્ઠાનિરતસ્ય મિક્ષોર્નૈવાવકાશોઽસ્તિ હિ કર્મતંત્રે ।

તદેવ કર્માસ્ય તદેવ સંધ્યા તદેવ સર્વે ન તતોઽન્યદસ્તિ ॥ ૮૫૭ ॥

કેવળ જ્ઞાનનિષ્ઠામાં જ તત્પર રહેતા ભિક્ષુ (અથવા મુમુક્ષુ)
માટે કર્મનાં તંત્રનો અવકાશ જ નથી. એના માટે તો એ જ્ઞાન જ
કર્મ છે; એ જ સંધ્યા છે અને એ જ અધુન છે. એનાથી બીજું
એને કંઈ કરવાનું જ નથી. ૮૫૭

શુદ્ધિકલ્પિતમાલેન્યજ્ઞાલનં સ્નાનમાત્મનઃ ।

તેનૈવ શુદ્ધિરતસ્ય ન મૃદા ન જલન ચ ॥ ૮૫૮ ॥

બુદ્ધિએ કદંબી કાઢેલી મલિનતા ધોઈ નાખવી, એ જ આત્માનું સ્નાન છે. એ દ્વારા જ આત્માની શુદ્ધિ થાય છે; માટીથી કે જળથી આત્માની શુદ્ધિ થતી નથી. ૮૫૮

સ્વસ્વરૂપે મનઃસ્થાનમનુષ્ઠાનં તદિષ્યતે ।

કરણત્રયસાધ્યં ચત્તન્મુષા તદસત્યતઃ ॥ ૮૫૯ ॥

આત્મસ્વરૂપમાં જ મન સ્થિતિ કરે, એ જ સુસુક્ષ્મનું અનુષ્ઠાન (એટલે કર્તવ્યકર્મ) છે. બાકીનાં મન, વચન અને કાયાથી થતાં બધાં કર્મ જૂઠાં હોવાથી નકામાં છે. ૮૫૯

વિનિષિધ્યાઃખિલં દૃશ્યં સ્વસ્વરૂપેણ યા સ્થિતિઃ ।

સા સંધ્યા તદનુષ્ઠાનં તદ્દાનં તદ્ધિ ભોજનમ્ ॥ ૮૬૦ ॥

બધા દૃશ્ય પદાર્થોનેા સંપૂર્ણ નિષેધ કરી આત્મસ્વરૂપે સ્થિતિ કરવી, એ જ સંધ્યા છે, એ જ અનુષ્ઠાન છે, એ જ દાન છે અને એ જ ભોજન છે. ૮૬૦

વિજ્ઞાતપરમાર્થાનાં શુદ્ધસત્ત્વાત્માનાં સતામ્ ।

યતીનાં કિમનુષ્ઠાનં સ્વાનુરંધિં વિના પરમ્ ॥ ૮૬૧ ॥

જેઓએ પરમાર્થ વસ્તુ જાણી હોય અને જેઓમાં અંતઃકરણ ને આત્મા શુદ્ધ હોય, તેવા ઉત્તમ યતિઓ માટે આત્માનુસંધાન વિના બીજું કયું અનુષ્ઠાન છે ? (કોઈ જ નથી. તેઓ માટે કંઈ પણ કરવાનું રહેતું જ નથી .) ૮૬૧

તસ્માત્ક્રિયાન્તરં ત્યક્ત્વા જ્ઞાનનિષ્ઠાપરો યતિઃ ।

સદાત્મનિષ્ઠયા તિષ્ઠન્નિશ્ચલસ્તત્પરાયણઃ ॥ ૮૬૨ ॥

માટે યતિઓ બીજી ક્રિયાઓ ત્યજીને જ્ઞાનનિષ્ઠામાં જ તત્પર થવું; ઉત્તમ આત્મનિષ્ઠામાં જ નિશ્ચળ રહેવું અને તેનો જ પરમ આશ્રય કરવો. ૮૬૨

કર્તવ્યં સ્વોચિતં કર્મ યોગમારોદુમિચ્છતા ।

આરોહણં કુર્વતસ્તુ કર્મ નારોહણં મતમ્ ॥ ૮૬૩ ॥

જેને (તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ) યોગ ઉપર આરૂઢ થવાની ઇચ્છા

હોય, તેણે પોતાને યોગ્ય (શ્રવણ-મનનાદિ) કર્મ કરવાં જોઈએ; પણ એ યોગ ઉપર ચઢી રહ્યો હોય, તેને માટે યજ્ઞ-યાગાદિ કર્મો, એ યોગ ઉપર ચઢાવનારાં માન્યાં નથી. ૮૬૩

યોગં સમારોહતિ યો મુમુક્ષુઃ ક્રિયાન્તરં તસ્ય ન યુક્તમીષત્ ।

ક્રિયાન્તરાસક્તમનાઃ પતત્યસૌ તાલદ્રુમારોહણકર્તૃવદ્ધુવમ્ ॥ ૮૬૪ ॥

જે મુમુક્ષુ યોગ ઉપર ચઢી રહ્યો હોય, તેણે ખીજ કોઈ પણ ક્રિયા કરવી, તે લગાડે યોગ્ય નથી; કેમ કે એ મનુષ્ય, ખીજ ક્રિયાઓમાં આસક્ત મનવાળો થાય, એટલે તાલના ઝાડ ઉપર ચઢવા જનાર મનુષ્યની પેઠે અવશ્ય પડે જ છે. ૮૬૪

યોગારૂઢસ્ય સિદ્ધસ્ય કૃતકૃત્યસ્ય ધીમતઃ ।

નાસ્ત્યેવ હિ વહિર્દષ્ટિઃ કા કથા તથા કર્મણામ્ ।

દશ્યાનુવિદ્ધઃ કથિતઃ સમાધિઃ સવિકલ્પકઃ ॥ ૮૬૫ ॥

તો પછી જે બુદ્ધિમાન પુરુષ, યોગારૂઢ બની સિદ્ધ અને કૃતકૃત્ય થઈ ચૂક્યો હોય અને જેની દષ્ટિ (આત્મા સિવાય) બહાર હોતી નથી, તેને માટે તો કર્મો કરવાની વાત જ ક્યાં રહે છે? એ રીતે દશ્યયુક્ત સવિકલ્પ સમાધિ કહી. ૮૬૫

શબ્દાનુવિદ્ધ સમાધિ

શુદ્ધોઽહં બુદ્ધોઽહં પ્રત્યગ્રૂપેણ નિત્યસિદ્ધોઽહમ્ ।

શાંતોઽહમનંતોઽહં સતતપરાનંદસિંધુરવાહમ્ ॥ ૮૬૬ ॥

હું શુદ્ધ છું, હું બુદ્ધ છું, પ્રત્યગાત્મા સ્વરૂપે હું નિત્ય સિદ્ધ છું, હું શાંત છું, હું અનંત છું અને સારી રીતે વ્યાપેલા પરમાનંદને સમુદ્ર હું જ છું. ૮૬૬

આદ્યોઽહમનાદ્યોઽહં વાદ્ધનસા સાધ્યવસ્તુમાત્રોઽહમ્ ।

નિગમવચોવેદ્યોઽહમનવદ્યાલંકવોધરૂપોઽહમ્ ॥ ૮૬૭ ॥

વિદિતાવિદિતાન્યોઽહં માયાતત્કાર્યલેશશૂન્યોઽહમ્ ।

કેવલદગાત્મકોઽહં સંચિન્માત્રઃ સકૃદ્વિમાતોઽહમ્ ॥ ૮૬૮ ॥

હું આદિમાં હોનાર છું, હું અનાદિ કાળનો છું, હું વાણી

અને મનથી સધાતી હરકોઈ વસ્તુરૂપ છું, વેદનાં વચનોથી બાણવાયોગ્ય હું છું અને નિર્દોષ અખંડ જ્ઞાનરૂપ હું છું. હું બાણેલું અને નહિ બાણેલું-એ બંનેથી બુદ્ધો છું; માયા અને તેનાં કાર્યોના લેશથી પણ હું રહિત છું, કેવળ દ્રષ્ટારૂપ છું, હું જ્ઞાન-સ્વરૂપ છું અને હું કેવળ એક જ વાર પ્રકાશેલો છું. ૮૬૭, ૮૬૮

અપરોઽહમનપરોઽહં વહિરંતશ્ચાપિ પૂર્ણ એવાહમ્ ।

અજરોઽહમક્ષરોઽહં નિત્યાનંદોઽહમદ્વિતીયોઽહમ્ ॥ ૮૬૯ ॥

હું અપર (સર્વથી બુદ્ધો) છું અને અનપર (સર્વથી બુદ્ધો નહિ એવો) પણ છું; હું બકાર ને અંદર પૂર્ણ જ છું. હું અજર (ઘડપણ વિનાનો) છું. હું અક્ષર (અવિનાશી) છું. હું નિત્ય આનંદરૂપ છું અને હું અદ્વિતીય-એક જ છું. ૮૬૯

પ્રત્યગભિન્નમણ્ડં સત્યજ્ઞાનાદિલક્ષણં શુદ્ધમ્ ।

શ્રુત્યવગમ્યં તથ્યં વ્રહ્મૈવાહં પરં જ્યોતિઃ ॥ ૮૭૦ ॥

જે પ્રત્યક્ (દરેકમાં વ્યાપેલા) તત્ત્વથી બુદ્ધ નથી, અખંડ છે, સત્ય-જ્ઞાન આદિ લક્ષણવાળું છે, શુદ્ધ છે, શ્રુતિ દ્વારા બાણી-શકાય છે અને સત્ય છે, તે પરમ જ્યોતિ ‘બ્રહ્મ’ હું જ છું. ૮૭૦

एवं सन्मात्रगाहिन्या दृष्ट्या तन्मात्रगाहकैः ।

शब्दैः समर्पितं वस्तु भावयेन्निश्चलो यतिः ॥ ૮૭૧ ॥

એમ માત્ર સત્ વસ્તુમાં પ્રવેશેલી વૃત્તિ વડે માત્ર એ સત્ વસ્તુને જ ગ્રહણ કરાવનારા શબ્દો દ્વારા યતિએ ઉત્તમ પ્રકારે પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુનું નિશ્ચય થઈને ધ્યાન કરવું. ૮૭૧

કામાદિદૃશ્યપ્રવિલાપપૂર્વકં શુદ્ધોઽહમિત્યાદિકશબ્દમિશ્રઃ ।

દૃશ્યેવ નિમ્નસ્ય ય એવ ભાવઃ શબ્દાનુવિદ્ધઃ કથિતઃ સમાધિઃ ॥ ૮૭૨ ॥

કામાદિ દૃશ્ય ભાવોનો લય કરવાપૂર્વક ‘હું શુદ્ધ છું’ ઇત્યાદિ પૂર્વોક્ત શબ્દો સાથે દ્રષ્ટા-આત્મામાં જ સ્થિતિવાળા યુરુધનો એવો જે ભાવ, તેને ‘દૃશ્યાનુવિદ્ધ’ સમાધિ કહેલ છે. ૮૭૨

નિર્વિકલ્પ સમાધિ ક્યારે થાય ?

દૃશ્યસ્યાપિ ચ સાક્ષિત્વાત્સમુલ્લેખનમાત્મનિ ।

નિવર્તકમનોવસ્થા નિર્વિકલ્પ इतीर्यते ॥ ૮૭૩ ॥

આત્મા દૃશ્ય પદાર્થોનો પણ સાક્ષી છે, એવા ભાવપૂર્વક એ દૃશ્યનો આત્મામાં જ લય કરી દઈ, તે તરફથી અટકાવનારી મનની જે અવસ્થા, તે નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહેવાય છે. ૮૭૩

સવિકલ્પસમાધિં યો દીર્ઘકાલં નિરંતરમ્ ।

સંસ્કારપૂર્વકં કુર્યાન્નિર્વિકલ્પોઽસ્ય સિધ્યતિ ॥ ૮૭૪ ॥

જે મનુષ્ય લાંબા કાળ સુધી સંસ્કારપૂર્વક નિરંતર સવિકલ્પ સમાધિનો અભ્યાસ કરે છે, તેને નિર્વિકલ્પ સમાધિ સિદ્ધ થાય છે. ૮૭૪

નિર્વિકલ્પકસમાધિનિષ્ઠયા તિષ્ઠતો ભવતિ નિત્યતા ધ્રુવમ્ ।

ઉદ્ભવાદ્યપગતિર્નિર્ગળા નિત્યનિશ્ચલનિરતનિર્વૃત્તિઃ ॥ ૮૭૫ ॥

જે મનુષ્ય નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં નિષ્ઠાપૂર્વક રહે છે, તેની અવશ્ય નિત્યતા થાય છે; તેનાં જન્મ વગેરે જતાં રહે છે અને તેને અસ્પૃશ્ય, નિત્ય, નિશ્ચળ તથા અનંત શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૮૭૫

વિદ્વાનહમિદમિતિ વા કિંચિદ્વાહ્યાભ્યંતરવેદનશૂન્યઃ ।

સ્વાનંદાન્તર્સિંધુનિમગ્નસ્તૂળીમાસ્તે કશ્ચિદનન્યઃ ॥ ૮૭૬ ॥

(એ સમાધિમાં આરૂઢ થયેલાને) ‘હું’ વિદ્વાન હું, અથવા આ જગતરૂપ હું’ એવો કંઈ પણ ખડારનો કે અંદરનો અનુભવ રહેતો નથી. એવો કોઈક જ પુરુષ આત્માના આનંદરૂપ અમૃતના સાગરમાં મગ્ન થઈ અનન્ય (કેવળ આત્મ-સ્વરૂપે) શાંત-મૂર્ગો બેસી રહે છે. ૮૭૬

નિર્વિકલ્પં પરં બ્રહ્મ યત્તસ્મિન્નેવ નિષ્ઠિતાઃ ।

एते धन्या एव मुक्ता जीवन्तोऽपि बहिर्दृशाम् ॥ ૮૭૭ ॥

જેઓ નિર્વિકલ્પ પરબ્રહ્મમાં જ સ્થિતિવાળા હોઈ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં આરૂઢ થયા હોય છે, તેઓ ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર

છે. તેઓ બાહ્યદષ્ટિવાળાઓની નજરે જીવતા હોય છે છતાં મુક્ત જ છે. ૮૭૭

આંતરસમાધિની પેઠે બાહ્યસમાધિની પણ જરૂર છે

यथा समाधिन्नितयं यत्नेन क्रियते हृदि ।

तथैव बाह्यदेशेऽपि कार्यं द्वैतनिवृत्तये ॥ ૮૭૮ ॥

જેમ પૂર્વોક્ત ત્રણ સમાધિ યત્નપૂર્વક હૃદયમાં કરાય છે, તે જ પ્રકારે હૃદયથી બહારના પ્રદેશમાં પણ દ્વૈતભાવ દૂર કરવા માટે સમાધિ કરવી જોઈએ. ૮૭૮

तत्प्रकारं प्रवक्ष्यामि निशामय समासतः ।

अधिष्ठानं परं ब्रह्म सच्चिदानंदलक्षणम् ॥ ૮૭૯ ॥

तत्राध्यस्तमिदं भाति नामरूपात्मकं जगत् ।

सत्त्वं चित्त्वं तथાનંદરૂપં ચબ્રહ્મણસ્ત્રયમ્ ॥ ૮૮૦ ॥

अध्यस्तजगतो रूपं नामरूपमिदं द्वयम् ।

एतानि सच्चिदानंदनामरूपाणि पंच च ॥ ૮૮૧ ॥

एकीकृत्योच्यते मूर्खैरिदं विश्वमिति भ्रમાत् ।

शैत्यं श्वेतं रसं द्राव्यं तरंग इति नाम च ॥ ૮૮૨ ॥

एकीकृत्य तरंगोऽयमिति निर्दिश्यते यथा ।

आरोपिते नामरूपे उपेक्ष्य ब्रह्मणः सतः ॥ ૮૮૩ ॥

स्वरूपमात्रग्रहणं समाधिर्बाह्य आदिमः ।

सच्चिदानंदरूपस्य सकाशाद्ब્રહ્મણો યતિઃ ॥ ૮૮૪ ॥

નામરૂપે પૃથકૃત્વા બ્રહ્મણ્યેવ વિલાપયન્ ।

अधिष्ठानं परं ब्रह्म सच्चिदानंदमद्वयम् ।

यत्तदेवाहमित्येव निश्चितात्मा भवंद्ध्युષम् ॥ ૮૮૫ ॥

હવે તેનેા પ્રકાર સંક્ષેપમાં કહું છું, તે સાંભળ. સચ્ચિદાનંદ-રૂપ લક્ષણવાળું પરબ્રહ્મ અધિષ્ઠાન (સર્વનેા મૂળ આશ્રય) છે. તેમાં નામરૂપાત્મક આ જગત અધ્યાસ પામેલું (કેવળ અજ્ઞાન-થી જ કદાપી કાઢેલું ખોટું) ભાસે છે. સત્, ચિત્ અને આનંદ-

એ ત્રણ પ્રદાનાં સ્વરૂપ છે; અને નામ તથા રૂપ-એ બે અધ્યાસ પામેલાં જગતનાં સ્વરૂપો છે. આ સત્, ચિત્, આનંદ, નામ અને રૂપ-પાંચને ભ્રમથી એકરૂપ કરી મૂખ્યાં, ‘આ જગત છે’ એમ કહે છે. જેમ શીતળતા, ઘોળાશ, રસ, પ્રવાહીપણું અને તરંગ એલું નામ-એ પાંચને એક કરી ‘આ તરંગ છે’ એમ કહેવાય છે. (ખરી રીતે તરંગ એ કોઈ વસ્તુ જ નથી, મૂળ તો જળ જ છે; તે જ પ્રમાણે જગત એ કોઈ વસ્તુ જ નથી, મૂળ તો પ્રદા જ છે.) પ્રદા એ જ સત્ વસ્તુ છે; તેમાં જગત એ નામ તથા રૂપનો કેવળ આરોપ જ કરાયો છે; તેનો ત્યાગ કરી માત્ર સ્વરૂપ(પ્રદા)નું જ ગ્રહણ કરવું-આ પહેલી બાહ્ય સમાધિ છે. યતિ (મુમુક્ષુ) સત્, ચિત્ અને આનંદસ્વરૂપ પ્રદામાંથી નામ તથા રૂપને અલગ કરીને તેઓનો એ પ્રદામાં જ લય કરી દે છે; અને પછી ‘સચ્ચિદાનંદ અને સર્વના મૂળ અધિષ્ઠાન (આશ્રયસ્થાનરૂપ) જે અદ્વૈત પરપ્રદા (બાકી રહે) છે, તે જ હું છું’ એવા નિશ્ચિત સ્વરૂપવાળો થાય છે. (એટલે ‘હું જ પ્રદા છું’ એવો ચોતે નિશ્ચય કરે છે). ૮૭૬-૮૮૫

इयं भूर्न सन्नापि तोयं न तेजो

न वायुर्न खं नापि तत्कार्यजातम् ।

यदेषामधिष्ठानभूतं विशुद्धं

सदंક પરં સત્તદેવાહમસ્મિ ॥ ૮૮૬ ॥

આ પૃથ્વી સત્ (પ્રદા) નથી, પાણી સત્ નથી, તેજ સત્ નથી, વાયુ સત્ નથી, આકાશ સત્ નથી અને એ પાંચે ભૂતોનાં જે કાર્યો છે, તે પણ સત્ નથી; પરંતુ એ સર્વનું જે અધિષ્ઠાનભૂત અતિશય શુદ્ધ તત્ત્વ છે, તે જ એક સત્ અને સર્વથી પર છે. એ જ સત્ હું છું. ૮૮૬

न शब्दो न रूपं न च स्पर्शको वा

तथा नो रसो नापि गन्धो न चान्यः ।

યદેષામધિષ્ઠાનભૂતં વિશુદ્ધં

સદેકં પરં સત્તદેવાહમસિ ॥ ૮૮૭ ॥

શબ્દ સત્ નથી, રૂપ સત્ નથી, સ્પર્શ સત્ નથી, રસ સત્ નથી, ગંધ સત્ નથી અને બીજો પણ કોઈ પદાર્થ સત્ નથી; પણ એ સર્વનું જે અધિષ્ઠાનભૂત અતિ શુદ્ધ તત્ત્વ છે, તે જ એક સત્ અને સર્વથી પર છે. એ જ સત્ હું છું. ૮૮૭

ન સદ્વ્યજાતં ગુણા ન ક્રિયા વા

ન જાતિર્વિશંષો ન ચાન્યઃ કદાપિ ।

યદેષામધિષ્ઠાનભૂતં વિશુદ્ધં

સદેકં પરં સત્તદેવાહમસિ ॥ ૮૮૮ ॥

દ્રવ્યોનો સમુદાય સત્ નથી, ગુણો સત્ નથી, ક્રિયાઓ સત્ નથી, જાતિ સત્ નથી, વિશેષ (ભેદ અથવા અવયવ) પણ સત્ નથી અને તે સિવાયનો બીજો કોઈ પણ પદાર્થ સત્ નથી; પરંતુ એ સર્વનું જે અધિષ્ઠાનભૂત અતિ શુદ્ધ તત્ત્વ છે, તે જ સત્ અને સર્વથી પર છે. એ જ સત્ હું છું. ૮૮૮

ન દેહો ન ત્રાક્ષાણિ ન પ્રાણવાયુર્મનો નાપિ બુદ્ધિર્ન ચિત્તં જાહંધીઃ ।
યદેષામધિષ્ઠાનભૂતં વિશુદ્ધં સદેકં પરં સત્તદેવાહમસિ ॥ ૮૮૯ ॥

દેહ સત્ નથી, ઇન્દ્રિયો સત્ નથી, પ્રાણવાયુ સત્ નથી, મન સત્ નથી, બુદ્ધિ સત્ નથી, ચિત્ત સત્ નથી અને અહ-બુદ્ધિ પણ સત્ નથી; પરંતુ આ સર્વનું અધિષ્ઠાનભૂત જે અતિ શુદ્ધ તત્ત્વ છે, તે જ એક સત્ અને સર્વથી પર છે. એ જ સત્ હું છું. ૮૮૯

ન દેશો ન કાલો ન દિગ્વાપિ સત્સ્યાન્ન વસ્ત્વંતરં સ્થૂલસૂક્ષ્માદિરૂપમ્ ।
યદેષામધિષ્ઠાનભૂતં વિશુદ્ધં સદેકં પરં સત્તદેવાહમસિ ॥ ૮૯૦ ॥

દેશ સત્ નથી, કાળ સત્ નથી, દિશાઓ સત્ નથી અથવા બીજાં કોઈ પણ સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ રૂપો પણ સત્ નથી; પરંતુ આ સર્વનું અધિષ્ઠાનભૂત જે અતિ શુદ્ધ તત્ત્વ છે, તે જ એક સત્

અને સર્વથી પર છે; અને એ જ સત્ હું છું. ૮૬૦

एतद्दृश्यं नामरूपात्मकं योऽधिष्ठानं तद्ब्रह्म सत्यं सदेति ।

गच्छंस्तिष्ठन्वा शयानोऽपि नित्यं कुर्याद्विद्वान्वाह्यदृश्यानुविद्धम् ॥

નામરૂપાત્મક આ દૃશ્ય જગત એ અધિષ્ઠાન પ્રદા છે અને એ જ સદા સત્ય છે; એમ જતાં, ઊભા રહેતાં અને સૂતાં પણ વિદ્વાન પુરુષે નિત્ય બાહ્ય 'દૃશ્યાનુવિદ્ધ' નામની આ સમાધિ કર્યા કરવી. ૮૬૧

अध्यस्तनामरूपादिप्रविलापेन निर्मलम् ।

अद्वैतं परमानंदं ब्रह्मैवास्मीति भावयेत् ॥ ૮૯૨ ॥

તેમ જ આરોપિત નામ તથા રૂપ વગેરેનો પ્રદામાં લય કરી દઈ 'હું જ નિર્મળ, અદ્વૈત અને પરમ આનંદરૂપ પ્રદા છું' આમ વિચાર્યા કરવું. ૮૯૨

निर्विकारं निराकारं निरंजनमनामयः ।

आद्यंतरहितं पूर्णं ब्रह्मैवाहं न संशयः ॥ ૮૯૩ ॥

વિકાર રહિત, આકાર વિનાનું, નિર્લેપ, નિર્દોષ અને આદિ-અંત રહિત પૂર્ણ પ્રદા હું જ છું, એમાં સંશય નથી. (એમ વિચાર્યા કરવું). ૮૯૩

निष्कलंकं निरातंकं त्रिविधच्छेदवर्जितम् ।

आनंदमक्षरं मुक्तं ब्रह्मैवास्मीति भावयेत् ॥ ૮૯૪ ॥

કલંક રહિત, રોગ અને લય રહિત, ત્રણે પ્રકારના છેદ વિનાનું, આનંદસ્વરૂપ, અવિનાશી અને મુક્ત પ્રદા હું જ છું, એમ ચિંતવ્યા કરવું. ૮૯૪

निर्विशेषं निराभासं नित्यमुक्तमविक्रियम् ।

प्रज्ञानैकरसं सत्यं ब्रह्मैवास्मीति भावयेत् ॥ ૮૯૫ ॥

વિશેષ-અવયવો કે ભેદ વિનાનું, મિથ્યા આભાસ વિનાનું, નિત્યમુક્ત, વિકાર રહિત અને ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનરૂપ એક રસવાળું સત્ય પ્રદા હું જ છું, એમ વિચાર્યા કરવું. ૮૯૫

શુદ્ધં બુદ્ધં તત્ત્વસિદ્ધં પરં પ્રત્યગર્થં હિતમ્ ।

સ્વપ્રકાશં પરાકાશં બ્રહ્મૈવાસ્મીતિ ભાવयेत् ॥ ૮૧૬ ॥

શુદ્ધ, બુદ્ધ, તત્ત્વરૂપે સિદ્ધ, સર્વશ્રેષ્ઠ, દરેકમાં વ્યાપી રહેલ, અખંડ, સ્વયંપ્રકાશ અને પરમાકાશ પ્રદા હું જ છું, આમ ચિંતવ્યા કરવું. ૮૧૬

સુસૂક્ષ્મમસ્તિતામાત્રં નિર્વિકલ્પં મહત્તમમ્ ।

કેવલં પરમાદ્વૈતં બ્રહ્મૈવાસ્મીતિ ભાવयेत् ॥ ૮૧૭ ॥

અતિશય સૂક્ષ્મ, માત્ર અસ્તિત્વરૂપ, વિકલ્પો રહિત, અતિ-શય મહાન, કેવળ અને પરમ અદ્વૈત પ્રદા હું જ છું, આવી ભાવના કર્યા કરવી. ૮૧૭

इत्येवं निर्विकारादिशब्दमात्रसमर्पितम् ।

ध्यायतः केवलं वस्तु लक्ष्ये चित्तं प्रतिष्ठति ॥ ૮૧૮ ॥

એમ 'નિર્વિકાર' આદિ શબ્દ માત્રથી સમર્પણ થયેલ કેવળ પ્રદાતત્ત્વનું ધ્યાન કરતા મનુષ્યનું ચિત્ત, (એ પ્રદારૂપ જ) લક્ષ્યમાં સ્થિર થાય છે. ૮૧૮

ब्रह्मानंदरसावेशादेकीभूय तदात्मना ।

वृत्तेर्या निश्चलावस्था स समाधिरकल्पकः ॥ ૮૧૯ ॥

એ રીતે પ્રદાનાનંદના રસના આવેશથી કેવળ પ્રદાસ્વરૂપે જ એક થઈ જઈ વૃત્તિની જે નિશ્ચળ અવસ્થા થાય છે, તેને 'અકલ્પક' સમાધિ કહે છે (કેમ કે તેમાં કોઈ જાતનો ભેદ કે સંકલ્પ-વિકલ્પ હોતા જ નથી). ૮૧૯

उत्थाने वाप्यनुत्थानेऽप्यप्रमत्तो जितेंद्रियः ।

समाधिषट्कं कुर्वीत सर्वदा प्रयतो यतिः ॥ ૯૦૦ ॥

નિયમશીલ મુમુક્ષુએ સમાધિમાંથી ઊઠીને કે સમાધિમાં રહીને પણ પ્રમાદી નહિ બની જિતેન્દ્રિય થવું; અને સર્વ કાળે સાવધાન રહી (ઉપર દર્શાવેલી) છ જે સમાધિઓ કર્યા કરવી. ૯૦૦

વિપરીતાર્થધીર્યાવન્ન નિઃશેષં નિવર્તતે ।

સ્વરૂપસ્ફુરણં યાવન્ન પ્રસિધ્યત્યનિર્ગલમ્ ।

તાવત્સમાધિષટ્કેન નયેત્કાલં નિરંતરમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

ન પ્રમાદોઽત્ર કર્તવ્યો વિદુષા મોક્ષમિચ્છતા ।

પ્રમાદે જૃંભતે માયા સૂર્યાપાયે તમો યથા ॥ ૧૦૨ ॥

વિપરીત વસ્તુબુદ્ધિ, જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ દૂર ન થાય અને અસ્ખલિત સ્વરૂપની સ્ફૂર્તિ અથવા આત્મસાક્ષાત્કાર બરાબર સિદ્ધ ન થાય, ત્યાં સુધી મોક્ષને ઇચ્છતા વિદ્વાન મનુષ્યે છ એ સમાધિમાં જ નિરંતર કાળ ગાળવો; એમાં પ્રમાદ ન કરવો; કારણ કે જો પ્રમાદ કરાય છે તો સૂઈ જતાં જેમ અંધારું પ્રકટ થાય છે, તેમ માયા પ્રકટી નીકળે છે. ૯૦૧, ૯૦૨

સ્વાનુભૂતિં પરિત્યજ્ય ન તિષ્ઠન્તિ ક્ષણં બુધાઃ ।

સ્વાનુભૂતૌ પ્રમાદો યઃ સ મૃત્યુર્ન યમઃ સતામ્ ॥ ૧૦૩ ॥

માટે વિદ્વાનો, સ્વાનુભવ (આત્માનુસંધાન) વિના એક ક્ષણ પણ રહેતા નથી; કેમ કે સ્વાનુભવમાં જે પ્રમાદ છે, એ જ અત્યુરુષો માટે મૃત્યુરૂપ છે, બીજો કોઈ યમ નથી. ૯૦૩

સમાધિનું ફળ

અસ્મિન્સમાધૌ કુરુતે પ્રયાસં યસ્તસ્ય નૈવાસ્તિ પુનર્વિકલ્પઃ ।

સર્વાત્મભાવોઽપ્યમુનૈવ સિધ્યેત્સર્વાત્મભાવઃ સ્વલુ કેવલત્વમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

જે મનુષ્ય આ સમાધિમાં પ્રયાસ કરે છે, તેને વિકલ્પ (એટલે કોઈ જાતના સંકલ્પ-વિકલ્પ કે ભેદદષ્ટિ) ફરી થાય જ નહિ; ‘આ સર્વ કેવળ આત્મા જ છે’ એવો સર્વાત્મભાવ પણ આ સમાધિથી જ સિદ્ધ થાય છે; અને સર્વાત્મભાવ એ જ કેવલ-પણું (એટલે કેવલ્યસ્થિતિ) છે. ૯૦૪

સર્વાત્મભાવો વિદુષો બ્રહ્મવિદ્યાફલં વિદુઃ ।

જીવન્મુક્તસ્ય તસ્યૈવ સ્વાનંદાનુભવઃ ફલમ્ ॥ ૧૦૫ ॥

સર્વાત્મભાવ એ જ જ્ઞાનીની બ્રહ્મવિદ્યાનું ફળ છે; અને

આત્મસ્વરૂપના આનંદનો અનુભવ એ જ તે જીવ-મુક્તાનું ફળ છે, એમ અનુભવીઓ કહે છે. ૬૦૫

યોઽહંમેત્યાદ્યસદાત્મગાહકો ગ્રંથિર્લયં યાતિ સ વાસનામયઃ ।
સમાધિના નશ્યતિ કર્મબંધો બ્રહ્માત્મવોધોઽપ્રતિવંધ इष्यते ॥૯૦૬॥

મિથ્યા વસ્તુઓ પર ‘હું અને મારું’ ઈત્યાદિ આત્મ-ભાવનાને જે ગ્રહણ કરાવે છે, એ જ વાસનામય ગ્રંથિ (ગાંઠ) છે; તે અને કર્મબંધ બંને સમાધિથી નાશ પામે છે; તેમ જ ‘બ્રહ્મ એ આત્મા છે અને આત્મા એ જ બ્રહ્મ છે’ આવું અસ્પષ્ટિત જ્ઞાન સમાધિથી જ થાય છે. ૬૦૬

एष निष्कण्टकः पन्था मुक्तैर्ब्रह्मात्मना स्थितेः ।

शुद्धात्मनां मुमुक्षूणां वसदेकत्वदर्शनम् ॥ ૯૦૭ ॥

શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા મુમુક્ષુ મનુષ્યોએ એક સત્ વસ્તુનું જ (બધે) દર્શન કરવું, એ જ મુક્તિનો તથા બ્રહ્મસ્વરૂપ સ્થિતિનો નિષ્કંટક માર્ગ છે. ૬૦૭

तस्मात्त्वं चाप्यप्रमत्तः समाधीन्कृत्वा ग्रंथिं साधु निर्दह्य युक्तः ।

नित्यं ब्रह्मानंदपीयूषसिंघौ भजन्क्रीडन्मोदमानो रमस्व ॥ ૯૦૮ ॥

માટે હે શિષ્ય ! તું પણ અપ્રમાદી થઈ (ઉપર દર્શાવેલી) સમાધિઓ કર અને વાસનામય ગાંઠ બાળી નાખી બ્રહ્મસ્વરૂપમાં જોડાઈ જા. પછી બ્રહ્માનંદરૂપ અમૃતના સમુદ્રમાં મગ્ન થઈ નિત્ય ક્રીડા કરતો આનંદી થઈ રમ્યા કર. ૬૦૮

निर्विकल्प समाधि એ જ યોગ

निर्विकल्पसमाधिर्यो वृत्तिर्नैश्चल्यलक्षणा ।

तमेव योग इत्याहुर्योगशास्त्रार्थकोविदाः ॥ ૯૦૯ ॥

(આત્મ સ્વરૂપમાં) નિશ્ચળતારૂપ લક્ષણવાળી જે વૃત્તિ, એ ‘નિર્વિકલ્પ’ સમાધિ છે; અને એને જ યોગશાસ્ત્રનો અર્થ બજાનારા વિદ્વાનો ‘યોગ’ કહે છે. ૬૦૯

अष्टावंगानि योगस्य यमो नियम आसनम् ।
 प्राणायामस्तथा प्रत्याहारश्चापि च धारणा ॥ ९१० ॥
 ध्यानं समाधिरित्येव निगदन्ति मनीषिणः ।
 सर्वं ब्रह्मेति विज्ञानादिन्द्रियग्रामसंयमः ॥ ९११ ॥
 यमोऽमिति संप्रोक्तोऽभ्यसनीयो मुहुर्मुहुः ।
 सजातीयप्रवाहश्च विजातीयतिरस्कृतिः ॥ ९१२ ॥
 नियमो हि परानंदो नियमात्क्रियते बुधैः ।
 सुखतैव भवेद्यस्मिन्नंजलं ब्रह्मचिंतनम् ॥ ९१३ ॥
 आसनं तद्विजानीयादितरत्सुखनाशनम् ।
 चित्तादिसर्वभावेषु ब्रह्मत्वेनैव भावनात् ॥ ९१४ ॥
 निरोधः सर्ववृत्तीनां प्राणायामः स उच्यते ।
 निषेधनं प्रपञ्चस्य रेचकाख्यः समीरणः ॥ ९१५ ॥
 ब्रह्मैवास्मीति या वृत्तिः पूरको वायुरीरितः ।
 ततस्तद्रुत्तिनैश्चल्यं कुम्भकः प्राणसंयमः ॥ ९१६ ॥
 अयं चापि प्रबुद्धानामज्ञानां प्राणपीडनम् ।
 विषयेष्वात्मतां त्यक्त्वा मनसश्चिति मज्जनम् ॥ ९१७ ॥
 प्रत्याहारः स विज्ञेयोऽभ्यसनीयो मुमुक्षुभिः ।
 यत्र यत्र मनो याति ब्रह्मणस्तत्र दर्शनात् ॥ ९१८ ॥
 मनसो धारणं चैव धारणा सा परा मता ।
 ब्रह्मैवास्मीति सद्ब्रुत्या निरालंबतया स्थितिः ॥ ९१९ ॥
 ध्यानशब्देन विख्याता परमानंददायिनी ।
 निर्विकारतया वृत्त्या ब्रह्माकारतया पुनः ॥ ९२० ॥
 वृत्तिविस्मरणं सम्यक्समाधिध्यानसंज्ञिकः ।
 समाधौ क्रियमाणे तु विघ्ना ह्यायान्ति वै बलात् ॥ ९२१ ॥
 अनुसंधानराहित्यमालस्यं भोगलालसः ।
 भयं तमश्च विक्षेपस्तेजःस्पंदश्च शून्यता ॥ ९२२ ॥

एवं यद्विघ्नबाहुल्यं त्याज्यं तद्ब्रह्मविज्ञानैः ।

विघ्नानेतान्परित्यक्त्वा प्रमादरहितो वशी ।

समाधिनिष्ठया ब्रह्म साक्षाद्भवितुमर्हसि ॥ ૧૨૩ ॥

યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ-આ આઠને જ વિદ્વાનો યોગનાં અંગ કહે છે. તેમાં ‘સર્વં બ્રહ્મ -બધુ’ બ્રહ્મ છે’ આવું જ્ઞાન થવાથી ઇંદ્રિયોનો સંયમ થાય છે; એટલે એ જ ‘યમ’ કહેવાય છે; માટે તેનો વારંવાર અભ્યાસ કરવો. સબ્જાતીય(આત્મચિંતન)નો પ્રવાહ ચાલુ રાખવો; અને વિબ્જાતીય-દેહાદિનો તિરસ્કાર કરવો (એટલે આત્મસ્વરૂપમાં લય કરી દેવો), આ જ પરમાનંદરૂપ ‘નિયમ’ છે; તેને પણ જ્ઞાનીઓએ અવશ્ય કરવો જોઈએ, તેમ જ જે સ્થિતિમાં નિરંતર સુખપૂર્વક બ્રહ્મચિંતન થઈ શકે, એને જ ‘આસન’ સમજવું. બાકીનું તો સુખનો નાશ કરનારું જ છે. ચિત્ત આદિ સર્વ પદાર્થોમાં બ્રહ્મપણાની ભાવના કરવાથી સર્વ વૃત્તિઓનો નિરોધ (કાબુ) થઈ જાય છે; એટલે એ જ ‘પ્રાણાયામ’ કહેવાય છે. તેમાં પ્રપંચનો બ્રહ્મસ્વરૂપમાંથી નિષેધ કરવો, તે રચક નામનો પ્રાણાયામ છે; ‘હું બ્રહ્મ જ છું’ આવી જે વૃત્તિ તે પૂરક પ્રાણાયામ છે અને એ વૃત્તિની નિશ્ચિનતા થવી તે કુંભક પ્રાણાયામ છે; બાકી શ્વાસોર્ધ્વાસને પૂરવા, રોકવા ને કાઢવા-એ તો અજ્ઞાનીઓનો પ્રાણાયામ છે. વિષયો ઉપરની આત્મભાવના ‘ત્યજીને મનને ચતન્ય-આત્મસ્વરૂપમાં મગ્ન કરવું’, એને ‘પ્રત્યાહાર’ સમજવો. મુમુક્ષુઓએ આનો પણ વારંવાર અભ્યાસ કરવો જોઈએ. મન જ્યાં જ્યાં જતું રહે ત્યાં ત્યાં કેવળ બ્રહ્મનું જ દર્શન કરવાથી તેને વશ કરી શકાય છે; અને તે જ ઉત્તમ પ્રકારની ‘ધારણા’ છે. ‘બ્રહ્મેવાસ્મિ । હું બ્રહ્મ જ છું’ આવી સદ્વૃત્તિથી નિરાલંબ (એટલે કોઈ પણ વસ્તુના આશ્રય વિના) સ્થિતિ કરવી, તેને ‘ધ્યાન’ કહેવામાં આવે છે; અને એ જ પરમાનંદ આપનાર છે;

એમ નિર્વિકાર અને પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિ થયા પછી એ વૃત્તિને પણ બૂલી જવી, એ જ ઉત્તમ ‘સમાધિ’ છે અને એને જ ‘ધ્યાન’ કહે છે. આ સમાધિ કરવામાં આવે છે, ત્યારે વિદ્યો પણ બળથી જરૂર આવે જ છે-જેવાં કે બરાબર એકાગ્રતા ન થાય, આળસ થાય, ભોગોની લાલસા થાય, ભય થાય; અજ્ઞાન, અંધકાર કે તમોગુણ ફેલાય; વ્યગ્રતા અથવા વ્યાકુળતા થાય; મન આડું અવળું જતું રહે; તેજના ઝમકારા જણાય અને શૂન્ય જેવી સ્થિતિ પણ થાય. આવાં ઘણી જાતનાં વિદ્યો આવે, પણ પ્રજ્ઞને બાળુનારા મનુષ્યોએ તેઓને તજી દેવાં; અને એ વિદ્યોનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી પ્રમાદ રહિત થવું અને મનને વશ કરવું. એમ સમાધિનિષ્ઠ થઈ સાક્ષાત પ્રજ્ઞ થવાને તું યોગ્ય છે. ૯૧૦-૯૨૩

इति गुरुवचनाच्छ्रुतिप्रमाणा-

त्परमवगम्य स्वतत्त्वमात्मयुक्त्या ।

प्रशमितकरणः समाहितात्मा

क्वचिदचलाकृतिरात्मनिष्ठितोऽभूत् ॥ ९२४ ॥

बहुकालं समाधाय स्वस्वरूपे तु मानसम् ।

उत्थाय परमानंदाद्गुरुमेत्य पुनर्मुदा ॥

प्रणामपूर्वकं धीमान्सगद्गदमुवाच ह ॥ ९२५ ॥

એ પ્રમાણે ગુરુનાં વચનથી તથા શ્રુતિનાં પ્રમાણથી એ શિષ્યે પરમ આત્મતત્ત્વ જાણ્યું; અને પછી આત્મા સાથે જોડાઈને તેની ઇંદ્રિયો શાંત બની, મન એકાગ્ર થયું અને કોઈ સ્થળે પર્વત જેવી સ્થિર સ્થિતિએ આત્મનિષ્ઠ બની તે રહેવા લાગ્યો. ત્યાં ઘણા કાળ સુધી તેણે આત્મસ્વરૂપમાં મનને એકાગ્ર કરી, સમાધિ કરી; અને પછી સમાધિદશામાંથી ઊઠી પરમ આનંદ-પૂર્વક ફરી ગુરુ પાસે આવીને તે બુદ્ધિમાન શિષ્ય, હર્ષથી ગળગળો થઈ પ્રણામપૂર્વક કહેવા લાગ્યો:—૯૨૪, ૯૨૫

શિષ્યતો સ્વાનુભવ

નમો નમસ્તે ગુરુવે નિત્યાનંદસ્વરૂપિણે ।

મુક્તસંગાય શાંતાય ત્યક્તાર્હતાય તે નમઃ ॥ ૧૨૬ ॥

નિત્ય આનંદસ્વરૂપ આપ ગુરુદેવને મારા વારંવાર નમસ્કાર હો. સંગને ત્યાગ કરનાર, શાંત અને અહંભાવના ત્યાગી આપને મારાં વંદન હો. ૯૨૬

દયાધાન્ને નમો મૂઞ્ને મહિન્નઃ પારમસ્ય તે ।

નૈવાસ્તિ યત્કટાક્ષેણ બ્રહ્મૈવાભવમદ્વયમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

દયાના ધામ અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ આપને મારા પ્રણામ હો. ખરેખર, આપના આ મહિમાનો પાર જ નથી; કેમ કે આપના કૃપાકટાક્ષથી હું અદ્વૈત-પ્રદ જ થયો છું. ૯૨૭

કિં કરોમિ ક્વ ગચ્છામિ કિં ગૃહ્ણામિ ત્યજામિ કિમ્ ।

યન્મયા પૂરિતં વિશ્વં મહાકલ્પાંબુના યથા ॥ ૧૨૮ ॥

હું શું કરું? ક્યાં જાઉં? શું લઉં? અને શું ત્યજું? કારણ કે જેમ પ્રલયકાળે આખું વિશ્વ જળથી ભરાઈ જાય છે, તેમ મારાથી જ સમગ્ર જગત ભરાઈ ગયું છે-હું જ બધે છું. ૯૨૮

મયિ સુખબોધપયોધૌ મહતિ બ્રહ્માંડબુદ્બુદસહસ્રમ્ ।

માયામયેન મહતા ભૂત્વા ભૂત્વા પુનસ્તિરોધત્તે ॥ ૧૨૯ ॥

સુખ અને જ્ઞાનના મહાસાગર મારામાં હજારો પ્રજ્ઞાંડોરૂપી પરપોટા, માયામય પવનને લીધે ઉત્પન્ન થઈ થઈને ફરી અદૃશ્ય થાય છે. ૯૨૯

નિત્યાનંદસ્વરૂપોઽહમાત્માહં ત્વદનુગ્રહાત્ ।

પૂર્ણોઽહમનવગ્રોઽહં કેવલોઽહં ચ સદ્ગુરો ॥ ૧૩૦ ॥

હે સદ્ગુરુ! આપની કૃપાથી હું અવિનાશી આનંદ-સ્વરૂપ, હું જ આત્મા, હું પૂર્ણ, હું નિર્દોષ અને હું કેવળ અદ્વૈત થયો છું. ૯૩૦

અકર્તાહમભોક્તાહમધિકારોઽહમક્રિયઃ ।

આનંદઘન એવાહમસંગોઽહં સદાશિવઃ ॥ ૧૩૧ ॥

હું અકર્તા છું; હું અભોક્તા છું; હું વિકાર રહિત છું; હું ક્રિયા રહિત છું; કેવળ આનંદથી જ વ્યાપ્ત છું; સંગ રહિત છું અને હું સદાશિવ છું—સર્વકાળે મંગલ ને કલ્યાણસ્વરૂપ છું. ૯૩૧
ત્વત્કટાક્ષવરચાંદ્રચંદ્રિકાપાતધૂતભવતાપજઃ શ્રમઃ ।

પ્રાપ્તવાનહમર્લંડવૈભવાનંદમાત્મપદમક્ષયં ક્ષણાત્ ॥ ૯૩૨ ॥

આપના કૃપાકટાક્ષરૂપી શ્રેષ્ઠ ચંદ્રની ચાંદની મારા પર પડી, તેથી સંસારના તાપથી થયેલો મારો શ્રમ દૂર થયો છે; અને ક્ષણવારમાં અખંડ વૈભવ તથા આનંદમય અવિનાશી આત્મપદને હું પામ્યો છું. ૯૩૨

છાયયા સ્પૃષ્ટમુષ્ણં વા શીતં વા દુષ્ટુ સુષ્ટુ વા ।

ન સ્પૃશત્યેવ યત્કિંચિત્ રુષં તદ્વિલક્ષણમ્ ॥ ૯૩૩ ॥

ન સાક્ષિણં સાક્ષ્યધર્મા ન સ્પૃશન્તિ વિલક્ષણમ્ ।

અવિકારમુદાસીનં ગૃહધર્માઃ પ્રદીપવત્ ॥ ૯૩૪ ॥

જેમ મનુષ્યની છાયાને ગરમીનો, ઠંડીનો, સારી વસ્તુનો કે ખરાબ વસ્તુનો સ્પર્શ થાય, તેપણુ મનુષ્યને પોતાને તેમાંનું કંઈ પણ સ્પર્શ કરતું નથી; કેમ કે મનુષ્ય પોતાની છાયાથી વિલક્ષણ છે, બુદ્ધો જ છે; તે જ પ્રમાણે સાક્ષી આત્માને દશ્ય-કૌર્ષ પણ પદાર્થના ધર્મો સ્પર્શી શકતા નથી; કેમ કે આત્મા પોતે એથી વિલક્ષણ-બુદ્ધો જ છે. વળી જેમ ઘરના ધર્મો દીવા સાથે સંબંધ પામતા નથી, તેમ દશ્ય (કૌર્ષ પણ વસ્તુના ધર્મ) આત્મા સાથે સંબંધ પામતા નથી; કેમ કે આત્મા વિકાર રહિત અને ઉદાસીન છે. (તટસ્થ જ રહેનારો છે.) ૯૩૩, ૯૩૪

રવેર્યથા કર્મણિ સાક્ષિભાવો વદ્ધેર્યથા વાયસિ દાહકત્વમ્ ।

રજ્જોર્યથારોપિતવસ્તુસંગસ્તથૈવ કૂટસ્થચિદાત્મનો મે ॥ ૯૩૫ ॥

હરકૌર્ષ કર્મમાં સૂર્યનું જેવું સાક્ષીપણું છે, લોઢામાં અગ્નિનું જેવું બાળવાપણું છે અને દોરડીમાં બ્રાંતિથી કડવી કાઢેલી કૌર્ષ વસ્તુનો જેવો સંગ છે, તે જ પ્રમાણે કૂટસ્થ અને

ચૈતન્ય-આત્મસ્વરૂપ મારું બધે સાક્ષીપણું, પ્રકાશકપણું અને નિઃસંગપણું છે. ૯૩૫

શિષ્યના છેલ્લા પ્રશ્નો

इत्युक्त्वा स गुरुं स्तुत्वा प्रश्रयेण कृतानतिः ।

मुमुक्षोरुपकाराय प्रष्टव्यांशमपृच्छत ॥ ૧૩૬ ॥

जीवन्मुक्तस्य भगवन्ननुभूतेश्च लक्षणम् ।

विदेहमुक्तस्य च मे कृपया ब्रूहि तत्त्वतः ॥ ૧૩૭ ॥

એમ કહી તે શિષ્યે ગુરુની સ્તુતિ કરી, વિનયથી પ્રશ્નામ કર્યો અને પછી મુમુક્ષુ પર ઉપકાર કરવા માટે પૂછવાના પ્રશ્નો આ પ્રમાણે પૂછ્યા:-હે ભગવન્! જીવન્-મુક્તનું, આત્માના અનુ-ભવનું તથા વિદેહમુક્તનું લક્ષણ શું? તે કૃપા કરી યથાર્થ મને કહો. ૯૩૬, ૯૩૭

શ્રી ગુરુનો ઉત્તર—જ્ઞાનની ૭ ભૂમિકાઓ

वक्ष्ये तुभ्यं ज्ञानभूमिकायां लक्षणमादितः ।

ज्ञाते यस्मिंસ્त्वया सर्वं ज्ञાતં स्यात्पृष्ठमद्य यत् ॥ ૧૩૮ ॥

ज्ञानभूमिः शुभेच्छा स्यात्प्रथमा समुदीरिता ।

विचारणा द्वितीया तु तृतीया तनुमानसी ॥ ૧૩૯ ॥

सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका ।

पदार्थाभावना षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ॥ ૧૪૦ ॥

પ્રથમ તો જ્ઞાનની ભૂમિકાઓનું લક્ષણ હું તને કહું છું; કારણ કે તે હમણાં જ પૂછ્યું, તે બધું એનું જ્ઞાન થતાં જણાઈ બય છે. શુભેચ્છા પહેલી જ્ઞાનભૂમિ છે; વિચારણા બીજી છે; તનુમાનસી ત્રીજી છે; સત્ત્વાપત્તિ ચોથી છે; અસંસક્તિ પાંચમી છે; પદાર્થાભાવના છઠી છે; અને તુર્યગા સાતમી છે. ૯૩૮-૯૪૦

स्थितः किं मूढ एवास्मि प्रेक्ष्योऽहं शास्त्रसज्जनैः ।

वैराग्यपूर्वमिच्छति शुभेच्छा चोच्यते बुधैः ॥ ૧૪૧ ॥

“હું મૂઢ જ કેમ રહ્યો છું? શાસ્ત્રો અને સજ્જનો મારી

સામે જોઈ રહ્યા છે!!” આવી વૈરાગ્યપૂર્વક ઇચ્છા થાય, તેને વિદ્વાનો ‘શુભેચ્છા’ કહે છે. ૯૪૧

શાસ્ત્રસજ્જનસંપર્કવૈરાગ્યાભ્યાસપૂર્વકમ્ ।

સદાચારપ્રવૃત્તિર્યા પ્રોચ્યતે સા વિચારણા ॥ ૯૪૨ ॥

શાસ્ત્રો અને સજ્જનોનો સંબંધ કરવાથી વૈરાગ્ય થાય; અને પછી અભ્યાસપૂર્વક સદાચારમાં જે પ્રવૃત્તિ થાય, તેને ‘વિચારણા’ કહે છે. ૯૪૨

વિચારણાશુભેચ્છાભ્યામિન્દ્રિયાર્થેષ્વરક્તતા ।

યન્ન સા તનુતામેતિ પ્રોચ્યતે તનુમાનસી ॥ ૯૪૩ ॥

ઉપર કહેલી વિચારણા અને શુભેચ્છાના યોગથી ઇન્દ્રિયોના વિષયો ઉપર રાગ ન રહે; અને (મનની સ્થિતિ એ વિષયો ઉપર) જ્યારે પાતળી પડી જાય, ત્યારે એ ‘તનુમાનસી’ કહેવાય છે. ૯૪૩

ભૂમિકાત્રિતયાભ્યાસાશ્ચિત્તેऽર્થવિરતેર્વશાન્ત ।

સત્ત્વાત્મનિ સ્થિતે શુદ્ધે સત્ત્વાપન્નિચ્છન્ન ॥ ૯૪૪ ॥

ઉપરની ત્રણે ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી ચિત્તમાં પદાર્થો ઉપરનો વૈરાગ્ય થાય; અને તેને લીધે શુદ્ધ સત્ત્વગુણસ્વરૂપે તે બની રહે, તે ‘સત્ત્વાપન્તિ’ કહેવાય છે. ૯૪૪

તથાચતુષ્ટયાભ્યાસાદસંસર્ગફલા તુ યા ।

રૂઢસત્ત્વચમત્કારા પ્રોક્તા સંસક્તિનામિકા ॥ ૯૪૫ ॥

ઉપરની ચાર પ્રકારની ભૂમિકાના અભ્યાસથી જેમાં અસંગત-રૂપી ક્ષણ થાય છે; અને સત્ત્વગુણનો ચમત્કાર ખૂબ જામે છે, તે ‘સંસક્તિ’ નામે જ્ઞાનભૂમિ છે. ૯૪૫

ભૂમિકાપંચકાભ્યાસાત્સવાત્મારામતયા મૃદશમ્ ।

આભ્યંતરાણાં વાહ્યાનાં પદાર્થાનામભાવનાત્ ॥ ૯૪૬ ॥

પરપ્રયુક્તેન ચિરપ્રયત્નેનાવબોધનમ્ ।

પદાર્થાભાવના નામ ષષ્ઠી ભવતિ ભૂમિકા ॥ ૯૪૭ ॥

એ પાંચ ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી પોતાના આત્મામાં જ અતિશય રમણતા થાય છે; બહારના કે અંદરના પદાર્થો જણાતા જ નથી; અને બીજા કોઈ મનુષ્યો જ્યારે ઘણો જ પ્રયત્ન કરે, ત્યારે જ બહારના કે અંદરના પદાર્થો (માંડમાંડ) જણાય; આ ‘પદાર્થભાવના’ નામની છઠી ભૂમિકા છે. ૯૪૬, ૯૪૭

षड्भूमिकाचिराभ्यासाद्देदस्यानुपलंभनात् ।

यत्स्वभावैकनिष्ठत्वं सा ज्ञेया तुर्यगा गतिः ॥ ૯૪૮ ॥

આ છ ભૂમિકાઓનો લાંબો વખત અભ્યાસ કરવાથી કોઈ જાતનો ભેદ જણાતો નથી; અને તેથી કેવળ આત્મારૂપે જ એકનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે. આ ‘તુર્યંગા’ ભૂમિ જાણવી. ૯૪૮

જાગ્રતમાં ત્રણ અવસ્થાઓ

इदं ममेति सर्वेषु दृश्यभावेवभावना ।

जाग्रज्जाग्रदिति प्राहुर्महान्तो ब्रह्मवित्तमाः ॥ ૯૪૯ ॥

દેખાતા સર્વ પદાર્થોમાં ‘આ મારું છે’ એવી ભાવના જ ન રહે, તે જાગ્રતમાં પણ જાગ્રત અવસ્થા છે, એમ બ્રહ્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ મહાપુરુષો કહે છે. ૯૪૯

विदित्वा सच्चिदानंदं मयि दृश्यपरंपराम् ।

नामरूपपरित्यागो जाग्रत्स्वप्नः समीर्यते ॥ ૯૫૦ ॥

‘દેખાતા પદાર્થોની પરંપરા સચ્ચિદાનંદ મારામાં રહેલી છે’ એમ જાણીને નામ તથા રૂપનો ત્યાગ થઈ જાય, તે જાગ્રતમાં સ્વભાવસ્થા કહેવાય છે. ૯૫૦

परिपूर्णचिदाकाशे मयि बोधात्मतां विना ।

न किंचिदन्यदस्तीति जाग्रत्सुप्तिः समीर्यते ॥ ૯૫૧ ॥

પરિપૂર્ણ ચૈતન્યથી જ ચારે બાજુ પ્રકાશતા-ચિદાકાશ મારામાં કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ વિના બીજું કંઈ નથી, એવા અનુભવને જાગ્રતમાં સુષુપ્તિ કહે છે. ૯૫૧

સ્વપ્નમાં ત્રણ અવસ્થાઓ

મૂલાજ્ઞાનવિનાશોન કારણાભાસચેષ્ટિતૈઃ ।

બંધો ન મેઽતિસ્વલ્પોઽપિ સ્વપ્નજાગ્રદિતીર્યતે ॥ ૧૫૨ ॥

મારા મૂળ અજ્ઞાનનો નાશ થયો છે, તેથી કારણાભાસની એકાએકી મને અતિ અલ્પ પણ બંધન નથી, આવા અનુભવને ‘સ્વપ્નજાગ્રત’ અવસ્થા કહે છે. ૬૫૨

કારણાજ્ઞાનનાશાદદ્રષ્ટૃદર્શનદૃશ્યતા ।

ન કાર્યમસ્તિ તજ્ઞાનં સ્વપ્નસ્વપ્નઃ સમીર્યતે ॥ ૧૫૩ ॥

અજ્ઞાનરૂપ કારણનો નાશ થવાથી દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્યરૂપ કોઈ કાર્ય જ રહ્યું નથી; આવું જ જ્ઞાન, તેને ‘સ્વપ્નસ્વપ્ન’ અવસ્થા કહે છે. ૬૫૩

અતિસૂક્ષ્મવિમર્શોન સ્વધીવૃત્તિરચંચલા ।

વિલીયતે યદા બોધે સ્વપ્નસુપ્તિરિતીર્યતે ॥ ૧૫૪ ॥

અતિ સૂક્ષ્મ વિચારને લીધે પોતાની બુદ્ધિની વૃત્તિ અચંચલ બનીને જ્યારે જ્ઞાનમાં વિલય પામે છે, ત્યારે તે અવસ્થાને ‘સ્વપ્નસુપ્તિ’ કહે છે. ૬૫૪

સુષુપ્તિની ત્રણ અવસ્થાઓ

ચિન્મયાકારમતયો ધીવૃત્તિપ્રસરૈર્ગતઃ ।

આનંદાનુભવો વિદ્વન્ સુપ્તિજાગ્રદિતીર્યતે ॥ ૧૫૫ ॥

હે વિદ્વાન! ચૈતન્યમય આકારવાળી બુદ્ધિઓ, તે બુદ્ધિની વૃત્તિના પ્રસારે સાથે કેવળ આનંદના અનુભવરૂપે જ પરિણમે, તેને ‘સુષુપ્તિજાગ્રત’ અવસ્થા કહે છે. ૬૫૫

વૃત્તૌ ચિરાનુભૂતાંતરાનંદાનુભવસ્થિતૌ ।

સમાત્મતાં યો યાત્યેષ સુપ્તિશ્વપ્ન ઇતીર્યતે ॥ ૧૫૬ ॥

લાંબા કાળથી અનુભવેલા અંતરના આનંદાનુભવવાળી સ્થિતિ જેમાં હોય છે, તેવી વૃત્તિ જે એકાત્મતાને પામે, તે ‘સુષુપ્તિ-સ્વપ્ન’ અવસ્થા કહેવાય છે. ૬૫૬

દૃશ્યધીવૃત્તિરેતસ્ય કેવલીભાવભાવના ।

પરં बोधैकतावाप्तिः सुप्तिसुप्तिरितीयते ॥ ૧૫૭ ॥

આ આત્માની, દૃશ્ય વિષેની બુદ્ધિની વૃત્તિ, કેવલીપણાની ભાવનારૂપ બને, અને કેવળ એક જ્ઞાનની જ પ્રાપ્તિ થાય, તે ‘સુપ્તિસુપ્તિ’ કહેવાય છે. ૯૫૭

તુરીયા અવસ્થા

परब्रह्मवदाभाति निर्विकारैकरूपिणी ।

सर्वावस्थासु धारैका तुर्याख्या परिकीर्तिता ॥ ૧૫૮ ॥

સર્વ અવસ્થાઓમાં કેવળ નિર્વિકાર સ્વરૂપ એક જ ધારા, પરબ્રહ્મ જેવી જ પ્રકાશે, તે ‘તુરીયા’ નામની અવસ્થા કહેવાય છે.

પૂર્વોક્ત જ્ઞાનભૂમિઓપર આરૂઢ થયેલા યોગીની સ્થિતિ

इत्यवस्थासमुल्लासं विमृशन्मुच्यते सुखी ।

शुभेच्छादित्रयं भूमिभेदाभेदयुतं स्मृतम् ॥ ૧૫૯ ॥

યથાવજ્ઞેદબુદ્ધ્યેદં જગજ્ઞાદિદિત્યર્થેતે ।

अद्वैते स्थैर्यमायाते द्वैते च प्रशमं गते ॥ ૧૬૦ ॥

પશ્યન્તિ સ્વપ્રવલ્લોકં તુર્યભૂમિસુયોગતઃ ।

पंचमीं भूमिमारुह्य सुषुप्तिपदनामिकाम् ॥ ૧૬૧ ॥

શાંતાશેષવિશેષાંશસ્તિષ્ઠેદત્તેત્યાદિદે ।

अंतर्मुखतया नित्यं षष्ठीं भूमिमुपाश्रितः ॥ ૧૬૨ ॥

પરિશ્રાંતતયા ગાઢનિદ્રાલુરિવ લક્ષ્યતે ।

कुर्वन्नभ्यासमेतस्यां भूम्यां सम्यग्विवासनः ॥ ૧૬૩ ॥

તુર્યાવસ્થાં સત્ત્વભૂમિં ક્રમાત્પ્રાપ્નોતિ યોગિરાટ્ ।

विदेहमुक्तिरेवात्र तुर्यातीतदशोच्यते ॥ ૧૬૪ ॥

ઉપર જણાવેલી અવસ્થાઓના સ્વરૂપને બરાબર વિચારતો મનુષ્ય સુખી થઈને મુક્ત થાય છે. શુભેચ્છા આદિ પ્રથમની ત્રણ જ્ઞાનભૂમિઓને ભેદાભેદવાળી કહી છે; તેમાં બરાબર ભેદબુદ્ધિ બ્યારે હોય છે, ત્યારે તેને દીધે આ જગત બ્રહ્મત અવસ્થારૂપ કહેવાય છે; પરંતુ બ્યારે ચોથી ભૂમિકાનો ઉત્તમ યોગ થાય છે, અને

તેને લીધે અદ્વૈત સ્થિર થાય છે, ને દ્વૈત શમી જાય છે, ત્યારે તે ભૂમિપર આરૂઢ થયેલા યોગીઓ જગતને સ્વપ્ન જેવું જુઓ છે. પછી ‘સુષુપ્તિપદ’ એવું જેનું (ખીજું) નામ છે, એવી પાંચમી ભૂમિ પર આરૂઢ થઈને યોગી પુરુષ સમગ્ર વિશેષ અંશેને શાંત થયેલા અનુભવે છે અને કેવળ અદ્વૈત સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે છે. પછી છઠી ભૂમિકા પર આરૂઢ થયેલા યોગી નિત્ય અંતર્મુખ જ રહે છે, તેથી જાણે અત્યંત થાકીને ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યો હોય તેવો જણાય છે. એ છઠી ભૂમિમાં રહીને અભ્યાસ કરના યોગી-શ્વર, સારી રીતે વાસના રહિત થાય છે; અને પછી અનુક્રમે તુરીયા-વસ્થારૂપ સાતમી ભૂમિ પર આવી પહોંચે છે. એમાં જે વિદેહ-મુક્તિ થાય છે, તેને જ ‘તુરિયાતીત દશા’ કહે છે. ૯૫૬-૯૬૪

જીવન્મુક્ત કોણ ?

યત્ર નાસન્ન સન્ધ્યાપિ નાહં નાપ્યનહંકૃતિઃ ।

કેવલં ક્ષીણમનન આસ્તેઽદ્વૈતેઽતિનિર્ભયઃ ॥ ૯૬૫ ॥

અંતઃશૂન્યો બહિઃશૂન્યઃ શૂન્યકુંભ इवाંબરે ।

અંતઃપૂર્ણો બહિઃપૂર્ણઃ પૂર્ણકુંભ इवार्ણવે ॥ ૯૬૬ ॥

યથાસ્થિતમિદં સર્વં વ્યવહારવતોઽપિ ચ ।

અસ્તં ગતં સ્થિતં વ્યોમ સ જીવન્મુક્ત ઉચ્યતે ॥ ૯૬૭ ॥

જ્યારે અસત્ ન જણાય અને સત્ પણ ન જણાય, અહં-ભાવ ન રહે અને અનહંભાવ પણ ન રહે, મનન નાશ પામતાં કેવળ અદ્વૈત સ્વરૂપમાં રહે, અત્યંત નિર્ભય થાય, આકાશમાં રહેલા શૂન્ય ઘડાની પેઠે અંદર શૂન્ય ને બહાર પણ શૂન્ય બને, સમુદ્રમાં રહેલા પૂર્ણ કળશની પેઠે અંદર પૂર્ણ ને બહાર પણ પૂર્ણ થાય, આ બધું જગત જેમ છે તેમ જ રહેતું હોઈ તેમાં બધો વ્યવહાર કરે, છતાં જેની દૃષ્ટિએ બધું અસ્ત પામ્યું હોય અને કેવળ આકાશ જ રહ્યું હોય, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ૯૬૫-૯૬૭

નોદેતિ નાસ્તમાયાતિ સુખદુઃખે મનઃપ્રમા ।

યથાપ્રાપ્તસ્થિતિર્યસ્ય સ જીવન્મુક્ત ઉચ્યતે ॥ ૯૬૮ ॥

જેના મનની લાગણી સુખમાં ઉદય પામતી નથી અને દુઃખમાં અસ્ત થતી નથી, પણ જે કંઈ પ્રાપ્ત થયું હોય તેમાં જેની એક જ સ્થિતિ હોય, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ૯૬૮

યો જાગર્તિ સુષુપ્તિસ્થો यस્ય જાગ્રન્ન વિદ્યતે ।

યસ્ય નિર્વાસનો બોધઃ સ જીવન્મુક્ત ઉચ્યતે ॥ ૯૬૯ ॥

જે સુષુપ્તિમાં રહ્યો હોય છતાં જાગે છે, જેને જાગ્રત અવસ્થા હોતી નથી અને જેનું જ્ઞાન વાસના રહિત હોય, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ૯૬૯

રાગદ્વેષભયાદીનામનુરૂપં ચરન્નપિ ।

યોઽત્યર્થોમવદત્યચ્છઃ સ જીવન્મુક્ત ઉચ્યતે ॥ ૯૭૦ ॥

રાગ, દ્વેષ, ભય વગેરેને અનુસરીને જે વર્તતો હોય, છતાં અતઃકરણમાં આકાશ જેવો અત્યંત સ્વચ્છ હોય, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ૯૭૦

યસ્ય નાહંકૃતો ભાવો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે ।

કુર્વતોઽકુર્વતો વાપિ સ જીવન્મુક્ત ઉચ્યતે ॥ ૯૭૧ ॥

જેનો ભાવ અહંકારવાળો ન હોય અને કંઈ કરે કે ન કરે, છતાં જેની બુદ્ધિ લેપાતી નથી, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ૯૭૧

યઃ સમન્તાર્થજાલેષુ વ્યવહાર્યપિ શીતલઃ ।

પરાર્થેષ્વિવ પૂર્ણાત્મા સ જીવન્મુક્ત ઉચ્યતે ॥ ૯૭૨ ॥

જે સમગ્ર પદાર્થોમાં વ્યવહાર કરતો હોય, છતાં શીતલ સ્વભાવનો રહે અને સર્વ પદાર્થો જાણે પારકા જ છે, એમ તેઓ વિષે દૃષ્ટિ કરી પૂર્ણાત્મા બને, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ૯૭૨

દ્વૈતવર્જિતચિન્માત્રે પદે પરમપાવને ।

અશ્નુચ્ચત્તિવિશ્રાન્તઃ સ જીવન્મુક્ત ઉચ્યતે ॥ ૯૭૩ ॥

જેનું ચિત્ત, કોઈ પણ વિષયમાં વ્યાકુળ થયા વિના કેવળ દ્વૈત રહિત અને પરમ પવિત્ર માત્ર ચૈતન્યરૂપ પદમાં જ વિશ્રાંતિ પામ્યું હોય, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ૯૭૩

इदं जगदयं सोऽयं दृश्यः कालः स्यात्स्वम् ।

यस्य चित्ते न स्फुरति स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ૧૭૪ ॥

જેના ચિત્તમાં આ જગત, આ પદાર્થ કે પેલો પદાર્થ, અથવા અવાસ્તવિક સમગ્ર દૃશ્ય વસ્તુઓ કદી સ્ફુરતી નથી, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ૯૭૪

चिदात्माहं परान्माहं निर्गुणोऽहं परात्परः ।

आत्ममात्रेण यस्तिष्ठेत्स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ૧૭૫ ॥

‘હું ચૈતન્યરૂપ આત્મા છું, હું પરમાત્મા છું, હું નિર્ગુણ છું અને પરથી પણ પર છું’ એમ માત્ર આત્મારૂપે જે સ્થિતિ કરે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ૯૭૫

देहत्रयातिरिक्तोऽहं शुद्धचैतन्यमस्यहम् ।

ब्रह्माहमिति यस्यान्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ૧૭૬ ॥

‘હું ત્રણે દેહથી જુદો છું, હું શુદ્ધ ચૈતન્ય જ છું અને હું પ્રદ્ધ જ છું’ એમ જેના અંતરમાં રહ્યા કરે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ૯૭૬

यस्य देहादिकं नास्ति यस्य ब्रह्मेति निश्चयः ।

परमानंदपूर्णो यः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ૧૭૭ ॥

જેની દૃષ્ટિએ દેહ વગેરે કંઈ છે જ નહિ, પણ ‘બધું પ્રદ્ધ જ છે’ એવો જેને નિશ્ચય થયો હોય તેમ જ પરમાનંદથી જે પૂર્ણ બન્યો હોય, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ૯૭૭

अहं ब्रह्मास्म्यहं ब्रह्मास्म्यहं ब्रह्मेति निश्चयः ।

चिदहं चिदहं चेति स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ૧૭૮ ॥

‘હું પ્રદ્ધ છું, હું પ્રદ્ધ છું, હું પ્રદ્ધ છું; અને હું ચૈતન્ય છું, હું ચૈતન્ય જ છું’ આવો જેને નિશ્ચય થયો હોય, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ૯૭૮

।વદેહમુક્તિ ક્યારે ?

जीवन्मुक्तिपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते ।

विशत्यदेहमुक्तित्वं पवनोऽस्पंदतामिव ॥ ૧૭૯ ॥

પોતાનું શરીર જ્યારે મૃત્યુને અધીન કરાય, ત્યારે જીવ-
ન્મુક્તિનું સ્થાન છેડીને જ્ઞાની પુરુષ, નિશ્ચળ ભાવને પામેલા
પવનની પેઠે વિદેહમુક્તિપણું પામે છે. ૯૭૯

તતસ્તત્સંબંધવાસૌ યદ્વિરામણ્યગોચરમ્ ।

ચક્ષુર્ન્યવાદિનાં શૂન્યં બ્રહ્મ બ્રહ્મવિદાં ચ યત્ ॥ ૯૮૦ ॥

વિજ્ઞાનં વિજ્ઞાનવિદાં મલાનાં ચ મલાત્મકમ્ ।

પુરુષઃ સાંખ્યદૃષ્ટીનામીશ્વરો યોગવાદિનામ્ ॥ ૯૮૧ ॥

શિવઃ શૈવાગમસ્થાનાં કાલઃ કાલૈકવાદિનામ્ ।

પછી એ, તે જ વસ્તુરૂપ બન્યો. હોય છે, કે જે વાણીનો
પણ અવિષય છે, શૂન્યવાદીઓનું શૂન્ય છે, બ્રહ્મવેત્તાઓનું
બ્રહ્મ છે, વિજ્ઞાનવેત્તાઓનું વિજ્ઞાન છે, મલિનોના મલરૂપ છે,
સાંખ્યદ્રષ્ટાઓનો પુરુષ છે, યોગવાદીઓનો ઈશ્વર છે, શૈવશાસ્ત્ર
માનનારાઓનો શિવ છે અને કેવળ કાળને માનનારાઓનો
કાળ છે. ૯૮૦, ૯૮૧

યત્સર્વશાસ્ત્રસિદ્ધાન્તં યત્સર્વહૃદયાનુગમ્ ।

યત્સર્વં સર્વગં વસ્તુ તત્તત્ત્વં તદસૌ સ્થિતઃ ॥ ૯૮૨ ॥

જે વસ્તુ સર્વ શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતરૂપ છે, સર્વના હૃદયમાં
રહેલ છે, સર્વસ્વરૂપ છે અને સર્વવ્યાપી છે, એ જ તત્ત્વસ્વરૂપે
એ વિદેહમુક્ત રહેલો હોય છે. ૯૮૨

વિદેહમુક્ત કાણ ?

બ્રહ્મૈવાહં ચિદેવાહમેવં વાપિ ન ચિંત્યતે ।

ચિન્માત્રેવ યસ્તિષ્ઠેદ્વિદેહો મુક્ત એવ સઃ ॥ ૯૮૩ ॥

‘હું બ્રહ્મ જ છું, હું ચૈતન્ય જ છું’ એમ પણ જે ન
ચિંતવે; પરંતુ માત્ર ચૈતન્યના અંશ જેવો જ રહે, તે વિદેહ-
મુક્ત જ છે. ૯૮૩

યસ્ય પ્રપંચમાનં ન બ્રહ્માકારમપીહ ન ।

અતીતાતીતભાવો યો વિદેહો મુક્ત એવ સઃ ॥ ૯૮૪ ॥

જેને પ્રપંચનું જ્ઞાન ન હોય અને બ્રહ્માકાર પણ ન હોય; પરંતુ ભૂતકાળના બાવે જેના જતા રહ્યા હોય, તે વિદેહ-મુક્ત જ છે. ૯૮૪

ચિત્તવૃત્તેરતીતો યશ્ચિત્તવૃત્ત્યાવભાસકઃ ।

ચિત્તવૃત્તિવિહીનો યો વિદેહો મુક્ત એવ સઃ ॥ ૯૮૫ ॥

જે ચિત્તવૃત્તિથી પર થયો હોય, ચિત્તવૃત્તિ દ્વારા (ખીબનો) પ્રકાશક બન્યો હોય અને (પોતે) ચિત્તવૃત્તિથી રહિત હોય, તે વિદેહમુક્ત જ છે. ૯૮૫

જીવાત્મેતિ પરાત્મેતિ સર્વચિંતાવિવર્જિતઃ ।

સર્વસંકલ્પહીનાત્મા વિદેહો મુક્ત એવ સઃ ॥ ૯૮૬ ॥

જે જીવાત્મા અને પરમાત્મા એવા પ્રકારના, અથવા સર્વ પ્રકારના ચિંતનથી રહિત થયો હોય અને જેનું સ્વરૂપ સર્વ સંકલ્પોથી તબીયું હોય, તે વિદેહમુક્ત જ છે. ૯૮૬

ઓમ્કારવાચ્યહીનાત્મા સર્વવાચ્યવિવર્જિતઃ ।

અવસ્થાત્રયહીનાત્મા વિદેહો મુક્ત એવ સઃ ॥ ૯૮૭ ॥

જેનું સ્વરૂપ ઝંકારથી કહેવાતી વસ્તુથી રહિત હોય અથવા સર્વ કહેવાતી વસ્તુઓથી જુદું હોય; અને જેનો આત્મા ત્રણે અવસ્થાઓથી રહિત થયો હોય, તે વિદેહમુક્ત જ છે. ૯૮૭

અહિનિર્લયનીસર્પાનિર્મોકો જીવવર્જિતઃ ।

વલ્મીકે પતિતસ્તિષ્ઠેતં સર્પો નાભિમન્યતે ॥ ૯૮૮ ॥

एवं स्थूलं च सूक्ष्मं च शरीरं नाभिमन्यते ।

प्रत्यग्नानशिखिध्वस्ते मिथ्याज्ञाने सहेतुके ॥ ૯૮૯ ॥

नेति नेतीत्यरूपत्वादशरीरो भवत्ययम् ।

विश्वश्च तैजસश्चैव प्राज्ञश्चेति च ते त्रयम् ॥ ૯૯૦ ॥

विराड् हिरण्यगर्भश्चेश्वरश्चेति च ते त्रयम् ।

ब्रह्मांडं चैव पिंडांडं लोका भूरादयः क्रमात् ॥ ૯૯૧ ॥

स्वस्वोपाधिलयादेव लीयन्ते प्रत्यगात्मनि ।

तूष्णीमेव તતસ્તૂર્ણી તૂર્ણી સત્યં ન કિંચન ॥ ૯૯૨ ॥

જેમ સર્પની કાંચળી સર્પથી છૂટી થઈને જીવ વિનાની રાફડા ઉપર પડી હોય ત્યારે સર્પ તેને પોતાની માનતો નથી; તે જ પ્રમાણે જ્ઞાની પુરુષ સ્થૂલને તથા સૂક્ષ્મ શરીરને પોતાનું માનતો જ નથી; કારણ કે પ્રત્યગાત્માના જ્ઞાનરૂપ અગ્નિથી તેનું મિથ્યા જ્ઞાન કારણ સાથે નાશ પામ્યું હોય છે. વળી તે ‘નેતિ નેતિ’ એવા અરૂપવાદમય જ બને છે, તેથી શરીર રહિત થાય છે. વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાણ-એ ત્રણ; વિરાટ, હિરણ્યગર્ભ અને ઈશ્વર-એ ત્રણ; તેમ જ બ્રહ્માંડ, પિંડાંડ અને ભૂર્ આદિ બધા લોકો પોતપોતાની ઉપાધિનો વિલય થતાં જ પ્રત્યગાત્મામાં લય પામે છે; એટલે પછી શાંત, શાંત અને શાંત સત્ય જ બાકી છે, બીજું કાંઈ પણ હોતું નથી. ૯૮૮-૯૯૨

કાલભેદં વસ્તુભેદં દેશભેદં સ્વભેદકમ્ ।

કિંચિદ્ભેદં ન તસ્યાસ્તિ કિંચિદ્વાપિ ન વિચિતે ॥ ૯૯૩ ॥

કાળનો ભેદ, વસ્તુનો ભેદ અને દેશનો ભેદ-એ બધા સ્વરૂપના જ ભેદ છે, આત્મસ્વરૂપનો કોઈ ભેદ જ નથી; અથવા ભેદ જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી. ૯૯૩

જીવેશ્વરેતિ વાક્યે ચ વેદશાસ્ત્રેષ્વહંત્વિતિ ।

इदं चैतन्यमेवेत्यहं चैतन्यमित्यपि ॥ ૯૯૪ ॥

इति निश्चयशून्यो यो विदेहो मुक्त एव सः ।

ब्रह्मैव विद्यते साक्षाद्वस्तुतोऽवस्तुतोऽपि च ॥ ૯૯૫ ॥

तद्विद्याविषयं ब्रह्म सत्यज्ञानसुखात्मकम् ।

शान्तं च तदतीतं च परं ब्रह्म तदुच्यते ॥ ૯૯૬ ॥

“જીવ અને ઈશ્વર આવાં વાક્ય વેદ અને શાસ્ત્રોમાં છે, પણ તેમાં ‘હું’ એવું ચૈતન્ય જ છે; આ બધું ચૈતન્ય જ છે; અને ‘હું’ એ પણ ચૈતન્ય જ છે.” આવા નિશ્ચયથી પણ જે શૂન્ય થયો હોય, તે વિદેહમુક્ત છે.

વસ્તુરૂપે અને અવસ્તુરૂપે પણ સાક્ષાત્ પ્રહ્મ જ છે; એ પ્રહ્મ

વિદ્યાનો વિષય છે; સત્ય, જ્ઞાન અને સુખરૂપ છે; વળી એ પર-
બ્રહ્મ, શાંત અને સર્વથી પર કહેવાય છે. ૯૯૪-૯૯૬

સિદ્ધાન્તોઽધ્યાત્મશાસ્ત્રાણાં સર્વાપહ્નવ एव हि ।

નાવિદ્યાસ્તીહ નો માયા શાંતં બ્રહ્મૈવ તદ્વિના ॥ ૯૯૭ ॥

સર્વ વસ્તુઓનો અપહ્નવ (એટલે દૃશ્યમાત્રને મિથ્યા સ્વરૂપે
ફેર કરી દેવું) એ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત છે. આમાં
અવિદ્યા નથી અને માયા પણ નથી; એ (અવિદ્યા તથા માયા)
વિનાનું શાંત બ્રહ્મ જ છે. ૯૯૭

પ્રિયેષુ સ્વેષુ સુકૃતમપ્રિયેષુ ચ દુષ્કૃતમ્ ।

વિસ્તૃજ્ય ધ્યાનયોગેન બ્રહ્માપ્યેતિ સનાતનમ્ ॥ ૯૯૮ ॥

પોતાને પ્રિય હોય તેઓમાં પુણ્યનો તથા પોતાને જે અપ્રિય
હોય તેઓમાં પાપનો ત્યાગ કરી જ્ઞાની પુરુષ, ધ્યાનયોગ વડે
સનાતન બ્રહ્મને જ પામે છે. ૯૯૮

યાવદ્યાવચ્ચ સદ્બુદ્ધે સ્વયં સંત્યજ્યતેઽસ્થિલમ્ ।

તાવત્તાવત્પરાનંદઃ પરમાત્મૈવ શિષ્યતે ॥ ૯૯૯ ॥

હે સદ્બુદ્ધિવાળા શિષ્ય ! જેટલું જેટલું તું પોતાની મેળે સારી
રીતે ત્યજવા લાગે, તેટલું તેટલું બધું પરમાનંદ-પરમાત્મારૂપે જ
બાકી રહે છે. ૯૯૯

યત્ર યત્ર મૃતો જ્ઞાની પરમાક્ષરવિત્સદા ।

પરે બ્રહ્મણિ લીયેત ન તસ્યોત્ક્રાંતિરિષ્યતે ॥ ૧૦૦૦ ॥

પરમ અક્ષર-અવિનાશી સ્વરૂપને બાણનારો જ્ઞાની, જ્યાં જ્યાં
મરણ પામ્યો હોય, ત્યાં સદા પરબ્રહ્મમાં જ લય પામે છે; તેને
ફરી સંસારમાં આવવાનું રહેતું નથી. ૧૦૦૦

યદ્યત્સ્વામિમતં વસ્તુ તત્યજન્મોક્ષમશ્નુતે ।

અસંકલ્પેન શસ્ત્રેણ છિન્નં ચિત્તમિદં યદા ॥ ૧૦૦૧ ॥

સર્વ સર્વગતં શાંતં બ્રહ્મ સંપદ્યતે તદા ।

इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं शिष्यस्तु छिन्नसंशयः ॥ ૧૦૦૨ ॥

જ્ઞાતજ્ઞેયઃ સંપ્રણમ્ય સદ્ગુરોશ્ચરણાંબુજમ્ ।

સ તેન સમનુજ્ઞાતો યયૌ નિર્મુક્તબંધનઃ ॥ ૧૦૦૩ ॥

જે જે પોતાની મનગમતી વસ્તુ હોય, તેનો તેનો ત્યાગ કરતો જ્ઞાની, મોક્ષને પામે છે. અસંકલ્પરૂપ શસ્ત્રથી આ ચિત્ત બ્યારે કપાઈ જાય છે, ત્યારે સર્વ કંઈ સર્વવ્યાપી શાંત બ્રહ્મ બની રહે છે. ”

ગુરનાં એ વાક્ય સાંભળી શિષ્યના સંશયો છેદાઈ ગયા અને જ્ઞેય વસ્તુ તેને જણાઈ ગઈ. પછી સદ્ગુરુના ચરણકમળમાં તેણે સારી રીતે પ્રણામ કર્યાં, એટલે તેમણે તેને રજા આપી. પછી તે બંધન રહિત થઈને જતો રહ્યો. ૧૦૦૧-૧૦૦૩

ગુરુરેષ સદાનંદસિંધૌ નિર્મળમાનસઃ ।

પાવયન્વસુધાં સર્વાં વિચ્ચાર નિરુત્તરઃ ॥ ૧૦૦૪ ॥

ગુરુ પણ આનંદસમુદ્રમાં સદા મગ્ન મનવાળા રહી કોઈને કંઈ ઉત્તર આપ્યા વિના આખી પૃથ્વીને પવિત્ર કરતા વિચરવા લાગ્યા. ૧૦૦૪

इत्याचार्यस्य शिष्यस्य संवादेनात्मलक्षणम् ।

निरूपितं मुमुक्षूणां सुखबोधोपपत्तये ॥ ૧૦૦૫ ॥

એ પ્રમાણે મુમુક્ષુઓને મુખેથી બોધ થાય, તે માટે ગુરુ તથા શિષ્યના સંવાદથી આત્માનું લક્ષણ જણાવ્યું છે. ૧૦૦૫

सर्ववेदांतसिद्धान्तसारसंग्रहनामकः ।

ग्रंथोऽयं हृदयग्रंथिविच्छिन्नै रचितः सताम् ॥ ૧૦૦૬ ॥

‘સર્વવેદાંત-સિદ્ધાંત-સારસંગ્રહ’ નામનો આ ગ્રંથ સભજનોના હૃદયની (અજ્ઞાનરૂપ) ગાંઠને કાપવા માટે રચ્યો છે.

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य

श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहः संपूर्णः ॥

ઈતિ શ્રી શંકરાચાર્યકૃત ‘સર્વવેદાંત-સિદ્ધાંત સારસંગ્રહ’ સમાપ્ત

‘સરણું સાહિત્ય’ એટલે ‘ઊંચામાં ઊંચું સાહિત્ય’

ગ્રંથોનું સૂચિપત્ર

શાસ્ત્ર ગ્રંથો-મૂળ તથા અનુવાદ

એકાદશ સ્કંધ-મૂળ સહિત સરળ ભાષાંતર	૪૮૦	૪-૪
અળનાન બનો!-કર્મનો શ્રેષ્ઠત્તમ ઉપદેશ-ગુજરાતી ભાષાંતર, શ્રી. સાતવલ્લેકરજીની દીદા સાથે		
યજુર્વેદનો અધ્યાય ૧ લો	૧૧૨	૦-૮
વિવેકચૂડામણિ-શંકરાચાર્ય વિરચિત : મૂળ સહિત ભાષાંતર	૧૬૦	૦-૧૨
જીવન્મુક્તિવિવેક-મુક્તિ માટે માર્ગદર્શન આપતો પ્રાચીન ગ્રંથ	૨૨૦	૧-૪
અષ્ટાવકગીતા-મૂળ શ્લોકો તથા સરળ અર્થ	૭૨	૦-૮
મહાવાક્ય રતનાવલિ-સરળ અર્થ સાથે	૧૪૪	૦-૧૨
એકાદશ ઉપનિષદો-મૂળ શ્લોકો સાથે સરળ અનુવાદ	૪૫૨	૨-૮
બૃહદારણ્યક અને ખીન્ન ૧૦૦ ઉપનિષદો-મૂળ શ્લોકો		
તથા સરળ અનુવાદ: (છપાય છે.)		
વિદુરનીતિ-મૂળ શ્લોકો તથા સરળ ભાષાંતર	૧૬૮	૦-૧૨
મનુસ્મૃતિ-સરળ ભાષાંતર, મૂળ શ્લોકો સહિત	૬૪૦	૩-૦
આર્યધર્મનીતિ ને આજુકાલનીતિસાર-પસંદ કરી ચૂટેલા		
ધર્મનીતિના શ્લોકો, સરળ અર્થ સાથે	૨૦૮	૦-૮
વિષ્ણુસહસ્રનામ-ભગવાન વિષ્ણુનાં હજાર નામો, અર્થ સાથે	૧૨૮	૦-૪

શાસ્ત્ર ગ્રંથો-માત્ર અનુવાદ

સંપૂર્ણ મહાભારત-ભાષાંતર-દળદાર સાત ગ્રંથોમાં...	૫૨૦૮	૪૫-૦
શ્રીમદ્ ભાગવત-એ ગ્રંથમાં ભાષાંતર-આવૃત્તિ ૧૧મી, રજચિત્રો ૧૨૪૦	૮-૦	
,, ,, -ભાગ ખીન્ને-(આવૃત્તિ ૮ મી) છટક મળશે	૬૬૭	૩-૦
ભગવતી (દેવી) ભાગવત-સરળ ભાષાંતર, મોટા અક્ષરોમાં	૬૨૮	૬-૦
વિચાર સાગર-વેદાંતનાં દોહન-સારરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનનું પુસ્તક	૪૩૨	૨-૮
લઘુ યોગવાસિષ્ઠ-મહામૂલા જીવનની દરેક પળ યોગપૂર્ણ		
વિતાવવા પ્રેરણા આપતું અન્યેક પુસ્તક ...	૫૫૪	૨-૮
યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુ-ચાર દળદાર ગ્રંથો : વૈરાગ્ય,		
મુમુક્ષા, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, ઉપશમ ને નિર્વાણુ-આ છ પ્રકરણો	૧૬૦૮	૧૨-૦

મહાભારતનું શાંતિપર્વ-રાજધર્મ, આપદધર્મ અને
મોક્ષધર્મ-ચારે વર્ણ, આશ્રમના સામાન્ય ધર્મો

૮૫૬ ૭-૮

અન્ય ધાર્મિક ગ્રંથો

હત-પરશુરામ અક્ષતા આત્મદર્શનયોગ-ભગવાન હતાત્રેય પ્રણીત ત્રિપુરારહસ્ય, જ્ઞાનખંડ, વિસ્તૃત વિવરણ સાથે	૩૪૪	૨-૦
આત્મરામાયણ-રામાયણની દ્વંદ્વી કથા સાથે તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવતું અધ્યાત્મ વિષયનું સરળ પુસ્તક	૧૪૦	૦-૧૨
પરમાનંદની પ્રાર્થિ-લેખી ધીરજલાલ સાંકળિયા : શુદ્ધાદિત મતથી બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતું પુસ્તક, રસિક વાતચીતરૂપે	૨૬૪	૧-૮
મોક્ષમાળા-શ્રીમદ્ રાજયંત્રકૃત જૈનતત્ત્વજ્ઞાનનું ઉત્તમ પુસ્તક મહાત્મા ગાંધીજીના પરિચય સાથે	૧૮૦	૧-૪
પરમ સુખી થવાના ઉપાય-શ્રીમન્નથુરામ શર્માનાં ધાર્મિક વ્યાખ્યાનોનો ઉપયોગી સંગ્રહ	૩૩૬	૨-૦
પ્રભુમય જીવનનું રહસ્ય-મહાપુરુષોના ઉપદેશ-સંજનોઈ શ્રીરાં અને નરસિંહ-(સંપાદક : ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધભાઈ દિવેદિયા) પસંદ કરેલાં ૧૬૩ ભજનો તથા પદો	૧૬૮	૧-૦
વિવેકાનંદસાર-વિવેકાનંદના સમગ્ર ઉપદેશોના સારરૂપે	૨૬૪	૨-૦
રામકૃષ્ણકથામૃત-ઉપદેશો, બોધક વાતચીતના પ્રસંગો ઇત્યાદિ	૮૦૦	૫-૦
તુકારામ ગાંધી-બે ગ્રંથોમાં-પ્રભુપ્રેમ, ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યપ્રેરક ૪૧૪૧ મરાઠી અક્ષરોનું સરળ ભાષાંતર	૧૮૪૦	૬-૦
હાસ્યોદ્ધ-ભક્તિનિરૂપણ, જન્મદુઃખનિરૂપણ, નવ પ્રકારની ભક્તિ, બ્રહ્મનિરૂપણ, પિંડ અને બ્રહ્માંડ, સારાસાર વિચાર ઇત્યાદિ પ્રકારના સમગ્ર રામદાસના ઉપદેશો	૬૪૮	૨-૮
સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશો-આત્મકૃપા, બ્રહ્મચર્ય, રાષ્ટ્રીય ધર્મ, આત્મસાક્ષાત્કારનો વિધિ, પ્રારબ્ધ નહિ પણ પુરુષાર્થ, યજ્ઞનું રહસ્ય, આનંદ, જીવતો કોણ છે? વગેરે બાબતો સમજાવતાં— વ્યાખ્યાનો ઇત્યાદિ-(ગ્રંથ ૧ લા રૂપે)	૫૬૪	૨-૮
સદુપદેશો-(ગ્રંથ ૩ ના રૂપે)	૫૨૦	૨-૮
સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશો-ધર્મ એટલે શું? ભક્તિનું ખરું સ્વરૂપ, વેદાંતનું કાર્ય, ભરતખંડનું ભવિષ્ય, આપણું કર્તવ્ય, પુનર્જન્મ, ભક્તિયોગ, મૂર્તિપૂજા, પ્રભુપ્રેરિત વાતો, પત્રો ઇત્યાદિ		

સદ્ગુપ્તદેશો-(ભાગ ૪-૫ રૂપે) આંવૃત્તિ ૨ છ	૬૦૦	૨-૪
ભક્તિયોગ-(ભાગ ૮મા રૂપે) આવૃત્તિ ૨ છ...	૩૮૪	૧-૮
પાતંજલયોગને જ્ઞાનયોગ (ભાગ ૧૦-૧૧ રૂપે)	૫૬૦	૨-૦
પાતંજલ યોગસૂત્ર-ભગવાન પતંજલિનાં યોગસૂત્રો, અર્થ		
તથા સ્વામી વિવેકાનંદજીના વિવેચન સાથે...	૧૬૨	૧-૦
જ્ઞાનયોગ-આત્મા, વ્યાવહારિક વેદાંત, કલ્યાણનો પંથ, ચાક્ષ-		
વલ્લભ ને મેત્રચી વ૦ હપર વિવેકાનંદે આપેલાં વ્યાખ્યાનો	૨૩૬	૦-૧૨
રાજયોગ-(સ્વામી વિવેકાનંદકૃત) સાધન, પ્રાણ, પ્રાણનું		
આધ્યાત્મિક રૂપ, પ્રાણનો સંયમ, પ્રત્યાહાર,		
ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ ઇત્યાદિ	૧૩૬	૦-૧૨
આખ્યાનમાળા-અંથ ૧ લો તથા ૨ જો-સ્વ૦ અનંતપ્રસાદ-		
કૃત ભક્તો, ઋષિ-મુનિઓ તથા દેવ-દેવીઓનાં		
કુલ ૪૩ આખ્યાનોનો ઉત્તમ સંગ્રહ ...	૧૪૨૮	૬-૦
વૈદિક વિનય-દરેજના સ્વાધ્યાય માટે ચૂટલા ૩૬૦		
વેદમંત્રો, ભાષાંતર-વિસ્તૃત સમજૂતી સાથે ...	૮૪૦	૩-૧૨
ઉપદેશસારસંગ્રહ-મહાત્મા તિરુવલ્લુવરના વેદતુલ્ય ઉપદેશો	૩૮૪	૧-૮
સુબોધરતનાકર-ધર્મનીતિનાં પ્રેરક ૧૦૫ દર્શાવેલાં...	૩૦૦	૧-૮

સ્વ૦ પઢિયારકૃત પુસ્તકો

સ્વર્ગનું વિમાન-ભક્તિમાર્ગના ૩૨૫ દ્વંકા રમૂજ દાખલા ૩૭૨	૨-૦
સ્વર્ગની કૃંચી-સદ્વર્તન રાખતાં શીખવનારું પુસ્તક ...	૩૭૨ ૨-૦
સ્વર્ગનો ખળનો-ભક્તિમાર્ગની ત્રીજી ચોપડી-દર્શાવેલો સાથે ૩૧૨	૨-૦
સ્વર્ગનો પ્રકાશ-જ્ઞાન અને પરમાર્થનો સંબંધ તથા ...	
પાગલ હરનાથની જાણવા લાયક વાતો ...	૩૩૬ ૨-૦
સ્વર્ગનો આનંદ-ભક્તિના અનેક પ્રકારોની સમજ ...	૩૬૦ ૨-૦
સ્વર્ગની સડક-સ્વર્ગપ્રાપ્તિનો ટુંકો ને સરળ રસ્તો બતાવનાર ૪૬૮	૨-૦
સંસારમાં સ્વર્ગ-સંસારને સ્વર્ગરૂપ બતાવનારું પુસ્તક ૩૪૮	૨-૦
સ્વર્ગની સીડી-મેક્ષમાર્ગનાં ૧૨ પગથિયાંની સમજ ...	૩૬૦ ૨-૦
સાચું સ્વર્ગ-ભક્તિ ને જ્ઞાનવિષયક સાદી વાતો-દર્શાવેલો સાથે ૪૬૨	૨-૦
સ્વર્ગની જિંદગી-કંગાળ મનોદશાને માટે ભોમિયારૂપે ૩૦૦	૨-૦

રામાયણ

ગિરધરકૃત રામાયણ-કવિ ગિરધરદાસની હસ્તપ્રત હપરથી ૭૬૨	૪-૮
માનસ રામાયણ-મે ભાગમાં : દોહા-ચોપાઈ, બાળબોધ	
લિપિ અને ભાષાંતર ગુજરાતીમાં : ૩૦ ચિત્રો સાથે ૧૪૦૦	૭-૦

ગુલસીકૃત રામાયણ-બે ભાગમાં, દોઢા-ચોપાઈ ગુજરાતી		
લિપિમાં અર્થ સાથે: ૩૬ ચિત્રો સાથે ...	૧૪૩૨	૭-૮
,, ,, ભાગ ૨ બે-આવૃત્તિ ૭ મી ...	૬૪૦	૩-૦
વાકમીકિ રામાયણ-ભાષાંતર-૩૭ ચિત્રો સાથે, મોટા અક્ષરો	૧૫૨૮	૬-૦

ભગવદ્ ગીતાઓ—

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-મોટા અક્ષર : ગુજરાતી સરલાય' સહિત	૨૪૮	૦-૧૨
ભગવદ્ગીતા-મૂળ શ્લોકો, ગુ. પદચ્છેદ તથા શબ્દાર્થ સાથે	૩૬૮	૧-૪
ભગવદ્ગીતા-ગુજરાતી લિપિમાં શ્લોકો, પદચ્છેદ		
તથા શબ્દાર્થ સહિત ...	૩૬૮	૧-૪
અવધૂતગીતા-મૂળ શ્લોકો તથા સરળ ભાષાંતર ...	૧૫૨	૧-૦
શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-ભગવાન જ્ઞાનેશ્વરે લખેલી અનેક		
દાખલા-દશાંતથી ગીતા સમન્વતી 'ભાવાર્થ		
દીપિકા' નામની ટીકા-સરળ અર્થ સાથે ...	૮૮૮	૪ ૦
શ્રી ભગવદ્ગીતા-એક બાબુ શ્લોક ને બીજી બાબુ ભાષાંતર,		
કદ-૩૧x૫૫, બોર્ડ'પટ્ટીનાં પૃઠોં ...	૪૮૦	૦-૮
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-માત્ર ગુજરાતી ભાષાંતર, કદ-૩૧x૫૫		
આવૃત્તિ ૨૦ મી, બોર્ડ'પટ્ટીનાં પૃઠોં ...	૨૮૮	૦-૪
મૂલ-મૂલ ભગવદ્ગીતા: (માત્ર સંસ્કૃતમાં પાઠ કરનારા માટે)		
પાન-૧૧૨ : મોટા અક્ષર ૦-૧૪ પાન ૨૦૮ : મધ્યમ અક્ષર		૦-૫

જીવનચરિત્રો

મહાવીર-ભગવાન મહાવીરનું દ્વંદ્વ ચરિત્ર (નવી આવૃત્તિ છપાય છે.)		
રમણ મહર્ષિ-(લે. સ્વામી માધવતીથ') દ્વંદ્વો પરિચય ને બોધ	૧૮૪	૧-૦
સાઈબાબા-શિરડીના પ્રખ્યાત સંતનું ચરિત્ર ...	૪૩૬	૩-૦
સ્વામી સહજાનંદ-ચરિત્ર ને ઉપદેશો ...	૩૩૬	૧-૮
ઐતન્ય મહાપ્રભુ-ત્રણ શ્રેણીમાં-વિસ્તૃત ચરિત્ર (સચિત્ર)	૧૫૬૬	૬-૮
જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ને મહારામા એકનાથ : બે ચરિત્રો	૫૦૪	૨-૮
રામકૃષ્ણ પરમહંસ-પ્રેરણાદાયી અદ્ભુત ચરિત્ર ...	૬૦૮	૨-૮
સ્વામી વિવેકાનંદ-જીવનના પ્રસંગો આલેખતું વિસ્તૃત ચરિત્ર	૭૮૪	૩-૦
સ્વામી રામતીર્થ-વિસ્તૃત ચરિત્ર, વેદાંતના ઉપદેશો સાથે	૬૭૨	૩-૦
સંત ગુકારામ-મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સંતનું વિસ્તૃત ચરિત્ર	૬૪૮	૨-૮
સ્વામીશ્રી બ્રહ્માનંદજી ને શિવાનંદજીનાં ચરિત્રો ...	૪૨૪	૧-૬
શ્રી રામચંદ્ર દત્ત ને નાગમહાશયનાં ચરિત્રો ...	૩૩૬	૧-૦

મં સરયુદાસજી, બૂધર ભક્ત ને ભનકીદાસજીનાં ચરિત્રો	૨૫૬	૦-૧૦
ભક્તચરિત્ર-નાભાકૃત ભક્તમાળમાં નહિ આવેલા ૨૬ ભક્તોનાં		
અદ્ભુત અને પ્રેરણાદાયી ચરિત્રો (આવૃત્તિ ૨ જી)	૫૨૮	૨-૮
આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ-ભાગ ૨ જો: ભાષક-૭૦ દુઃખાં ચરિત્રો	૬૨૪	૨-૮
ભારતના વીરપુરુષો-ઐતિહાસિક ૪૦ વીર પુરુષોનાં ચરિત્રો	૩૩૬	૧-૪
મુસ્લિમ મહાત્માઓ-૬૬ મુસ્લિમ સૂફી સંતોનાં ચરિત્રો	૭૫૬	૨-૪
વીર દુર્ગાદાસ અથવા મારુ સરદારો-મારવાડના રાજપૂત		
યુગના આ નરકેસરીનું વીરત્વભર્યું વૃત્તાંત...	૩૦૪	૧-૦

સંતવાણી-ભજનો ઇત્યાદિ

પરિચિત પદસંગ્રહ-૧૧૨ ભક્તો અને સંતોનાં ૬૬૭ ભજનો	૪૦૦	૧-૧૨
દીવાને સાગર-જીવનસાક્ષ્યનો ઉલ્લાસ આપતો ગદ્યસંગ્રહ	૪૮૦	૪-૮
અખાની વાણી-અધરા ચબ્દોના અર્થ તથા સુધારાવધારા સાથે	૫૦૪	૩-૦
તુકારમજી-પદસંગ્રહ કરેલા અભંગોના સંગ્રહ મરાઠીમાં...	૧૨૦	૦-૫
મીતમદાસની વાણી-ધોળ, છપ્પા, કક્કા, મહિના ધનો સંગ્રહ	૫૬૦	૨-૮
ભજનસાગર-જુદા જુદા ભક્તોનાં ૬૩૧ ઉત્તમ ભજનોના સંગ્રહ	૬૮૮	૨-૮
જીવન પગલે-(કાવ્યો)-જીવનપથ ઉજળવાની પ્રેરણા		
આપતો કાવ્યસંગ્રહ ...	૧૧૨	૦-૧૦

ખાસ સ્ત્રીઉપયોગી ગ્રંથો-

શ્રી શારદામણિ દેવી-દુઃખ ચરિત્ર	૧૦૪	૦-૮
સ્ત્રીઓના વિવિધ પ્રશ્નો-સ્ત્રીઓની કેળવણી, લગ્ન, વારસા- હક્ક, ગામડાંની સ્ત્રીઓના પ્રશ્ન, કાર્યક્ષેત્ર, શારીરિક સંપત્તિ, ગૃહઉદ્યોગ તથા સ્ત્રીઓની ફરજ ઇત્યાદિ અનેક વિષયો	૨૬૪	૧-૮
કલ્યાણમયી-વાર્તાના સ્વરૂપમાં સ્ત્રીઉત્કર્ષની ભાવનાને રમ્ભ કરતો ગ્રંથ: સ્ત્રીઓના રોગો અને તેના ઉપાયો સાથે : આવૃત્તિ ૨ જી	૨૨૪	૧-૦
ભારતની દેવીઓ-ત્રણ ગ્રંથો : પ્રાચીન તથા અર્વાચીન પરંત સતીઓનાં ચરિત્રો : સૌથી મોટા ને સસ્તો સંગ્રહ	૨૨૬૮	૬-૦
કયાળુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી-સ્ત્રીઉપયોગી દુઃખી ચાર વાતો-ખાલિકાઓ માટે ખાસ ઉપયોગી	૧૬૦	૦-૮
દુઃખી વાતો-ગ્રંથ ૧ હો-સામાજિક નિર્દોષ ૬૬ વાતો	૫૮૮	૨-૮
" " ૨ જો-દુઃખ માટે ઉપયોગી ૫૭ વાતો	૫૭૬	૨-૮
" " ૪ જો-સ્ત્રીપુરુષને ઉપયોગી ૫૬ વાતો	૪૦૮	૨-૮
" " ૬ જો-સર્વ માટે ઉપકારક ૮૬ વાતો	૭૨૦	૨-૮

બાળકો માટેનાં પુસ્તકો—

બિરબલ અને બીબા-લે૦ જ્યોતીન્દ્ર ડ૦ દવે: બાદશાહ અને		
બિરબલની તથા બીબા રમૂજ વાતોનો સંગ્રહ	૨૮૦	૧-૮
સફગુણી બાળકો-૬૯ ખરા બનાવોનો સંગ્રહ... ..	૧૩૬	૦-૮
ભારતીય નીતિકથાઓ-‘મહાભારત’માંની ૫૨ દ્વંદ્વી વાતો	૧૬૨	૦-૮
સુબોધક નીતિકથા-૨૧૦ ‘બિરબલ’કૃત ૧૫૨ બોધપ્રદ વાતો	૨૩૨	૦-૮
બાળકોની વાતો-ભાગ ૧ લો: બોધપ્રદ ૨૧ વાતો ...	૮૪	૦-૬
” ” ભાગ ૨ જો: બોધપ્રદ ૬૧ લેખોનો સંગ્રહ	૨૬૪	૦-૮

પ્રકીર્ણ સાહિત્ય—

આત્મનિરીક્ષણ ને સંકલ્પ-રમણલાલ દેસાઈ-સ્વસંધારણા		
માટે પ્રેરણા આપતું ઉત્તમ પુસ્તક (બીજી આવૃત્તિ)	૧૬૮	૧-૦
ગુજરાતની ગઝલો-(દી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી સંપાદિત)		
જુદી જુદી ૮૬ ઉત્તમ ગઝલોનો સંગ્રહ ...	૧૮૦	૧-૦
કમળની લોકવાર્તા-(લે૦ હુંગરશી ધરમશી સંપાદ)... ..		
કચ્છદેશની રાજપૂત યુગની ઘટનાઓ આલેખતો ગ્રંથ	૩૫૪	૨-૦
સાહિત્યપ્રારંભિકા-લે૦ હિંમતલાલ ગણેશજી અંબરિયા :		
ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસનો ઇતિહાસ :	૧૫૨	૧-૦

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક ગ્રંથો—

અંતરની વ્યથા-લે૦ ‘સોપાન’ : : ૫ આત્મકથાઓ	૧૬૨	૧-૪
સુબોધ કથાસાગર-બોધદાયક ૫૦૫ દૃષ્ટાંતોનો સંગ્રહ	૪૬૪	૨-૦
સુખી જીવનનાં સાધન-આનંદી જીવન માટે ઉત્સાહ પ્રેરક	૩૧૨	૧-૮
આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા-ભાગ ૧-૨-મહાપુરુષોના જીવનપ્રસંગો		
૫૨થી બોધક અને અનુકરણીય ૮૧૬ દૃષ્ટાંતોનો સંગ્રહ	૬૨૮	૪-૦
કંતલખાનું-શ્રમજીવીઓનાં અનેકવિધ દુઃખો તથા ધનિકોની		
નિર્દયતા દર્શાવતી નવલકથા (અપ્ટન સિંઝલેરકૃત)	૬૯૬	૩-૦
શુભસંગ્રહ-(ભાગ ૨ ને ૯) ધરગથ્ય દવાઓ તથા ઉપયોગી		
માહિતીના ૩૧૩ લેખોનો સંગ્રહ	૧૨૮૦	૫-૪
સુબોધ પુખ્તવાટિકા-શેખસાદીકૃત : આ પુસ્તકમાં રાજનીતિ,		
ત્યાગીની રહેણીકરણી, મૌનનો મહિમા, શિક્ષણનું દ્વંદ્વ ઇ. ૧૩૧	૦-૫	

વેદક તથા વિજ્ઞાનના ગ્રંથો—

ઘોરાકંઠા ગુણદોષ-લેખક : ડૉ. રસિકલાલ જી. પરીખ		
આયુર્વેદ પદ્ધતિથી રોજીંદા ઘોરાક માટે માર્ગદર્શન		
આપતું પુસ્તક : સુધારાવધારા સાથેની નવી આવૃત્તિ	૧૦૦	૦-૧૦

- ઔષધિ કલ્પલતા**—૪૩ અને હઠીલા રોગો ૭૫૨ ૪૩
 વનૌષધિઓના સેવન વિષે સમન્વતી ... ૧૧૨ ૦-૧૨
- આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન**—મં ગાંધીજીકૃત : શરીરરચના,
 હવા, પાણી, ખોરાક, કસરત, કપડાં, પાણીના તથા માટી-
 ના ઉપચાર, અકસ્માત, ગર્ભવેળા સ્ત્રી-પુરુષનું કર્તવ્ય વગેરે ૧૨૮ ૦-૮
- વૈદક સંબંધી વિચારો**—બે ગ્રંથમાં, આરોગ્ય અને વૈદકને
 લગતા ઉપચારો ૨૬૧ લેખોનો સંગ્રહ ૧૧૧૬ ૩-૧૨
- આયુર્વિષદ્ અથવા હિંદુસ્તાનનો વૈદ્યરાજ**—૧૦ મી આવૃત્તિ:
 અનેક વનસ્પતિઓના ગુણ-દોષ, ઉપયોગ તેમ જ રોગો,
 તેનાં લક્ષણ તે કારણ તથા ઉપચારોનો મહાન ગ્રંથ ૮૩૨ ૬-૦
- આયુર્વેદ નિબંધમાળા**—બે ગ્રંથમાં : વૈદ્ય તિલકચંદ તારા-
 ચંદ્રકૃત : આયુર્વેદ પ્રમાણે અનેક રોગ, તેનાં લક્ષણ, કારણ,
 ઉપાયો. તેમ જ અનુભૂત ઉપચારો બતાવતો ઉત્તમ ગ્રંથ ૧૧૫૨ ૪-૪

‘આમ સાહિત્યશ્રેણી’

આ ગ્રંથાવલિમાં જ્ઞાન-ચારિત્ર્ય-વર્ધક અને નિર્દોષ આનંદ
 મેળવી શકાય તેવું સાહિત્ય જૂજ કિંમતે બહાર પડે છે. હાલ નીચે પ્રમાણે
 પુસ્તકો પ્રકટ થયાં છે :—

- ગીતાસંકલન**—સંપાદક : શ્રી ૦ રમણ મહર્ષિ : મોઢે કરવા જેવા
 ગીતાના ૪૧ શ્લોકોનું સંકલન, બીજા બે સંકલનો સાથે ૫૨ ૦-૩
- કણ્ઠાભરણમ્**—ચૂંટેલા પ્રાર્થના-મંત્રો-અર્થ સાથે (નવી આવૃત્તિ) ૬૪ ૦-૩
- જ્ઞાન અને જ્ઞાન-સ્વામી માધવતીર્થ** ... (નવી આવૃત્તિ) ૪૮ ૦-૩
- જ્ઞાનનાં ઝરણાં**—સ્વામી માધવતીર્થ ... (બીજી આવૃત્તિ) ૬૪ ૦-૩
- સુવર્ણયુગ**—શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીના લેખોનો સંગ્રહ ... ૬૬ ૦-૮
- શ્રીમત શંકરાચાર્ય**—લેખક : પુરાતન જીય : જગદ્ગુરુ આદ્ય
 શંકરાચાર્યનું દ્વંદ્વ જીવન અને કવન ... ૪૮ ૦-૩
- ભગવાન જીર્ણ**—લે ૦ પુરાતન જીય : કેટલાક જીવન-આદર્શોનું નિરૂપણ ૫૬ ૦-૪
- શ્રી તૈલંગ સ્વામી**—વિશુદ્ધાનંદ તથા પૌહારીબાબાનાં ચરિત્રો ૮૮ ૦-૪
- બાળકોના વિવેકાનંદ**—બાળોપયોગી દ્વંદ્વ ચરિત્ર-નવી આવૃત્તિ ૫૬ ૦-૪
- સંત કબીર**—લેખક : પુરાતન જીય : કબીરજીના જીવન અને ઉપદેશ ૫૬ ૦-૩
- કાળકુખી અને બીજી વાતો**—લેખક : ચુનીલાલ મડિયા ૬૪ ૦-૩

ધાવણીની ધારને બીજી વાતો-લેખક :	,, ,,	૬૪	૦-૩
કેરીની મોસમ ને બીજી વાતો-લેખક :	‘શયદા’ ...	૭૮	૦-૫
સત્તાદ શ્રેણિક અને દેવી નંદા-જેન સંસ્કૃતિની બે નાટિકાઓ		૬૪	૦-૩
વિચાર સૂર્યોદય-તત્ત્વજ્ઞાનની બાળપોથી જેવું સરળ પુસ્તક		૫૨	૦-૩
જેસલ અને તોરણ તથા ગોપીચંદ ને જાલધર-	,,	૫૬	૦-૩
મૈનાવતી ને ગોપીચંદ તથા ભટ્ટહરિ ને વિક્રમ-‘કલાપી’કૃત		૪૮	૦-૩
ઉચ્ચ જીવન:-ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ		૫૬	૦-૩
ઉત્તરગીતા-અનુનંદે ઉત્તરાવસ્થામાં શ્રીકૃષ્ણે આપેલા તત્ત્વ-			
બોધનો સરળ અનુવાદ : મૂળ શ્લોકો સાથે ...		૬૪	૦-૬
શ્રી રામકૃષ્ણ ઉપદેશ		૮૮	૦-૫
અણ્ણોને ને નવું રેલવે સ્ટેશન-લે. શ્રી. ચુનીલાલ વં શાહ		૬૦	૦-૪
જીવનનો મર્મ-લે. શ્રી. ‘સોપાન’		૮૪	૦-૬
નવજવાન-,,		૬૪	૦-૪
અહિંસાનું રહસ્ય-,,		૭૨	૦-૪
એ વૃદ્ધ પુરુષ !-,,		૫૬	૦-૪
આશાને અજવાળો-,,		૫૬	૦-૪
મનને-(કાવ્ય)-એક સંતની મનોનિમ્ન પ્રેરતી કવિતાઓ...		૪૦	૦-૩
જયભારતી-(કાવ્ય) શ્રી. ‘શયદા’કૃત ભારતની ચડતી-			
પડતીતું દિગ્દર્શન		૩૬	૦-૬
શ્રીમંતોનો સડો-(કાવ્ય)-ઈશ્વર ધોળકિયા		૬૪	૦-૪
બાળસહબોધ-વાર્તાઓએ ધાર્મિક શિક્ષણ		૧૨૦	૦-૪
વિભુની વાટે ને રામાયણની રત્નપ્રભા-ઉપદેશયુક્ત સંવાદ			
આધુનિક અને રામાયણ યુગની તુલના સાથે		૧૬૪	૦-૪

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ભદ્ર, સેશ-સ કોર્ટ પાસે, પો. બો. નં. ૫૦, અમદાવાદ
અને કાલબાદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજે માળે, મુંબઈ-૨

શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય વિરચિત યોગ અને વેદાંતના ગ્રંથો

આ ગ્રંથોમાં ભિન્ન ભિન્ન અધિકારવાળા અધિકારીઓની અંતઃ-
કરણની સ્થિતિ પર ધ્યાન રાખી ભગવાન શંકરાચાર્ય
તેમના શ્રેયસ્ માટે અદ્વૈતતત્ત્વનો ઉપદેશ પ્રમાણ
અને યુક્તિથી સરળ ભાષામાં કર્યો છે.

વિવેકચૂડામણિ : સરળ ભાષાંતર સહિત : પાન ૧૬૦ ૦-૧૨

શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય વિરચિત આ પુસ્તકમાં આત્મજ્ઞાનનું મહત્ત્વ, જ્ઞાન મેળવવાના ઉપાય, મુક્તિ કેવી રીતે? બ્રહ્મ-સાવના, સંસારનું મૂળ વગેરે અનેક પ્રશ્નો ગુરુશિષ્યના સંવાદરૂપે યોજીને મુમુક્ષુઓને જ્ઞાન થવા માટે આત્મજ્ઞાન સમજાવ્યું છે.

પાન ૧૬૦ ★ ટપાલખર્ચ ૦-૦-૨

એકાદશરત્નો : જેમાં (૧) પ્રૌઢાનુભૂતિ (૨) બ્રહ્મજ્ઞાનાવળીમાળા (૩) લઘુવાક્યવૃત્તિ (૪) વાક્યવૃત્તિ (૫) સદાચારનુસંધાન (૬) સ્વાત્મ-નિરૂપણ (૭) દશ શ્લોક (૮) બ્રહ્મચિંતન (૯) મોહમુદ્ગર (૧૦) યોગતારાવલી (૧૧) સ્વાત્મપ્રકાશિકા-આ અગિયાર રત્નો સરળ ભાષાંતર સાથે અપાશે.

પંચરત્નો : જેમાં (૧) અપરોક્ષાનુભૂતિ (૨) શતશ્લોકી (૩) આત્મબોધ (૪) અદ્વૈતાનુભૂતિ (૫) તત્ત્વોપદેશ-આ પાંચ રત્નો સરળ ભાષાંતર સાથે અપાશે.

નવરત્નો : જેમાં (૧) વેદાન્તસ્તોત્રાણિ (૨) ભક્તિસ્તોત્રાણિ (૩) અના-ત્મશ્રીવર્ણુમ્ (૪) આત્મઅનાત્મવિચાર (૫) જીવન્મુક્તાનંદલહરી (૬) વાક્યસુધા (૭) અધ્યાત્મપટલવિવરણુમ્ (૮) પ્રબોધસુધાકર (૯) પ્રશ્નોત્તરમાળા-આ નવ રત્નો સરળ ભાષાંતર સાથે અપાશે.

ઉપદેશસહસ્રી : આમાં શિષ્યને આચાર્ય કેવી રીતે બ્રહ્મનો બોધ કરવો તેનું બ્રહ્મજ્ઞાનનું અને બ્રહ્મવિચારનું પ્રતિપાદન છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ : કાલબાહેવી રોડ, મુંબઈ-૨

